Spomenička građa

II 136
94(497.6)"13"
0129380

BIBLIOTEKA SARAJEVA

COBISS

POVIJES
HUMSKE ZEMLJE
(HERCEGOVINE)

I. DIO

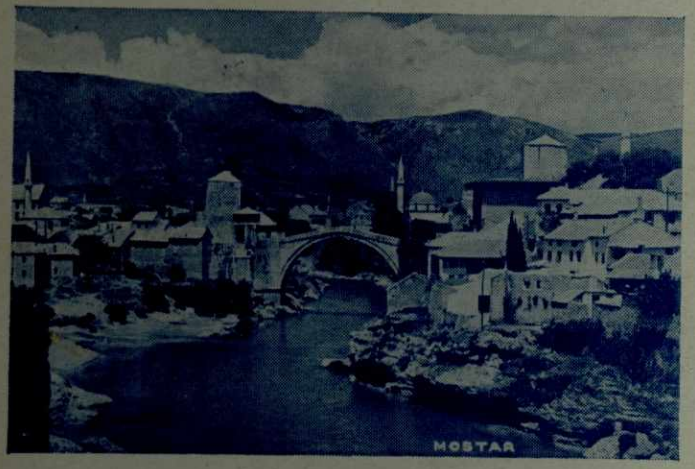

VEGO MARKO
DIPLOMIRANI TEOLOG I FILOZOF

1937.

TISKARA DRAGUTINA SPULLERA U SAMOBORU

U spomen Ivanke Bilan
M. Vego

POVIJEST HUMSKE ZEMLJE

(HERCEGOVINE)

I. DIO

Vego Marko
diplomirani teolog i filozof

1937.

TISKARA DRAGUTIN SPULLER, SAMOBOR

Spomenička građa

II 136
94(497.6)"13"
0129380

BIBLIOTEKA SARAJEVA

COBISS

BIBLIOTEKA ZAVIČAJNA ZBIRKA SARAJEVA

Ovo djelo — prvo takove vrste

posvećuje

svojim dragim Hercegovcima

Pisac

Kraj biljega*)

Mi sjedimo oba nijemi pokraj nijema kraj kamena,
Mi sjedimo i šutimo. Mio vjetrić na umoru
Blag i mekan prikrada se ostavljajuć list i goru
I spušta se na livadu laganiji nego pjena.
To su duše naših starih vitezova i junaka,
Na zbor idu biljezima i s dušama našim zbore ...
Sve je gluho i nijemo kraj znamena i kraj znaka,
Sama trava što miriše i makovi divlji gore.

Povija se miris dragi — to se mirna čeljad mole
U Didovom svetom dolu? — nevjernici, odmetnici,
A sav im je grijeh teški, što rođenu zemlju vole
I ne dadu na svom polju izniknuti tuđoj klici.
Bog je Višnji vrelo dobra, u mirisu bosioka,
U večernjoj mednoj rosi milostivo srce mrvi;
A u gromu i ognju lomi samo iz duboka
Pako crni, porod crnji uzbjesnjela zla i krvi.

Moli čeljad blaga i tiha i s Davidom kraljem poje
Ispod vedra božjeg neba, uz biljege starih svojih:
»Ti si, Bože, štit naš tvrdi! nek nam mirna polja stoje.
Tvoja volja — pravo naše nek nam djeci zakon kroje.
A životu kada dođe čas samrtni i končanje,
Da nam kosti otpočinu plemenitoj na baštini
Pod biljegom s gora naših, djeci našoj svijetlo danje
U dan mučan i zvijezde u nevidnoj noćnoj tmini
A nek kovač kâm usiječe i u krupna slova reže,
Kô to sretan dužnost svrši i u svoju zemlju leže«.

*) Biljezi su stari kameni spomenici starih pređa Herceg-Bosne u doba t. zv. »bogomilske sekte«.

Moli čeljad blaga i mirna, dobri ljudi i Bošnjani
I vjeruju i kunu se uz obalu Bosne hladne,
A onamo u potaji mačevi se kuju sjajni,
Za baštinom plemenitom trgaju se ruke gladne
I u znaku svetog rata sve u zemlju Hercegovu
Plamen liže, plač i jauk, svijaju se polja rosna,
Bobovac se tvrdi trese i doborski bedem ravni
A junačkom krvlju teče i rudi tiha Bosna.

No iz krvi zanos niče stare slave i osvete,
Čeljad mirna promeće se u mačeve plamenite.
Sila naša lađe brze po sinjemu moru lete,
Sinjorije ponosite ponizno nam ruci hite,
Hitri nam se Latin klanja i gradovi i otoci.

Dvogub zlatni vijenac sjaje na tjemenu kralja-bana.
Strmi klanci, ravna polja — znameni su i svjedoci
Stare slave i ponosa i junačkih dobrih dana.
Pa kad zlato i ublijedi, u vremenu opet novu
Mi smo bili prvi ljudi na divanu sultanovu.

Gdje li osta ponos stari? Kud se djede vjera tvrda?
Kroz šaptanje lakog vjetra ponosne nam duše zbore.
Šuti ravan i biljezi, nijemo stoje modra brda,
Samo trava što miriše i makovi divlji gore.

Kud se djede ponos stari, dobri ljudi i Bošnjani,
Što ih znao Rim i Stambul, ravan Dunav, mrko more?
Što nam bistri mozak muti i daleki pogled brani?
Mi šutimo i sjedimo, a obrazi nam stidom gore.
A ja hvatam slike davne, zlatne boje i krvave
Te začinjem kraj biljegâ pjesan gorku stare slave.

T. Alaupović

Pradomovina Slovena napose Hrvata.

Kad se piše historija, onda mora biti takova, da se istini ništa ne doda niti oduzme.

Davno je komparativna filologija utvrdila, da su Sloveni s Indima, Arijcima, Jermenima, Baltima, Grcima, Italicima, Keltima, Germanima, Ilirima i Tračanima u tijesnoj vezi i po krvi i po jeziku. Sve ih zajedno veže prajezik i jedan pranarod: Indoevropljana.[1]) Gdje je pradomovina Slovena? O tome se je mnogo raspravljalo u znanstvenim krugovima, ali se nije došlo do čistih i točnih rezultata. Jedni držahu, da je pradomovina Slovena bila Azija. Ovi nijesu razumjeli Sveto Pismo, koje nam veli, da je Azija pramatica sviju naroda. Arheološke iskopine i filologija utvrdiše, da tome nije tako, nego da je pradomovina Slovena bila »negdje u sjevernom dijelu srednje Evrope, pribrojivši ovamo današnju Dansku i južnu Skandinaviju«.[2]) Orbini veli, da su Sloveni iz Skandinavije i on ih poistovjetuje s Vandalima, Gotima, Alanima i drugim.[3]) Najstarije sjedište, koje su Sloveni bili zauzeli, po mišljenju Šišićevu vjerojatno je bio kraj između rijeke Visle, Dnjepra, Desne, zapadne Dvine i planinskoga vijenca Karpata.[4]) Naprotiv Peisker, koji je razmotrio prilike njihova kraja, koje bijaše močvarno područje i proučivši mjesne nazive, drži, da to močvarno Polesje, kojim teče rijeka Pripetj,[5]) mora biti njihovom pradomovinom. Rački stavlja sjedište na istok i sjever još dalje od ovih, na području jezera

---

1) Šišić, Povijest Hrvata. Zagreb 1925., str. 177.—8.
2) Šišić, isto tamo, str. 178.
3) Orbini veli: »I quali tutti furono una medesima natione slaua et d'un istesso parlare; et quando nel principio uscirono della Scandinauia loro commune patria . . .« Il regno degli Slavi, str. 97.; Pesaro 1601.
4) Šišić, Op. cit., 179.
5) Peisker, The expansion of the Slavs (u djelu: »The Cambridge mediewall History« vol. II., str. 418.—458. Cambridge 1913.

Ilmenskoga, rijeke Oke, Dnjepra i Dvine, jer se vidi utjecaj po filologiji riječi Čudâ, a to znači, da su Sloveni s njima graničili.[6]) Stanojević drži sjedištem Slovena kraj između Visle, Dnjepra, zapadne Dvine, Karpata, kao i Šišić.[7]) Jireček traži slovensku pradomovinu u kraju, koji bijaše bogat šumom i vodom, a još tome i ravan. U poljskoj i zapadnoj Rusiji: u slivu gornje Visle, gornjega Dnjepra i Buga i u zapadnom dijelu dnjeparskoga kraja« treba tražiti stara sjedišta Slovena.[8]) Tome se mišljenju priklanja i Čorović.[9]) Dümmler veli, da su na ravni Visle i Odre živjeli Sloveni, Hrvati i Srbi, te da su se sa svojih sjedišta dulje pomicali, prije nego dođoše na Balkan.[10]) Marquart suzuje zemljište sjedišta Slovena držeći, da je zemlja na gornjoj Visli u 6. stoljeću bila zaposjednuta od Južnih Slovena.[11]) Dvorník veli, da je današnja zemlja sjeveru Karpata na zapadu današnje Rusije domovina Slovena u bazenu Pripetja, i da su se Sloveni širili od 1. do 6. vijeka prema središtu i jugu Evrope.[12]) Boguchwal piše posvema neispravno, da je pradomovina Slovena Panonija.[13]) Pulkavova kronika veli, da su Sloveni došli iz zemlje Senar preko Kaldeje.[14]) Mikoci drži Aziju za pradomovinu Slovena.[15])

Na historijskoj se pozornici Sloveni pokazuju prilično okasno. Raniji rimski pisci nazivahu Slovene Venedima te ih stavljaju oko gornje i srednje Visle. Sigurno su Rimljani sa-

6) Rački, Arhiv IV., 1857., str. 252 u članku: »Nacrt Jug. povjestij do 9. stoletja«.

7) Stanojević, »Narodna Enciklopedija S. H. S.« sub v. Hrvati

8) Jireček, Istorija Srba, knjiga I. preveo Radonić J. Beograd 1922., str. 45. (ćirilicom).

9) Čorović, Ist. Jug., str. 6. Beograd 1933.

10) Dümmler, Über die älteste geschichte Slawen in Dalmatien. Sitzungsberichte d. phil. hist. Klasse Bd. 20, str. 366.

11) Marquart J., Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig 1903., str. XXXIX. u predgovoru.

12) F. Dvorník, Les Slaves, Byzance et Rome au IX. siècle. Paris 1926., str. 2.

13) Bogucwal piše ovako: »Scribitur in vetustissimis codicibus quod Pannonnia sit mater et origo omnium Sclavonicarum nationum . . .« Bielowski Mon. Hist. Poloniae, vol. II., str. 468.

14) Kronika Pulkavova, str. 4. Fontes rerum Bohemicarum, tom. V.

15) Mikoczi, Otiorum liber unus, Budim 1806., str. 130.

znali za Slovene preko Germana, koji iđahu trgovačkim poslovima po slovenskim zemljama. Imamo za to potvrdu u današnjem njemačkom nazivanju za neke Slovene, kao primjerice Lužičke Srbe i Slovence: »Winden« i jezik »Wendisch«. Ovim se imenom nijesu sami Sloveni služili.[16]) Pismeno se ime »Sloven« ne upotrebljava prije 6. vijeka.[17]) Šišić veli, da je malo prije poznato to domaće ime »Slovêne«, koje je prvi put zabilježeno od nekoga pisca nepoznata imena na početku 5. stoljeća.[18]) Neki bizantinski pisci miješaju pojmove te Slovene nazivaju i Antima. Pisac Jordan veli: »Sloveni stanuju od mjesta Novijetunskoga i jezera Mursijanskoga (t. j. od ušća dunavskoga) sve do Dnjestra i Visle na sjeveru. Anti opet, koji su najhrabriji među njima, šire se od Dnjestra: od obluka Crnoga mora sve do Dnjepra a te su rijeke jedna od druge znatno udaljene.«[19]) Drugi dapače idu dalje pak Slovene nazivaju i Hunima, jer su ovi mnogo slovenskih običaja poprimili (Teofan, Cedren i zapadni pisac Beda Časni).[20]) Prokopije veli: »Sloveni i Anti.«[21]) Mnogi pisci pomiču poznavanje Slovena u veliku starinu. Pseudocesarije spominje, da su Sloveni još u 4. vijeku bili na donjem Dunavu. Sami Radonić veli, da »comes Marcelinus« ne spominje Slovene[22]) zato, jer su bili maleni po broju i veoma neznatni, ali se po nekima čini, da je mnogo stoljeća prije za vrijeme republike bilo Slovena na Dunavu.[23]) Niederle uzima, da su Sloveni sje-

16) Šišić, Povijest Hrvata, str. 183. Zagreb 1925., Starine 38 knjiga 1937., str. 120.

17) Dr. Krek Gregor veli: »Nach alledem bleibt der Satz Aufrecht, dass der einheimische Nahme der Slaven urkundlich nicht vor dem sechstem Jahrhunderte nachweisbar ist . . .« u »Einleitung in die slavische Literaturgeschichte«, Graz 1887., str. 294 u bilješci.

18) Šišić, O. c., str. 184.

19) Jordan (Ed. Mommsen 62—63.). Iz toga se vidi, veli Šišić, da su pored glavnoga imena živjela još i sporedna imena, Šišić. Op. c., 187. 22 bilješka.

20) Rački, Archiv IV. citirani članak, str. 240.

21) Prokopije, De bello Gothico, Bonn. izd. 1833., vol. 2. pars. 2., str. 125.

22) Glas 60. Beograd, Radonić, »Ko su Goti u Hronici komesa Marcelina?« (ćiril.).

23) Dr. B. Petranović, Bogomili, Crkva Bosanska . . . ., Zadar 1867.

dili na srednjemu Dunavu tek u 2. vijeku poslije Krista.[24]) Isto tako slično tvrdi i Klaić.[25]) Vjerojatno je, da su bar u drugoj polovini 5. vijeka zaposjeli Erdelj, gdje su u topografiji ostavili mnogo tragova, a odatle krenuše prema donjemu Dunavu.[26])

Nije moguće, da su se tako rano Sloveni počeli pomicati bar u većim grupama prema Balkanskom poluostrvu, jer bi sigurno bili primijećeni i zabilježeni od grčkih pisaca. To znači, da oni nijesu igrali presudniju ulogu, ako su možda i postojali, na teritoriju rimskoga carstva. Jedino bi moglo da bude, da su se podređeni Gotima, Hunima pomalo pomicali. Grčki su pisci zabilježili neke druge narode, koji su barem kakvu ulogu igrali u povijesti rimskoga carstva. Stanojević dobro opaža, kada veli, da je moguće, da su pojedinci ili čak pojedine slovenske porodice prije rimske vlasti na Balkanu prodirale i naseljivale, ali o kolonizaciji slovenskih plemena na Balkan ne može biti govora prije 7. vijeka.[27]) Prema tome su Sloveni počeli napadati na Balkanski poluotok prelazeći preko Dunava, da nagrabe plijena tek početkom 6. stoljeća. Historija Južnih Slovena počinje vladanjem cara Justina I. (518—527 godine).[28]) Prokopije veli, da se Rimljani sukobiše s Antima, prvim slovenskim susjedima, koji pređoše preko Dunava i provale s velikom vojskom u rimsku zemlju. Kad je car imenovao Germana strategom Tracije, onda su Anti bili potučeni, i zbog toga se slava Germanova raširi kod barbara.[29]) Još više počeše prodirati na Balkan, kada je Bizant bio zaposlen ratovanjem s Perzijom (527.—32.; 540.—45.), Vandalima (533.—34.) i istočnim Gotima (535.—55.). Sami Prokopije veli, da su barbari navaljivali svake godine na Balkan za vlade Justinijanove.[30])

24) Niederle, Slov. star. 2., str. 99., 147., 160. i str. 169.
25) Klaić, Povijest Hrvata, I. dio; str. 26. Zagreb 1899.
26) Jireček, Op. cit., str. 48.
27) Stanojević, »O južnim Slovenima u 6., 7. i 8. veku«. »Glas Srpske kraljevske akademije«, vol. 80., str. 126. (ćiril.).
28) Šišić, Loc. cit., str. 207.
29) Prokopije, De bello Gothico III., 40 (Ed. Haury 476).
30) Prokopije, Historia arcana C. 18. (Ed. Haury 354).

Sigurno su Sloveni i drugi barbari vidjeli, u kakvu se stanju nalazilo carstvo, pak su se ohrabrili i češće prelazili rijeku Dunav, da oplijene bogate riznice rimskih provincija, za koje su mnoga plemena čula, da su opsežna. Kad su prodrijeli, vratiše se bogati plijenom opet u svoja sjedišta. Nije im to priječila rimska posada niti utvrde, koje su bile postavljene na granici t. zv. limesa. Tako su Sloveni u više navrata provaljivali na Balkan zbog pljačke, ali od 547 godine provale njihove poprimaju sve viši značaj, jer od sada idu za stvaranjem stalnih naselja preko Dunava.[31]) Sloveni su postajali sve poznatijima, sve od 5. stoljeća, iako su im naselja bila rjeđa.[32]) Zbog toga možemo većma govoriti o Slovenima na Balkanu. Ovo njihovo prodiranje zapriječi nova najezda ratobornih Avara, koje primi car kao pomagače u svoje carstvo 558 godine preko avarskoga poslanika Kandiha. Car im obeća plaću, darove i plodnu zemlju. To nam sve lijepo priča pisac Menander. Avari prođu kroz sjevernu karpatsku slovensku zemlju tako, da su s njima došla neka zapadno slovenska plemena sve pod vodstvom avarskim.[33])

Budući da su Langobardi dobili carsku Panoniju da se nasele, dođoše radi toga u sukob s Gepidima, koji bijahu u današnjoj Vojvodini i Srijemu. Car je u ovom sukobu bio neutralan. Zato Gepidi budu pobijeđeni, a Avari postanu gospodari 567 godine. Domalo se Langobardi otsele u Italiju 568 godine, te Avari zavladaju čitavom Panonijom, gdje su osnovali novu svoju državu po uzoru Huna oslanjajući se na jake vojne odrede.[34]) U toj novoj avarskoj državi, dakako, da bijaše mnogo Slovena. Drugi dio Slovena bješe potpuno slobodan sjedeći na donjem Dunavu. Bizantinci su pitali avarsku pomoć, koji bijahu radi toga udobrovoljeni, jer time počeše smatrati, da i madu pravo vladanja nad Slovenima, koji su na donjemu Dunavu.[35]) Prema tome možemo

31) Šišić, Op. cit., str. 209.
32) Jireček, Geschichte der Bulgaren, str. 80. Prag 1876.
33) Šišić, Op. cit., 214.
34) Šišić, Op. cit., str. 215.
35) Stanojević, O južnim Slovenima u 6., 7. i 8. veku (»Glas Srpske kralj. akadem.«, vol. 80.), str. 131.—32. (ćiril.).

zaključiti, da je bilo više etapa seljenja Slovena. U ranije doba provaljuju Sloveni na Balkan zbog plijena i roblja, kasnije idu da se stalno nastane. Ova je druga faza u vezi s dolaskom Avara u srednje Podunavlje (568.).[36]) S Avarima se pomicahu i Sloveni te se naseliše u današnjoj Slavoniji, Hrvatskoj i slovenačkim zemljama, a u primorske zemlje prodru u zajednici s Avarima tek god. 597., a poslije sve češće tako, da je jakim vojničkim odredima bila zauzeta i srušena sama Salona 614 godine, a uz nju i neki primorski gradovi.[37]) Bulić stavlja godinu pada Salone u 615 godinu poslije Krista.[38]) Stanojević tvrdi, da bizantski pisci izričito ističu, da nije bilo seljenja Slovena u masama u drugoj polovici 6. vijeka na Balkanski poluotok.[39]) Iz ovih se raznih peripetija vidi, da su se slovenska plemena zaista mnogo miješala, jer imamo još k tomu ostatke imena ondje, gdje ih danas uopće nema kao narodni elemenat.[40]) Izgleda po tom, da Sloveni nisu dolazili na Balkan kao vojnički organiziran pohod, kao što to bijahu zauzeli Goti i Langobardi svoje zemlje, nego su zauzeli Balkanski poluotok ne sa svojim garnizonima, nego kao masa, stanovništva, kao populacija.[41]) Kaže se kod cara Konstantina Porfirogenita, da su Hrvati i Srbi bili pozvani na Balkan od cara Heraklija. To se ne smije shvatiti, kao da i prije ne bijaše ovdje Slovena.[42]) Od svršetka 6. stoljeća počeše Sloveni sve češće prodirati ne samo na Balkanski poluotok, nego i dalje na zapad, osobito u Italiju. Tako nas izvješćuje sam papa Gregor I., kako su Sloveni počeli navaljivati u Italiju preko Istre zadajući strah tamošnjem stanovništvu.[43]) U to vrijeme počeše Perzijanci napadati na bizantin-

36) Stanojević, Narodna enciklopedija S. H. S., sub v. Hrvati.

37) kao gore kod Stanojevića.

38) Bulić, Dolazak Hrvata i pohrvaćenje Dalmacije u »Sveslavenskom zborniku«, str. 1.

39) Stanojević, Kolonizacija Slovena na Balkanskom poluostrvu 1906. Novi Sad., izd. Matice Srpske, str. 171. (ćirilicom).

40) Ćorović, Istorija Jugoslavije. Beograd 1933., str. 6. (ćirilicom).

41) Stanojević, Kolonizacija Slovena . . ., str. 178. (ćirilicom) kao gore.

42) Jagić, Ein Kapitel aus der Geschichte der südslawischen Sprachen« (Archiv für slavische Philologie), 17. Band. Berlin 1895.

43) Šišić, Priručnik . . ., str. 174. Tu papa veli solinskom biskupu: »Et

sko carstvo, te je car morao zbog toga sve više povlačiti svoju vojsku na istočne državne granice. Jireček lijepo veli: »Za vreme bure na istoku ostali su svi putovi u Trakiji i Iliriku otvoreni za Avare i Slovene«.[44])

Perzijska vojna i unutarnji neredi; borba o prijesto, izmjena cara Foke na vlasti pridonese i dade potstreka prekodunavskim plemenima, da navaljuju na bizantsko zemljište. Tu se svakako mora i tražiti razlog propasti vojničke discipline i seljenju Slovena u većim skupinama. Oni su došli ili silom ili pak na poziv. Bilo bi prirodnije, da su došli silom, a shvatljivije da su bili pozvani sa carske strane u pomoć, koja je bila potrebna u onim časovima. Kada je Heraklije došao na vlast, imao je pune ruke posla, da spase, što se još dade spasiti. Već su Perzijanci zauzeli 611 godine Antiohiju, 613. Damask, 614. Jeruzolim, a 615. Egipat.[45]) Baš je s tim u vezi i pad Salone 614 godine. O svemu tomu nam lijepo priča car-pisac Konstantin Porfirogenit. Tumači nam, kako su Sloveni zauzeli Salonu zajedno s Avarima, te im se svidje ta zemlja i ostadoše u njoj.[46])

Car miješa pojmove, kad govori o Slovenima, jer ih često zamjenjiva s Avarima, kao da je to jedno te isto.[47]) Jedino tako možemo to sebi da protumačimo tim, što uzimamo da su Sloveni u ovo posljednje vrijeme počeli igrati važnu ulogu u avarskoj državi. Car-pisac nam kazuje, da su Sloveni zauzeli sve osim primorskih gradova, koji su jamačno bili veoma utvrđeni, a Sloveni kao pješačka vojska nijesu imali potrebnih tehničkih sredstava za osvajanja takove vrsti. Car-pisac pripovijeda, kako su posebice Hrvati zauzeli Dalmaciju pod vodstvom petero braće i dviju sestara (Tuge i Buge).[48]) Kad su Hrvati došli u Dalmaciju, tada nađoše Avare. Mislim,

quidem de Sclavorum gente que vobis valde inminet, et affligor vehementer et conturbor. Affligor in his quae iam in vobis patior; conturbor, quia per Histriae aditum iam ad Italiam intrare ceperunt«.

44) Jireček, Istorija Srba, str. 67. I. dio (ćiril.).

45) Šišić, Povijest Hrvata. Zagreb 1925., str. 232.

46) Rački, Documenta 267.—270.

47) Rački, Doc. 265., 266. i još mnogo mjesta.

48) Rački, Documenta 266., 270.

da Avari ne bijahu sami nego izmiješani s podloženim Slovenima. Sad nastade pokolj, te jedni bijahu poubijani, a drugi se podvrgoše hrvatskoj vojnoj sili. Tako se Hrvati naseliše u svojoj novoj postojbini. Od ovih Hrvata, koji dođoše u Dalmaciju, jedan se dio odijeli te ode i zauze Ilirik i Panoniju pod svojim vođom.[49]) Prema tome se izvodi, da su Hrvati nemilice pritisnuli Romane i Avare. Oni, koji ne htjedoše da se podlože, moradijahu bježati da nađu sigurno zaklonište. Tako su pobjegli Romani na otoke i utvrde svojih primorskih gradova.[50]) To se sve dogodi na želju cara Heraklija, koji nije mogao više podnositi avarsko nasilje. Kad je zemlja sada bila opustošena, Hrvati se potpuno u njoj udomaćiše. To se zbilo za njihova vođe Porge.[51]) Bio je postignut s tom djelatnošću Hrvata cilj bizantskih careva, da pozivanjem Slovena spasu za sebe grčku Italiju, kako veli povjesnik Gfrörer.[52]) Što se je s ovim Hrvatima u Dalmaciji, Panoniji i Iliriku zbilo, ne zna se, jer je crna tama prekrila godine njihova boravljenja u ovoj dobi na Jadranskom moru.[53]) Samo se znade, da su se prihvatili posla, koji su obavljali i u prijašnjoj domovini i kao pravi naseljenici imali su cilj da trajno ostanu u novoj domovini izgrađujući poljoprivredu, razvijajući stočarstvo, kako to i prije bijahu radili.[54]) Baš je to i bio razlog, da su ih Avari sebi pozivali, jer su Avari kao nomadski narod trebali za svoje ratničke potrebe i mnogo poljoprivrednih proizvoda. Avari su ih i silom naseljavali najprije u podunavsko zemljište, a zatim dalje.[55])

Vidjeli smo, da se Hrvati raširiše po čitavoj Dalmaciji, Panoniji i Ilirikumu, te prema tomu izgleda, da je onda i Humska zemlja (Hercegovina) u tom sklopu, potom pripadaše

[49]) Rački, Doc., 270.—71.
[50]) Dr. M. Ryppl, Programm der Deutschen K. K. Staats-Realschule in Budweiss 1888., str. 18.
[51]) Rački, Doc. 272.
[52]) Gfrörer, Byzantinische Geschichte, 2. Band, str. 16.
[53]) Bulić, Dolazak Hrvata i pohrvaćenje Dalmacije u »Sveslavenskom zborniku«, str. 1.
[54]) Stanojević, Kolonizacija . . . k. g., str. 190 (ćirilicom).
[55]) Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge — Leipzig 1903., str. 19.

od prvog svog početka hrvatskoj narodnoj, a možda i državnoj cjelini. Već smo prije rekli, kako se bijahu selili, i gdje im bješe postojbina, a sad ćemo se pobliže pozabaviti pitanjem pradomovine jedne grane — Hrvata, za koje neki tvrde, da su germanskoga i iranskoga porijetla. O tom ćemo kasnije raspravljati. Car Konstantin Porfirogenit veli, da su ovi Hrvati potekli od nepokrštenih Hrvata, koji se još zovu »Bijeli« i koji stoje blizu Ugarske, koja graniči s Franačkom. Ova se Hrvatska još zove i »nepokrštenom«.[56]) Moramo najprije ogledati razna tumačenja imena Hrvat. Šafarik dovodi ime hrvatsko s imenom gore Karpati.[57]) Ruski učenjak Braun izvodi od Harfadja. Pogodin izvodi od nekoga osobnoga imena Horoathos na natpisima iz 2. i 3. vijeka poslije Krista, koji su nađeni u Tanaisu.[58])

Gdje je pradomovina Hrvata? U znanstvenim su krugovima o tom iznesena mnoga mišljenja.[58] a]) Du Fresne Du Cange, Julinac, Rajić, Mikoczi, Engel meću Veliku Hrvatsku i Bijelu Srbiju uz Labu, jer su čitali, da je jedno pleme hrvatskoga imena boravilo stalno u Češkoj, a oko srednje Labe pleme srpskoga imena.[59]) Lucius, Banduri, Katančić, Čeh Dobrovský, Nijemac Zeuss stavljaju pradomovinu Hrvata i Srba na istok Labe.[60]) Šafarik stavljaše Bijelu Hrvatsku daleko na Istok k Visli i od Krakova preko Tatra do istočne Galicije i crvene Rusije.[61]) Kronika nekog svećenika Družbe Isusove iz godine 1762. veli, da su Hrvati došli iz »prek babineh gor«.[62]) Hauptmann dosta uvjerljivo tvrdi oslanjajući se na tekst, da su Belohrvati na sjever od Mađara u Zakarpatju, te da je Bijela Hrvatska u gornjem Povislju, što znači Malopoljska, i da je Boleslavljeva država dobila u onaj čas naziv »Hrvatski«, kad je sebi podvrgla malopoljske Hrvate.

[56]) Rački, Documenta 271., 273.
[57]) Šafarik, Slovanske starožnosti. Vol. I., str. 531.—533. Vol. II., str. 112., 321—323.
[58]) Šišić, Op. cit., 237. citirano po njemu.
[58 a]) isto kod Šišića, str. 238.
[59]) Šišić, Op. cit., 241.
[60]) isto tamo, str. 242. Sve kod Šišića.
[61]) Šafarik, Slov. star. II., str. 254.—265.; 406.—412.
[62]) Kronika od jednoga mašnika iz Družbe Isusove 1762., str. 53.—4.

U novije vrijeme popunjava svoje mišljenje Hauptmann[63]) u radnji: Croaten, Goten und Sarmaten (Germanoslavica, III. Prag 1935. Sonderabdruck. S. 95—325). U svom 4. dijelu »Die Abstammung der Kroaten« analizira Hauptmann, odakle su Hrvati došli, i kako su se pomicali, dok nijesu došli na Balkan. On počinje s tumačenjem imena Hrvat.[64]) Taj se upire na svršetak kod imena Hrvat, t. j. »at«. Na to s Vasmerom polaže važnost i dokazuje, da nijesu po svojem imenu nikakova drugoga osim iranskoga podrijetla, jer se nijedno slovensko ime ne svršava tako, nego jedino ime nekoga plemena kraj Soluna »Sagudat«. Baš kod Iranaca na Kavkazu imade mnogo imena s tim završetkom, te prema tome da se i pradomovina Hrvata, dotično podrijetlo, tamo i potraži.[65]) Iranski »Hu-ürvath« znači »prijatelj«. Hauptmann baca oko na Kavkaz gledajući u njem pradomovinu Hrvata s razloga, što jedno ime od petorice braće, koji dovedoše Hrvate, ovamo glasi »Kosences«, što se dovodi u vezu sa starohrvatskim »Kasazima« ili »Kosezima«.[66]) Naselja su Koseza ili Kasaza bila mnogobrojna u Koruškoj, Štajerskoj i Kranjskoj kao imena hrvatskih plemića. Bilo je mnogo sela s hrvatskim imenima kod ovih Kasaza. Baš je Hauptmann našao mnogo imena hrvatskih u slovenačkim zemljama. Zapadno od Celovca imamo središte Kasaza — Moossburg. Najposlije Gospa-Sveta, gdje su bili Kasazi i ustoličivali svoga vladara. Sva je tu pokrajina bila prava župa Kasaza. Prema tome Kasaz jest jednako kao »Hrvat«. Tu ime Hrvat nije uzeto iz prirode, kako druga imena: Poljani, Drevljani itd.[67]) Ljubljanski profesor Oštir dovodi u vezu Kasaz sa sličnim imenom Kosences, koje se spominje u cara-pisca.[68]) Iranska riječ »Kaságos« imala

63) U »Strena Buliciana« Hauptmanov članak: Prihod Hrvatov, str. 527.

64) Hauptmann, Kroaten, Gothen und Sarmaten« izašlo u »Germanoslavica« III. Prag, valjda 1935., str. 347.—353.

65) Izloženo kod Sakača S. u »Životu« Zagreb br. 1. 1937., str. 8.

66) Hauptmann, Kroaten . . ., str. 347.—353.

67) Hauptmann, Karantanska Hrvatska u »Zborniku kralja Tomislava«, str. 315.—317.

68) Oštir K., Illyro-thrakisches Archiv za arbansku starinu, jezik i etnologiju. 1. (1923.); str. 109., 114. i dalje.

je postati Kasaz.[69]) Baš to, što se je sačuvalo takovo ime kao hrvatska tvorevina, znači da su Hrvati zauzeli veći teritorij, nego im daju neki povjesničari. Ustanak Ljudevita Posavskoga protiv franačke države znači, da je u današnjim slovenačkim krajevima bilo još u početku 9. stoljeća više Hrvata i hrvatskoga osjećaja.[70])

Sad se pita, kako su Kavkasci zalutali u Bijelu Hrvatsku i postali Slovenima? To riješava prof. Hauptmann pomoću imena »Ant«. Ovo nas ime dovodi na Kavkaz, pa onda tek na Vislu. Čerkesko ime »And« znači n a r o d. Kavkaski Anti nisu došli u vezu sa Slovenima prije propasti gotske crnomorske države. Huni bijahu oni, koji poslije 375 godine učiniše, da su mnogi narodi počeli seliti iz svojih prijašnjih naselja. Tako su i Anti s Kavkaza bili u tom vrtlogu te su došli na slovensko područje. Anti dođoše u Zakarpate da drže Slovene na uzdi, a pri tom postadoše sami Slovenima.[71]) Iz toga slijedi, da Hauptmann tvrdi, da su Hrvati nastali od vislanskih Slovena i kavkaskih Iranaca i Anta-Čerkeza, koji su došli do Visle i tu se pretopili u jedan novi narod. Sakač veli o hipotezi profesora Hauptmanna ovo: »Od svih dosadašnjih pokušaja da se iznađe podrijetlo Hrvata, Hauptmannov je najdublji, najbolje obrazložen i najviše zadovoljava kritički duh«.[72]) Ta se teorija prema tome zove kavkasko-iranska.

Sada vidimo kavkasko-lezgijsku hipotezu. Tu zastupa N. Županić, koga dopunjava Hauptmann s teorijom, koju smo gore spomenuli. Županić veli: »Prvobitni Hrvati, mislim, nisu bili Sloveni, već tuđe pleme iz azijske Sarmatije, koje je u oluji velike Seobe Naroda udes bacio u transkarpatsku slovensku domovinu, pa je sebi podvrglo neki dio puka, a taj se počeo nazivati Hrvatima. Takav način postajanja kojega naroda istorijski je dokumentovan za Francuze, Ruse i Buga-

69) Hauptmann, Kroaten . . . L. c., str. 352—353.

70) Sakač S., »Život« br. 1. 1937., str. 11.

71) Sakač S., »Život« br. 1. god. 1937., str. 13—14.

72) Sakač S. u istom broju »Života«, str. 22.

re«.[73]) On upozorava na postanak imena Hrvat iz lezgijskoga plemena na Kavkazu »Hvartin«. Budući da u Kavkazu imade mnogo autohtonih plemena i naroda, zato Županić i zaključuje ovako: »Tako je i ime Hrvat moglo s Kavkaza u srednju Evropu da dospije u raznim varijantama«.[74]) Županić uzima kao dokazano podrijetlo Hrvata s Kavkaza tim činom, što se Hrvati za vrijeme Seobe drže u vezi sa Srbima i Česima, koje on smatra za Kavkasce, jer im stavlja sjedište u azijskoj Sarmatiji, na zemljištu među Azovskim morem i Kavkaskim gorjem. Kad su Hrvati došli, našli su Slovene u Transkarpatskoj domovini te su stvorili političku organizaciju, kojoj dadoše svoje ime i narodnu misao.[75]) Što je Hauptmann smatrao kao stvarno, to je po Županiću tek moguće, ali dalje nije tretirao. Zato bismo obje hipoteze mogli nazvati jednim imenom: Županić-Hauptmannovom hipotezom.

Gotska ili germanska hipoteza o podrijetlu Hrvata.

Povod ovoj hipotezi dade Ljetopis popa Dukljanina, koji veli, da su Sloveni Goti. U 5. poglavlju veli Dukljanin: »Gothi qui et Sclavi nuncupantur«, dakle Goti, koji se zovu i Sloveni. S tim se je poslužio i Dandulo, kojeg je sravnio prof. Šišić, te je zaključio, da se je isti služio popom Dukljaninom, jer isto veli kao i Dukljanin, da je naime Svatopluk kralj Dalmacije potekao od Gota Ostroila kralja Gota.[76]) Ovu je gotomaniju pobio prof. Šišić iznoseći razloge, koji su doveli Dukljanina, da kaže da su Sloveni ili Hrvati posebice Goti. To je poteklo otuda, što su učeni pisci davali novim narodima imena starih naroda, kojih se je uspomena dobro sačuvala, a koji su

[73]) N. Županić, Prvobitni Hrvati u »Zborniku kralja Tomislava«, Zagreb 1925., str. 291—296; citirano po Sakaču u »Životu« kao g., str. 3.

[74]) N. Županić, L. C., str. 292.—293., 295.

[75]) N. Županić, isto tamo, str. 295.—296.

[76]) Šišić, »Letopis popa Dukljanina«. Izd. Srpske kraljevske akademije. Beograd 1928., knjiga 67., str. 55—56.

stanovali na istom zemljištu, pa makar u dalekoj davnini. Drugi bi razlog bio taj, što je kod Romana izraz »Got« značio uopće heretika, surova i nasilna čovjeka.[77]) Poslije pisanja popa Dukljanina pisaše i Toma Arciđakon, da su Hrvati Goti. On veli, da su Hrvati Curetes. Poslije, kako se naseliše, nazivani su Gotima. Od mnogih se nazivahu oni ili Gotima ili Slovenima, već po svojstvima tih, koji su došli iz Poljske ili Češke.[78]) Prof. Barada veli o gotomaniji popa Dukljanina i Tome Arciđakona: »Pošto su loci communes Tome i Dukljanina zaraženi gotomanijom, a vidjeli smo da u Splitu postoje historije sa gotomanijom, k tomu baš u vrijeme, kada je pisao Dukljanin (oko 1180.) bile su žive veze između barske biskupije i Splita. Vjerojatno slijedi, da su se obojica mogli služiti starim splitskim historijama«.[79])

Sami T. Cerva donosi, da su Slovene nazivali Gotima, i to kad ih se htjelo poniziti. On veli, da su dubrovačke »gospê«, kad su se naljutile na svoje sluškinje, koje su bile iz hrvatskih ili srpskih krajeva, nazivali Gotima.[80]) Sam je Tubero vjerojatno istoga mišljenja, jer tamo, gdje govori o postanku Dubrovnika, kazuje, da je postao od nekoga Rada-

[77]) Dandolo raspravljajući o događajima u godini 839. veli: »Erant enim Sclavi adhuc gentiles, quia a Gothis originem traxerunt, et continuo exercebant piraticam, autem«, Chronicon, str. 171. u »Rerum Italicarum scriptores«. Iz toga se vidi očito, da se je služio »Ljetopisom popa Dukljanina.«

[78]) Toma Arciđakon, »Historia Salonitana« VII. cap., str. 26. veli: »Gothi a pluribus vicebantur, et nichilominus Sclavi, secundum proprietatem nominis eorum, qui de Polonia vel Boemia venerant«. Izd. Račkog 1894. kao vol. 26. u »Mon spec. hst. Sl. mer.«.

[79]) Prof. Barada veli o gotomaniji popa Dukljanina i Tome Arciđakona slijedeće: »Pošto su loci communes Tome i Dukljanina zaraženi gotomanijom, a vidjeli smo, da u Splitu postoje historije sa gotomanijom, k tomu baš u vrijeme, kada je pisao Dukljanin (o. 1180.), bile su žive veze između Barske biskupije i Splita«, vjerojatno slijedi, da su se obojica mogla služiti »Starim historijama splitskim«. »Kninski biskup« izašlo u »Croatia Sacra« god. 1931. 2.

[80]) Cerva, »Comentaria suorum temporum«, Dubrovnik 1784. Tom I. Libr. 1., str. 22., a na strani 18. veli, da su Ugri narode, koji su bili pod Ugarskom, koji su govorili slovenskim jezikom, nazivali Gotima. Opet na str. 19. veli, da su česi nazivali Gote Slovenima.

kasa »slovenskoga ili gotskoga kralja«.[81]) Tako misli i Orbini.[82]) Poslije njega dolazi i Krčelić, koji veli, da su već pod Konstantinom Pogonatom nazivali Gote Slovenima.[83]) Na isti način piše i Farlati, koji naziva kraljestvo dalmatinsko gotskim po podrijetlu, a prvim početkom slovenskim.[84]) Gumplovicz ide dalje pak prema svom mišljenju drži, da su Bijeli Hrvati vladali u Hrvatskoj, ali su po podrijetlu Goti.[85]) On na osobit način tumači, kako se je zbivala historija Hrvata. Za njega su Hrvati neki gospodski sloj, koji je došao u Poljsku — naročito u Malopoljsku, gdje je bila Bijela Hrvatska, i tu sebi podložiše zemlju i njeno stanovništvo. Poziva se za ovo na poziv cara Heraklija Slovenima, da dođu na Balkan, jer je sigurno, da je mogao pozvati samo vladajuću klasu iz Bijele Hrvatske.[86]) Da rastumači činjenicu, kako to, da Hrvati imaju jezik slovenski, uzima u pomoć druge slične slučajeve veleći, da jezik nije dokaz, da je neko nečijega porijekla, jer historija bilježi više slučajeva, gdje je jedan narod poprimio tuđi jezik.[87])

Čorović veli, da to sve može da bude, ali su se Hrvati prije 5. ili 6. vijeka pretopili u Slovene i kao takvi došli na Balkan.[88]) Dalje slijedi isto mišljenje i Jože Rus, koji veli, da su prvobitni Hrvati jedno od mnogobrojnih germanskih istočnih plemena, a da su iz hrvatske sredine izišli vođe ove

81) Cerva, Op. cit., str. 194. Tom I., liber 5.

82) Orbini, Il regno degli Slavi, Pesaro 1601., str. 7. On veli: ». . . furono gli Slaui una medesima natione co' Gothi«.

83) Krčelić A. B., De regnis Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae notitiae praeliminares, str. 34. Zagreb 1770. »Successive sub Justiniano Pogonfati filio, Gothicum illum populum, Sclavinos dictum fuisse«.

84) Farlati, Ill. Sacr. 2. vol., str. 143. veli: »Regnum Dalmaticum, a Gothis originem, a Sclavis incrementum accepit«.

85) Dr. L. Gumplowicz, Die politische Geschichte der Serben und Kroaten«, izašlo u »Politische anthrop. Revue« 1902./03., str. 782. On veli: ». . . Chrobaten . . . ihrer Herkunft nach aber Gothen«.

86) Dr. Gumplowicz, Op. cit., str. 781.

87) Dr. Gumplowicz, Allgemeines Staatsrecht, str. 98. Insbruck 1897. Tu on veli: ». . . dass die Sprache eines Volkes keineswegs ein Beweis sein kann für dessen Abstammung«.

88) Čorović, »Istorija Jugoslavije«, k. g., str. 21 (ćiril.).

skupine i organizatori, dinasti i šlahta.[89]) Šufflay ne kaže ništa o tome nego samo konstatira taj čin, da je pradomovina Hrvata u Zakarpaću, što dokazuje stara onomastika današnjih hrvatskih krajeva i topografija, koja se poklapa s imenima u Rusiji.[90]) Iz prvobitnoga oblika imena Chorwâth imamo sačuvano ne samo ime grada, nego i naroda — Bijelih Hrvata u području gornje Visle i Dnjestra, kojih je bio prastari glavni grad Krakow, koji se mora smatrati glavnim sjedištem. glasovite države.[91])

U novije doba iznosi nove poglede o podrijetlu Hrvata, idući u prilog gotskoj teoriji, Kerubin Šegvić, koji drži, da je općenito mišljenje, koje vlada, da su Hrvati slovenski narod, posvema neispravno. Razlog bi bio u tome, što su pioniri rusko-bizantskoga prodiranja u 19. stoljeću na Zapad našli potporu u panslavizmu.[92]) Kad je car-pisac pozvao Hrvate prije Srba, to ima da znači prednost Hrvatima. Šegvić veli, da to mora biti izlazna točka u historiografiji Hrvata, gdje se Srbi s Hrvatima miješaju. On izvodi razliku Hrvata od Slovena iz uspostave 12 hrvatskih plemena, koji se kao plemići sve do u najnovije vrijeme očuvaše, jer nijedan slovenski narod niti država ne pokazuje sličnu fiziognomiju.[93]) Iz uspostave (institucije) župa u unutarnjem uređenju izvodi Šegvić, da to nije slovenska ustanova, jer toga nema kod Anta, Veneda, Sarmata, a niti kod suvremenih Poljaka, Rusa i Čeha.[94]) Njemu je i samo ime Hrvat od germanskoga korijena.[95]) Šegvić dovodi u vezu i glagolicu, za koju veli, da

89) Jože Rus, »Etnolog«, knjiga V., god. 1933. u članku: »Slovanstvo in vislanski Hrvatje VI-X. stoletja«, str. 33. i 40. Te veli, da je tu nastao »ljudski amalgam slovenskega govora, a hrvaško-lehitskega imena. Germanske sile Hrvatov pa so s tem že toliko oslabile, da so se mogle dvigniti do večje politične samostojnosti le v časih ugodne politično-geografske konjukture«, str. 40.

90) Šufflay Milan, »Hrvati u sredovječnom svjetskom viru«, str. 214.

91) Marquart, Osteuropäische und ostasiatische . . ., str. 471.

92) K. Šegvić, Die gotische Abstammung der Kroaten izišlo u »Nordische Welt«, Berlin, str. 1.

93) K. Šegvić, Op. cit., str. 24, 25.

94) K. Šegvić, Op. cit., 31.

95) K. Šegvić, Op. cit., str. 36.

su je Hrvati poslije pretvorili iz svoga alfabeta, koji donesoše sobom u 5. stoljeću. Sama je topografija naših krajeva u vezi na uspomenu Gota. Tako je ime rijeke Gacke u Lici i mjesto Gacko u Hercegovini.[96])

Poziv cara Heraklija Hrvatima i Srbima da dođu na Balkanski poluotok.

Već smo prije vidjeli, da je car pozvao Hrvate i Srbe, te da su Hrvati svladali Avare i naselili se u današnjoj domovini. Pita se, kako su došli i kada? Rambaud veli, da Hrvati i Srbi nisu došli na Balkan u grupama, dotično kao masa, nego kao organizirana nacija sa svojom vojskom, koja je slušala glavnog vođu i druge sporedne.[1]) Gumplovicz drži slično, kad kaže, da kod Hrvata i Srba ima plemstvo, što je organizirano po ratničku i zauze tuđu zemlju. Takovi bijahu Hrvati i Srbi.[2]) Potvrđuje nam to i sam Menander, koji veli, da su imali više vođa.[3]) Prema tomu izgleda, da su Hrvati došli na jug kao vojničke družine po svoj prilici u sporazumu s Bizantijom te su ustanovili svoje prve organizacije. Heraklije je bio u stisci i od Avara i od Perzijanaca, kad je pozvao Hrvate i Srbe, jer su jedni i drugi bili ne samo protivnici države, nego i vjere.[4]) Poznato je, da je car bio pun duha Božjega, pak mu je bilo mnogo stalo do oslobođenja kršćanskih krajeva od pogana.

---

96) K. Šegvić, Op. cit., str. 40, 53.

1) Rački, Doc., str. 270—271.

2) Rambaud, L' Empire grec, str. 455. Gumplowicz slično drži, kad kaže, da kod Hrvata i Srba imade plemstvo i plemićki posjed, što je organizirano posvema kao ratno pleme, koje zauze tuđu zemlju. Kao što su Hrvati bili ratno pleme, tako su bili i Srbi, str. 785. u članku: »Die politische Geschichte der Serben und Kroaten«, izišlo u: »Politisch-anthrop. Revue«, god. 1902./03.

3) Menandri Historia, str. 406. »Miserat enimm Avarum dux ad Daurentium, Sclavinorum ducem et eos qui apud gentem auctoritatem habebant . . . .«.

4) Glasnik etnografskoga muzeja u Beogradu, knjiga 10. God. 1935.; Vidi Županićev članak.

O njegovu vjerskom poletu lijepo pripovijeda Cedren.[5]) Isto i Eckhard u svojoj kronici.[6]) Zato je on trebao jednu jaku pomoć barbarskih naroda — Hrvata i Srba. To bi bio znak, da su bili vojnički jaki, t. j. vojnička družba. Tako Hrvati dođoše kao zadnji naseljenici na Balkan.[7]) Ako su došli zadnji, bili su sigurno oslobodioci Balkana.[8]) Ako se je car obratio na Hrvate protiv Avara, nije se sigurno obratio na seljake, što rade na poljima, nego na ratnike, kao što i bijahu Hrvati.[9]) Svi Hrvati, koji su na sjeveru nosili hrvatsko ime, nisu došli na jug, jer je još u 10. vijeku bilo kod Čeha, Poljaka i Rusa spomen hrvatskoga imena.[10]) Ipak su Hrvati unišli prvi u historiju, koji su oblikovali od Slovena ovoga kraja jedan politički i narodonosni centar.[11]) Prema tome bi se moglo zaključiti, da su oni bili najjača vojna jedinica, koja je zauzela ili oslobodila veći dio Ilirika.[12]) Sigurno su bili jaki, dok mogoše srušiti Avare.[13]) U koje se vrijeme doseliše Hrvati? U tom se pitanju svi ne slažu. Već je spomenuto, koliko je nasrtaja, koliko pojedinačnih provala slovenskih bilo na Balkanu, a sad nas posebice zanima sve o narodu hrvatskome.

Županić stavlja upad Hrvata i Srba u vezu s opsadom Carigrada oko 626 godine. Klaić slično veli, da je nedaća avarskoga kana dovela do slobode Slovena, jer je planuo opći ustanak u avarskom carstvu, i nađe se čovjek spretan da učini jednu veliku uslugu slovenstvu stvarajući jaku, veliku

---

5) G. Cedren, Historiarum compendium izd. Bonn, vol. 23. God. 1838. u »Corpus script. hist. Byz.«

6) Ekhardi, Kronikon universale, str. 152. u Mon. Germ. Tom VIII., Script. 6. On je dapače u Perziju slao poslanike, da bi se obratili.

7) Marquart, Osteuropäische . . . XXXVIII. u predgovoru.

8) Dvorník, »Les Slaves, Byzance et Rome au IX. siècle«, Paris 1926., str. 6.

9) Gumplowicz, Die politische Geschichte . . ., str. 781. Op. cit.

10) Šufflay dr. Milan, Hrvati u sredovječnom svjetskom viru, str. 218.

11) Dvorník, Op. c. na str. 17. veli: »Or, les circonstances volurent que les Croates entrassen les premiers dans l'histoire, et c' est ainsi qu' ils formèrent, pour tous les Slaves, de cette régions, un centre d' unité nationale et politique«.

12) Rački, Doc., 271.

13) Dr. Petrinjensis, Bosnien und das Kroatisches Staatsrecht. Zagreb 1898.

slovensku državu.[14]) To bješe Samo.[15]) Ta je država bila obuhvatala današnju Češku, Moravsku, velik dio Haliča i dio današnjih alpinskih zemalja, gdje je bilo mnogo slovenskih plemenskih vojvoda i župana, koji priznavahu Sama za svog kralja.[15 a]) Vjerojatno se je ta država nazivala Velika ili Bijela Hrvatska. To se po Klaiću dogodilo 626 godine.[16])

Naprotiv veli Šišić, da nema razloga, što Klaić tvrdi ovako nešto, jer je veoma zagonetno, zašto bi najjače pleme u Samovoj državi ostavljalo svoju državu i išlo na poziv tuđega cara na jug.[17]) Gfrörer veli, da je seoba Hrvata i Srba bila ujedno spas grčke Italije, kojoj je početak stavio oko 619 godine.[18]) Krčelić stavlja doselenje u 639-tu godinu.[19]) Mikoczi drži, da ta borba nije mogla biti prije 642 godine.[20]) Naprotiv Jagić uopće zabacuje selidbu iz bijele ili t. zv. nekrštene Hrvatske, ili Bijele Srbije, koje obadvije on naziva »Fantasienland«, t. j. zemlja mašte.[21]) Za Niederlea je ta stvar očita, jer baš Konstantinovi podaci o tradiciji hrvatske pradomovine znače, da su je se još dugo sjećali.[22]) Šišić veli: »Mislim, da je danas opstojanje sjeverne Hrvatske Konstantinove potpuno dokazano i pitanje riješeno.«[23])

14) Županić N., »Narodna starina«, knjiga I., god. 1922., str. 113. i »Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu«, knjiga X., god. 1935., str. 13 (ćirilicom).

15) Kos Fr., »Izvjestja muzejskega društva za Kranjsko«, XI. god. 1901., str. 123.

15 a) Reginonis Abbatis Prumiensis Chronicon, str. 32. Izd. Kurze F. 1890. za škole. Tu se veli: »Dux nomine Samo«.

16) Klaić, Povijest Hrvata I. dio, str. 30.

17) Šišić, Povijest Hrvata, god. 1925., str. 256.

18) Gfrörer, Byz. Geschichte, II. Band, str. 16.

19) Krčelić, Notitiae praelimnares . . ., str. 42. Zagreb 1770.

20) Mikoczi, Otiorum Croatiae liber unus. Budim 1806., str. 110.

21) Jagić, Ein Kapitel aus der Geschichte . . . »Archiv für slawische Philol«, 17. Bd., str. 61.

22) Niederle, Op. cit. vol. II., str. 260—281.

23) Šišić, Povijest Hrvata, Zagreb 1925., str. 264.

Ime Hrvat i njegovo širenje.

Ime Hrvat »Chrobatoi« kod cara Konstantina Porfirogenita znači one, koji imaju mnogo zemlje.[24]) Mnogi zabacuju ovo kao neosnovno, ali ono imade u sebi mnogo istine. Car nije mislio ništa s time, da kaže nego to, da je ime Hrvat bilo raširenо već za njegova vremena vrlo daleko. Tako to treba i u istom smislu tumačiti. Tu je naime narod, koji je raširen po svijetu tako mnogo, da se može reći, da to ime posjeduje, nastava razne zemlje. To se vidi odmah, čim pogledamo ma i letimično, gdje sve imade uspomena na hrvatsko ime. Prije toga ćemo samo spomenuti, kako se tumači izvješće carevo o Bijeloj Hrvatskoj i Bijeloj Srbiji. Rački drži, da car razlikuje dvije Hrvatske i dvije Srbije: jednu na jugu, a jednu na sjeveru. Car-pisac zove prvu Hrvatskom, a drugu Srbijom s imenom »krštena«, a narod Hrvatima i Srbima bez ikakova pridjeva. Drugu imenuje Bijelom Hrvatskom i Bijelom Srbijom, a opet narod »nekrštenim« Hrvatima ili Srbima. Car naziva sjeverne Hrvate Belohrvati. Rački veli, da je samo ispravno Bijeli Hrvati i Bijela Hrvatska, a Konstantinova »Vela Hrvatska« ima se odbiti na nevještinu carevu.[25]) Car pod imenom Bijelih Hrvata i Bijelih Srba razumijeva češke Hrvate i polapske Srbe.[26]) Šišić veli, da između sjevernih bijelih Hrvata i bijelih Srba i južnih nema nikakove veze, jer su po jeziku različiti, a još k tomu nijesu Hrvati i Srbi uopće doprijeli prije 6. stoljeća do Labe. Prema tome nije ni moglo, da bude Bijele Hrvatske ili Bijele Srbije.[27]) Koji je razlog bio, da se je ime Hrvat tako raširilo? Avarski bič bijaše jedan od razloga, te je hrvatski narod bio prisiljen na selenje i pomicanje kojekuda. Jože Rus veli: ». . . od tod dojaspora hrvaškega imena ki ni nič manj šte-

24) Rački, Doc.., str. 271—272.

25) Šišić, Op. cit., str. 244. Tu on izlaže rezultate Račkoga.

26) »Rad« 52., str. 172.

27) Šišić, Op. cit., str. 245.

vilna (brojna) od duljebske«.[28]) Mnoge zemlje imaju uspomenu na hrvatsko praime. Tako imamo kod Rusa ime Hrvat. Kad je Rus Oleg išao s raznim plemenima na Bizant, spominje se među drugima Hrvate (907 godine). Tako u Nestorovoj kronici u 21. poglavlju. U poglavlju 45. veli se, da je 993 godine Vladimir išao na Hrvate. Nutarnja nas veza upućuje na to, da su to bili Bijeli Hrvati na Zapadu.[29]) Nestor u III. poglavlju priča: ». . . i živeljahu v' mirê i Poljane i Drêvljane i Sêver i Radimiči i Vjatiči i Horvate«.[30]) Bilo ih je i u Češkoj. Kozma Praški opisujući u svojoj kronici češke međe, veli, da je sa sjevera pleme Hrvati.[31]) Isto tako u Moravskoj, veli Šafařik, ima Hrvata.[32]) Sve se je do danas zadržalo ime Hrvat u selu »Charwath« (340 stanovnika) u okružju i kotaru grada Olomuca.[33]) Prema tomu je ime Hrvat najraširenije od sviju slovenskih. U sjevernoj Štajerskoj uz gornju Muru ima među Ljubnom i Judenbergom mjesto, koje se zove »Kraubath«.[34]) Isto je tako i u Koruškoj s imenom: »Kraut« je postalo od »Chrowat«.[35]) Sloveni su bili zauzeli i Heladu, u kojoj su slobodno i bez straha živjeli.[36]) Tu je slovenski elemenat vladao kao i u Peloponezu (u Grčkoj) za 218 godina.[37]) Bilo je Slovena i oko Kopais jezera. Danas se nalaze

28) J. Rus, Slovanstvo in vislanski Hrvatje 6. do 10. stoletja. »Etnolog« V. i VI. knjiga, str. 40.

29) Hauptmann Lj., »Prihod Hrvatov«, izišlo u »Strena Buliciana« 529.

30) Miklošić, Chronica Nestoris 6., Vindobona 1860.

31) Cosmae Chronicom Boemorum (Emler Jos.). Fontes rerum Bohemicarum Tom. II., str. 116. Tu se veli: »Deinde ad Aquilonem hii sunt termini: Psovano, Chrovati et altera Chrowati . . .«

32) Šafarik, Slav. Altherthümer. II., str. 499—500. On veli: ». . . Charwaty u. s. w., die in alten Urkunden dieser Länder häufig vorkommen . . .«

33) Klaić, Hrvati i Hrvatska, izdala Matica Hrvatska, god. 1930., str. 70—73.

34) Klaić, Op. cit., str. 27.

35) Klaić, Op. cit., str. 15.

36) Ivan Efeški izvješćuje o tom u svojoj crkvenoj povijesti (prevedeno od J. M. Schönfelder) VI., C. 25. pg. 255.

37) Dvorník, Op. cit., str. 41. Paris 1926. Tu on spominje pismo patrijarha Nikole na Aleksija Kommena god. 1080., gdje se veli o vladanju Slovena na Peloponesu za 218 godina.

3 sela s hrvatskim imenom u Grčkoj. Jedno je kod Mikene, drugo u Atici, koje je 15 kilometara daleko od atenske Akropole. Vlasnica sela Hrvati u Atici jest Marija Kaliforna iz Atene, jer stanovnici rade pod zakup, kao što bijaše kod begova. To naselje ima danas 20 porodica, ali su Arbanasi.[38]) Imamo u oblastima južne Srbije ostataka Hrvata. Kod Prespe se nalazi selo Hrvati, ali po proučenju lubanja Hrvata u Grčkoj, došao je Župančić do rezultata, da nema sličnosti, ali bi možda i bila moguća, kad bi se pojedini krajevi točno ispitali.[39]) Da se je to sjećanje i samo ime zadržalo, pomoglo je i to, što su Hrvati i Srbi bili ljudi ratari, jer su se u svojem početku tim bavili kao svojim glavnim poslom. S tim onda raste i kultura i daje zemlji potpuno novu fiziognomiju. Na taj im je način porasla ljubav za zemljom i briga za njeno kultiviranje, što je posljedica, da se grčevito drže svoje zemlje, pa i gradova.[40]) Da tu zemlju zaštite, pravili su utvrđene gradove pomoću pleternoga drveća, a naokolo iskopaše sigurnosni opkop.[41]) Izgleda, da je ime Hrvat bilo raširenije nego ime Srbin, iako je ovo zadnje ostavilo dosta tragova. Iz toga se može posve logično da zaključi, da su Hrvati zauzeli u svom početku veće zemljište nego Srbi. Prema tome se vrlo dobro odnosi izvještaj cara-pisca, koji kazivaše, da su Hrvati zauzeli Dalmaciju, Panoniju i Ilirik. To nam mišljenj potvrđuje i Dümmler, kad kaže, da je Bosna u početku do-

38) Gregorovius F., Geschichte der Staat Athen im Mittelalter Bd. 1. Stuttgart 1889., str. 123. On veli: »Dass aber Slawen am Kopais See sich niederlassen hatten, soll dessen von dem Wort topoll (Papelbaum) abzuleitender neurname topolja beweisen Platee vertauschte seinen alten Namen mit Kochla, wie Mikena mit Charwati . .« Župančič N., Hrvati kod Atine. Izašlo u »Staretinaru« VI. God. 1914. Prilozi antropologiji i istorijskoj etnologiji Atike. Beograd, str. 95 (ćirilicom).

39) Župančić, Op. cit., str. 98.—100.
Šufflay dr. Milan, u »Obzoru« 1925. 23. svibnja broj 138. veli, da je poslan bugarski nadbiskup Bazilije od cara Kalojana Inocentu III. »in villa Crawatochori«. To Šufflay drži za selo »Hrvati« kod Prespe.

40) Dr. Krek, Einleitung in die slavische Literaturgeschichte, str. 138. Graz 1887.

41) Dr. Krek, Op. cit., str. 147—148.

seljenja novih naroda bila nastavana od Hrvata.[42]) Isto tako tvrdi i Gfrörer, da je čitava naime ova provincija u prvim vremenima političkoga ujedinjenja bila pod hrvatskim suverenitetom.[43]) Sam Jireček potvrđuje proširujući još i na Neretvansku krajinu.[44])

Kod Zvornika imamo neki predio: »Hrvatske njive« i selo »Hrvačići«, a u tuzlanskom kotaru zaselak Repnika i nad njima »Hrvatsko brdo« i mahala »Hrvati« u turskom Lukavcu i u Brnjičanima kod Tuzle. Kraj Gradačca imamo selo »Hrvatovići«. Tu se ne može govoriti o doseljenicima iz uže današnje Hrvatske. Popis bosanskih spahija iz godine 1711. spominje u ušću Raške u Ibar selo »Hrvatin«. I danas se to mjesto, veli Draganovi, zove 'Rvacka u Sandžaku. Zatim imamo Tursku Enciklopediju »Kamusi Türki« štampanu godine 1317. po Kristu, te se na strani 597. veli o imenu Hrvata: »Slaveni koji žove u Dalmaciji, Slaviniji i Crnoj Gori, nazovaju se Hrvatima . . .«.[47]) Sve su to dokazi, da se je ime hrvatsko širilo još dalje nego danas. Tim se lijepo tumače gore spomenute riječi cara-pisca Konstantina (iz 10. vijeka), koji priča u svom djelu »O upravi carstva«, koliki su teritorij Hrvati zauzeli pri dolasku na Balkan.

---

42) Dümmler, »Über die älteste Geschichte Slawen in Dalmatien«, izišlo u »Sitzungsberichte . . .«, 20. Band, str. 373.

43) Gfrörer, Byzantinische Geschichte II. Band, str. 136. Graz 1873.

44) Jireček, Geschichte der Bulgaren na str. 162. veli: ». . . damals gehörten zu dem Croatenreiche auch die Narrentaner und Bosnien«.

45) Draganović Krunoslav, Katolička crkva u Bosni i Hercegovini nekad i danas kao prilog svojoj karti, str. 36. Sarajevo.

46) Glasnik zemaljskog muzeja, Sarajevo 1930., str. 1.; Draganović, Op. cit., 37.

47) Draganović, Op. cit., str. 37.

Humska zemlja od početka do sjedinjenja s Bosnom 1322.

Događaji poslije seobe sve do pismenoga spomena prvoga kneza Zahumlja Mihajla »Viševića«

Kad su se Južni Sloveni doselili, mirno se bavljahu svojim poslima jednako kao u staroj domovini. Tako je carstvo od njih za drugo vrijeme bilo mirno. Carevi su bili zaposleni na drugoj strani, jer su Arapi navaljivali iz dana u dan. Heraklijevim se nasljednicima pružila prilika, da se pokažu, jesu li sposobni u takvim prilikama vladati carstvom. Konstantin III. bio je sretne ruke tako, da je i Arape prisilio, da miruju i da mu plaćaju danak[1]) (659 godine). Kad su Južni Sloveni pobijedili Avare, nastala je grobna tišina . . . Šišić veli: »Ali kad se ova bura stišala, nastupi za dugo vrijeme bar prividna, tajanstvena tišina i mir, tako da gotovo puna dva vijeka nemamo nikakih vijesti, koje bi nam štogod pouzdana mogle da kažu o Slovenima, napose o onima, što će docnije obrazovati narod hrvatski i srpski. Razumije se, najbliža je čovjeku pomisao, da su izvori, što su možda govorili o tome propali, ili da ih uopće nikada ni bilo nije, jer se nitko nije našao, da štogod pribilježi. Ali ovakovo mišljenje bilo bi zacijelo neispravno, a pravi razlog se ima tražiti u tadašnjem društvenom životu njihovu«.[2]) Stjepan Sakač misli posve drukčije o tom pitanju, kad nam iznosi razloge, zašto izvori šute o Hrvatima u 8. vijeku. Po njemu je razlog tomu zakletva, koju su Hrvati položili papi, da neće provaljivati u tuđe zemlje, nego će živjeti u miru. Zato se o njima nije ni govorilo.[3]) Ovo je mišljenje slabo vjerojatno, jer uopće leži

---

1) Šišić, Povijest Hrvata, Zagreb 1925., str. 267.

2) Šišić, Op. cit., str. 268.

3) Stjepan Sakač, Croatia Sacra 1931., str. 54. Ugovor pape Agatona s Hrvatima.

taj ugovor Hrvata na dosta slabim historijskim argumentima. Mogli bismo pitati, zašto onda izvori ne spominju Srbe, koji s papom nemaju nikakova ugovora u pogledu mirovanja? Dosljedno bismo mogli očekivati, da bi onda u 7. ili 8. stoljeću više i temeljitije znali o Srbima pustivši postrance Hrvate. Još se mora uzeti za činejnicu, da su Srbi bliže carstvu pa i njemu poznatiji, a dočim Hrvati bjehu bizantska državna periferija. Poznato je, da je uopće malo sačuvano i o bizantskim stvarima političkoga karaktera, gdje bismo očekivali više obavijesti nego o Srbima ili Hrvatima. Moramo postaviti druge razloge, koji su temeljitiji i koji izviru iz prilika one dobi. Malo je uopće pisaca u 7. i 8. vijeku, kad se isporede s brojem onih iz 11. i 12. vijeka. Zato je vjerojatno, da moramo tomu tražiti neki dublji razlog. Taj bi sigurno mogao da bude u tome, što u 7. stoljeću bijahu velike borbe s Perzijancima, barbarima i Arapima, pak se je carstvo našlo u neprilici, gdje se nije mogla književnost razviti, dok se god čuo zveket mača. Ondašnje teološke prepirke raznih sekta zabavili su ljudski duh drugim sadržajem, naime bilo je glavno riješiti vjersko pitanje. Najdublji razlog šutnji, napose u 8. stoljeću, bit će sigurno taj, što već u prvoj polovici 8. stoljeća nastadoše borbe o štovanju kipova. Car Leon Isaurijac započe borbu protiv kipova vrlo velikom žestinom te s tim dosljedno povrijedi papu i svoje istočne monahe, koji su svojim žilavim istupom i žrtvom svoga života žestoko i grčevito branili dotadašnji običaj poštivanja kipova i svetih slika. Car nije htio da popusti, te su na sve strane nastala progonstva, koja su trajala s malim prekidom od 726 godine do 787., gdje je na 7. ekumenskom saboru u Niceji (drugi Nicejski) dokončana borba zaslugom carice-majke Irene. U to doba 8. vijeka više su nam poznata teološka nastojanja, koja su se rodila u to vrijeme, što je i razumljivo, kad se pogleda tijek borbe za kipove.[4])

Ipak nešto znamo o Slovenima u 7. i 8. stoljeću iako oskudno. Krajevi opustješe, te bizantsko carstvo bi prisiljeno

[4]) Dr. Jelenić fra. Julijan, Povijest Hristove crkve, str. 106.—118. III. knjiga god. 1928. Zagreb. Izdala Hrvatska Bogoslovna Akademija.

pustiti nove došljake na miru, da pridignu zemlju gospodarski i vojnički. Bizant je dobro poznavao Slovene pak se je htio okoristiti njihovim slabim stranama te je pomogao pojedine župe i župane bez namjere, da se ujedine raspirujući mržnju među jednokrvnom braćom, kad još u ono vrijeme bijahu i malene razlike. Car se zadovolji ma i nominalnom vlašću nad ovim Slovenskim plemenima.[5]) Ipak se je našlo tu i tamo pojedinih župana, koji iđahu u pljačku, kao što je bilo god. 667., kad Sloveni »de Carunto«, t. j. iz Koruške, s vojskom napadoše bizantsku Veneciju pustošeći pod svojim vođom Vektarijem. Taj je jedva živ utekao.[6]) Poslije kratka vremena navale Arapi na Carigrad 672 godine, a 680 godine hunsko-turski Bugari provale preko Dunava i pokore Slovene na istoku Balkanskoga poluotoka, koji su učinili veliki preokret u njegovoj povjesnici. Južni su Sloveni bili prisiljeni da traže mir već godine 678.—79. Kad su Avari učinili mir, zatražili su i ovi Sloveni šaljući caru darove. Tako nasta mir i na istoku i zapadu carstva.[7]) Car je pustio Slovene i Avare na miru, jer je vjerojatno mislio, da ništa ne bi protiv njih ni polučio.[8]) Veoma je vjerojatno, da ih je car trebao, jer su bili odani i mirno živjeli. Nisu mogli dalje vojne operacije poduzimati u većem stilu, jer je za to potrebno, da imaju mnogo lađa, čega u početku ne imađahu. Badava je bilo bez toga pomisliti na zaposjednuće čitavoga Balkanskog poluotoka, jer nikud ne mogoše poći dalje od kopna. S tim je zaustavljena njihova ekspanzija.

U duhovnom je pogledu Balkan većinom podlegao rimskom utjecaju, jer je središte papinskoga vikara bilo u Solunu. S tim je bio vršen velik latinski utjecaj na naše zemlje. Sve je dotle bilo jedinstvenije u kulturnom i vjerskom pogledu. Samo energični akt Leona III. 732 godine učini, te se je smanjio papinski utjecaj i prodiranje zapadne kulture u vjerskom i civilizatornom, napose pak financijalnom pogledu. S tim je sve osim solinske (splitske) crkve došlo pod utje-

[5]) Šišić, Povijest Hrvata, str. 269.
[6]) Herimani Aug. Chronicon u »Mon. Germ.« VII., Script. V.
[7]) Rački, Documenta, str. 284.—285.
[8]) Stanojević, Istorija srpskog naroda. Beograd 1926. (ćiril.), str. 25.

caj Carigrada, t. j. pod utjecaj istočne-bizantijske kulture. — Prvi, dakle, vidan i jasan činilac u razjedinjavanju Južnih Slovena — kaže Čorović — jeste ova odluka od 732., koja ih je podijelila među dvije sfere duhovne orijentacije, u sferu Carigrada i sferu Rima«.[9])

Na Zapadu se diže i jača Franačka velikim poletom tako, da si je uzela za zadaću, da obnovi Zapad i da bude nosilica državotvorne ideje i tim, da zasadi klicu buduće univerzalne monarhije, koja će se u zgodnom času poslužiti sveopćom crkvom. Ta imađaše isti cilj barem u pogledu oblika, iako je vođena duhom Evanđelja. Crkva smatra, kako je i prije smatrala, da ona imade pravo, da upotrijebi dovoljna sredstva i oblik, da provede misli Evanđelja i misli Augustinove crkve, koja bi imala biti spasiteljica čovječanstva. Kada je zapadno obnovljeno carstvo klonulo, u tom mu času pomože crkva, pa opet ovu u istom slučaju država. Čim je godine 751. Pipin po Bonifaciju bio »po običaju Franaka« izabran i pomazan za kralja u Soissonu, dat je veliki zamah novoj državi, koja ima legitimitet od one sile, koja imade pravo, da to učini. Ta je sila Crkva.[10]) On i njegovi nasljednici na čelu s Karlom Velikim počeše se okretati prema sjeveru, jugu i istočnim granicama. Najprije vode borbe s Langobardima, koji im bjehu takmaci, jer su i oni htjeli postati nasljednicima rimskih careva i da zasjednu na njihovu stolicu. Sudbina je odlučila sreću Franaka, te su Langobardi bili pobjeđeni, a 774 godine konačno im propade svaka nada, jer ih Karlo Veliki podloži franačkoj državi. Po tom ide Karlo dalje i osvaja Istru, Bavarsku i još druge zemlje 788 godine. Od tada počinje intenzivnije upadanje Karla Velikoga prema južnoslovenskim zemljama, gdje su u zapadnom dijelu bili Avari, s kojima se više puta Franci sukobiše, dok ih konačno potpuno ne svladaše tako, da su kao ostaci ostali u nekim slovenskim zemljama, kao što je Lika, Bosna, Hrvatska itd.[11]) Sami su 805. zatražili sebi obitavalište od Karla Velikoga

[9]) Čorović, Istorija Jugoslavije, str. 34. (ćiril.).

[10]) Weber-Baldamus, Weltgeschichte des Mittelalters. II. Band, str. 142. Leipzig 1923.

[11]) Karlo Veliki je 789. ratovao protiv Slovena na Labi, gdje je podvrgao sebi slovenske Vilce. Chronicon Reginonis Abb. Prumiensis, str. 57. Izd. F. Kurze god. 1890. Hannover. Mnogi su pisci zvali Avare Hunima, ili njihovim ostacima, ovi opet od Gota, a Goti od vođe imenom (Gotha). Vicundi liber I., str. 425. Mon. Germ. V. Pertz: Res gestae Saxonicae. U gacko-ličko-krbavskoj zemlji imali su glavara imenom Bajan, od čega je došlo hrvatsko ime »Ban«. Šišić, Op. cit., str. 276.

između Sabarije i Karunta.[12]) Karlo bi još dalje napredovao, da se nije digao Nicifor, koji je zbacio slabu vladu carice Irene (797.—802.), te sam zavladao carstvom (802.—811.). Sve je to prinukalo cara Nicifora, da odlučno zahtijeva obnovu bizantske vlasti nad njegovim starim pokrajinama. Još ga više ogorči, kad je Karlo Veliki bio okrunjen u Rimu 800 godine za cara. Taj čin nije htio priznati bizantski car dugo vremena. Tako su u tim mutnim prilikama došli i dalmatinski Hrvati pod Franke.[13]) Već je godine 803. bila dalmatinska Hrvatska između mora, Raše, Vrbasa i rijeke Cetine pod Karlom Velikim i njegovim markgrofom Kadalohom.[14]) Sve je tako ostalo pod Francima do 878 godine.[15])

Sve je do rijeke Cetine pripalo 805 godine pod Franke, a pod Bizant Primorje.[16]) Nagli se uspjeh Franaka mora pripisati činjenici, što se Bizant nije mogao brzo oporaviti od prijestolnih borba i vjerskih trvenja. K tome pridođoše i ratoborni Bugari pod vodstvom Krumovim, koji osvoji 809 godine Sofiju, koja je strategijska i trgovačka točka za donje Podunavlje. Zapad, koji se svađao, a kome je stajao na čelu Papa, od 732 godine vodi borbu protiv istočnoga carstva, te su tako Bizantinci došli među jake dvije vatre. Samo bi to mogao spasiti Vasilije ili Manuel, da odoli tolikoj najezdi Za-

[12]) Siegeberti Chronica, str. 336. u »Mon. Germ.« H. VIII. Script. VI. Taj je crpio iz prvoga izvora.

[13]) Šišić, Op. cit., str. 306.

[14]) Annales Lobienses vele pod godinom 803.: »eo anno Pannonia cum finitinis regnis sub ditione imperatoris redacta est«. Mon. Germ. II., 195., Pertz.

[15]) Šišći, Op. cit., str. 307.

[16]) Jireček, Die Romanen in den Städten Dalmatines während ds Mittelalters u »Denkschriften Kaiser Ak. der. Wissen. in. Wien«, 48. Bd., god. 1901., str. 32.

pada. Još nema mnogo spomena o Zahumljanima, iako nas to posebice zanima, jer nema dovoljnih izvora, a niti kakovih pismenih ostataka. Zato je nužno da u pregledu pređemo povijest događaja, koji se zbiše oko njih kod Hrvata i Srba kao osnivača svojih manje više samostalnih država.

Bizantski car i dalje poslije pada Sofije vodi borbu s Krunom, bugarskim kanom, u kojoj zaglavi sam car Nicefor 811 godine. Njegov nasljednik Mihajlo I. (811.—813.) sklopi mir u Aachenu 812 godine, gdje Bizantija priznade Karlu Velikome legitimitet carskoga titula i odrekne se dalmatinsko-hrvatske kneževine, a sebi postavi i dalje dalmatinske grabove i otoke t. zv. dalmatinski temat.[17]) Iz razvitka se daljnjih događaja čini, da je tu spadala i Zahumska zemlja, o čemu ćemo govoriti kasnije. Poslije dvije godine 814. umre Karlo Veliki te ostavi svoju jaku državu slabom, ali pobožnom nasljedniku Ljudevitu, koji je bio više monah nego monarh. Budući da je Ljudevit imao veliku državu s mnogo upravitelja, nije mogao svojom voljom zanesenom vjerskim fanatizmom uredno držati sve pokrajine svoga carstva. Teško je bilo kontrolirati u Franačkoj sve državne urede, a nekmoli na granici njenoj, gdje im u Dalmaciji i Panoniji bjehu Hrvati kao podanici. Zbog nedolična i okrutna odnošaja prema Hrvatima u Panoniji diže se toplo i pošteno srce Ljudevita Posavskoga nakon pritužbi, koje ne uspješe pri kralju Ljudevitu 818 godine.[18]) Furlanski markgraf Kadaloh bio je okrutan, pa se zato i Ljudevit dignuo tražeći u ustanku pravdu. Ljudevit je sabrao sve vojne snage u Sisku, koji mu bješe prijestolnica, da baci teški jaram franačkoga gospodstva, jer se osjećao pozvanim, da bude prvoborac slobode. Kako bi se slovenska blaga narav mogla da podudara i pokori nasilnoj sklonosti franačkih vladalaca, koji su u to doba već iz obijesti pri polasku u lov ciljali strjelicama pokrivače krovova, — kako se obično priča — koji im bjehu upravo ropski odani podanici? Franačka je vojska bila poslana 819. protiv hrvatskoga kneza Ljudevita u Panoniju iz same Italije, ali se vrati,

17) Šišić, Op. cit., str. 310.

18) Rački, Doc., 320. Veli se u Einhardtovim analima, da je Ljudevit Posavski optužio Kadolaha radi »crudelitatis atque insolentiae«.

jer ništa ne uspije. Sad pođe Ljudevitu za rukom sklopiti savez s Timočanima, koji su zbacili bugarsku vlast zbog nasilna postupka te se pridružiže svojoj slovenskoj braći.[19]) K tome još Ljudevit Posavski predobije neke istočne Slovence, a rođena njegova braća u dalmatinskoj hrvatskoj kneževini na čelu s Bornom bijahu vjerni svom kralju ugnjetavaču hrvatske slobode. Valjda je tome bio razlog povriježden ljubomor, koji se tako često i na žalost očitovao u povijesti slovenskih naroda ili strah zbog osvete sa strane Franaka. Više je vojnih ekspedicija poslano, dok nije zadnja prisilila Ljudevita, da pobjegne Srbima.[20]) Tu je on ubio svoga gostoprimca srpskoga župana, a zatim pobjegao u dalmatinsku Hrvatsku, da zakloni glavu, ali zaglavi 823 godine od ruke rođaka i izdajnika Ljudemišla, valjda po nagovoru franačkoga kralja.[21]) Hrvati eto bjehu pokoreni, ali se zato ne pomiriše sa sudbinom, da se odreknu borbe za slobodu. Franci ih sada još više razjare, jer ih zlostavljahu tako, da su im uzimali malu djecu i bacali psima. Hrvatska nije dugo mogla trpjeti, te se je u zgodnu političkom času digla, i hrabra mišica hrvatska poubija franačke poglavice. Sad je poslana vojska,

19) Rački, Doc., str. 321.—323.

20) Rački, Doc., 327. — Einhard veli, da je Ljudevit Posavski pobjegao »ad Sorabos quae natio magnam Dalmatiae partem obtinere dicitur, fugiendo se contulit, et uno ex ducibus eorum a quo receptus est per dolum interfecto . . .« Tada je 822 godine prvi puta spomenuto ime »Srbin«. Lj. Jovanović to tumači tako, kao da su Srbi bili na Vrbasu ili Bosni. »O prošlosti Bosne i Hercegovine«, str. 135., a na str. 124. veli, da je srpsko ime bilo raširenije. Rački tumači na taj način, što misli, da je zemlja Srba iza gorja, koje čini razvođe među Unom i Vrbasom. »Rad« 56., C. 109.—110.; Šišić veli, da su Srbi posjedovali veliki dio Dalmacije, ali ne baš najveći, jer je srednji dio današnje Herceg Bosne bio u vlasti Bijelohrvatskog kneza Borne. »Herceg Bosna prigodom aneksije«, str. 31. Poznato nam je, da su Južni Sloveni bili razdijeljeni na župe. Te su župe bile veće ili manje, kako je koji župan uspio. Vidi se to iz toga, što franački anali vele, da je bio od Ljudevita ubijen jedan iz redova viših srpskih vođa. Prema tome može to značiti, da je onaj knez srpski, kojega je Ljudevit ubio, imao veću župu od ostalih. Još sumnjamo u izvještaj i radi toga, što Einhard veli: »Dicitur . . .« to znači, da je to zapisao po pričanju i čuvenju.

21) Rački, Doc., 328.

s kojom su se Hrvati 7 godina borili i napokon je tako pobijedili, da je sam njihov vođa Kocil u boju pao.[22]) To se dogodi oko 878 godine, koja za Hrvate znači nastup slobode nakon jarma, koji je potrajao gotovo stotinu godina. To oslobođenje sigurno pospješi i dugotrajna borba franačkih takmaca za prijesto, a valjda po prirodi same stvari i potajno pomaganje bizantskoga cara, koji nije mogao zaboraviti stare svoje pokrajine. Želja je naime svim bizantskim carevima bila uspostavljanje starih granica (legitimitet), a u taj prostor po njihovu mišljenju spadaše i Hrvatska i Zahumlje.[23]) Počinje sada življi saobraćaj između Hrvata i Srba poslije trećega decenija 9. stoljeća. Najodlučniji bjehu Neretvani, koji iz dana u dan postajahu nasrtljiviji te smetahu obalnu trgovinu, koju vode Mlečani. Izgleda, da su nešto nastradali pak su morali poslati svojega poslanika duždu 830 godine, da od njega zatraže mir, koji je doista i uglavljen, ali ga nijesu mogli dugo održati zbog svoje lukavosti, ali jednako i iz potrebe da plijene. Nijesu se naučili, da ih hrani zemlja, te se pouzdavahu u brzi plov lađa i jakost ruku. Kad Mlečani polaze trgovačkim poslom na putu natrag iz Beneventa, napadaju ih Neretvani i poubijaju 834—35 godine.[24]) Nijesu oni mirovali, tek su tako izazvali Veneciju, da pošalje vojnu ekspediciju protiv njih 840 godine, ali su morali sklopiti mir s Družakom vojvodom neretvanskim.[25]) Već nam je car-pisac navijestio, da se pod slabom vladom Mihajla II. (820.—829.) Zahumljani oslobodiše bizantskoga gospodstva i življahu samostalno pod svojim županima. To nam je prvi poznati neposredni akt, u kom se spominju Zahumljani.[26]) Od te dobi nemamo spomena o Zahumlju do godine 871., kada je pao Bar, gdje su bili i Hrvati, a među njima i Zahumljani. Mnogi dakle Hrvati i Srbi i svi pokrajinski župani bili su prevezeni na dubrovačkim lađama u južnu Italiju, da pomognu otjerati stoljetna neprijatelja — S a r a c e n e. To znači, da oni nijesu imali još dovoljno razvijeno brodovlje. Istina Neretvani su imali, ali je to sve bilo premalo za toliki put.[27]) Kad su se vratili svojim kućama, našli su opustošene zemlje po bizantskom admiralu Niceti, i mnogo naroda tom prilikom bi odvedeno u ropstvo. Franački car Ludovik piše pismo bizantskom caru, gdje se tuži na taj postupak, jer su dalmatinski Hrvati i Zahumljani potpadali pod njegovu vrhovnu vlast. Tome je najjači dokaz prosvjed franačkoga cara. Put Zahumljana u južnu Italiju znači, da su i oni potpadali pod vrhovnu upravu franačke države, gdje su morali u znak podložništva ići na vojnu. Izgleda, da su od godine 871. bili zavađeni pa sve do 878., dakle 7 godina, kako i bilježi car-pisac Porfirogenit. Vidi se, da su Neretvani bili u 2. polovici 9. vijeka dosta jaki na moru, više nego Zahumljani. Budući da su građani dalmatinskih gradova bili bogati, Zahumljani su i Hrvati navaljivali i pljačkali i na taj način lagodno živjeli. Bdući da gradski posjed ne bijaše unutar zidina nego prelažaše na slovensko zemljište, zato su Zahumljani uvijek smetali i uništavali gradske posjede. Napokon su bili prisiljni dati Slovenima izvjesnu svotu po savjetovanju samoga bizantskoga cara. Tako su Zahumljani dobili od Dubrovčana 36 numizmata kao i njihovi susjedi Travunjani. Oni su plaćali u novcu otkupninu za živu glavu i za svoje vinograde.[28]) To se dogodilo između 881.—82. i 886. To Šišić drži barem vjerojatnim. Sve to nije moglo umiriti Zahumljane, te oni bace jaram Vasilijev, kako piše Teofan.[29]) Taj se danak zvao m o g o r i š. Dubrovčani su ga davali najprije svojim najbližim susjedima, a kasnije bosanskim vladarima. Došla je riječ mogoriš od latinske riječi M a r g a r i s i u m, ali joj postanje nije poznato, tek ako nije od arapske riječi macharadž (trošak), a u ruskom jeziku znači napitak.[30]) Osim novčane pomoći davali su Dubrovčani i u naravi.[31]) Ka-

22) Rački, Doc., 328.
23) Šišić, Povijest Hrvata, str. 360. Konstant. Porfirog., De caer. aulae Biz. 2. 48. strana 690., 691. Ed. Bon.
24) Rački, Doc., 334., 335.
25) Rački, Doc., 336.
26) Rački, Doc., 339.
27) Rački, Doc., 362.
28) Rački, Doc., 372., Klaić, Povijest Hrvata, 50.
29) Theofanes Continuantus, Patrologiae Cursus completus. Migne, Gr. Tom. 109., str. 304.—5.
30) Maretić-Budmani, Riječnik Hrv. ili srp. jezika, VI. dio. Zagreb 1904.—1910. s. v.
31) Jireček, Handelsstrassen, str. 12.

snije su u 13. vijeku humski knezovi za taj mogoriš davali kravu, koju bi zaklali u Dubrovniku i dali razdijeliti među plemiće i kneza.[32]) Taj je tribut iznosio 1365 god. 60 perpera, te se je plaćao na svetoga Mihajla. Svaki je patronat plaćao 4 groša. Dubrovački je nadbiskup sa svojim katedralnim zborom plaćao 10 perpera.[33]) To je uvijek bio kamen smutnje između Dubrovčana i Zahumljana (Hercegovaca). Od mogoriša je oslobodio Dubrovnik raški kralj 1234 godine, što su ga davali za zatonske i poljičke vinograde.[34])

U početku 14. stoljeća nastala je raspra, ko će dobiti ovaj mogoriš. Resti nam veli, da je stari običaj, da se ne daje niti banu bosanskome, ni humskome knezu, a ni raškome kralju nego nekim Budićima u Popovu, jer oni imaju obvezu da čuvaju dubrovačke granice. Ako republika pretrpi štetu, onda nema ništa od plaćanja.[34] a) Iz toga bi slijedilo, da je postojala neka plemićka porodica, koja je vladala u Popovu, koja si je prisvojila pravo da pobire mogoriš. To bi se jedino moglo dogoditi uz pristanak humskoga kneza, kojemu je bila dužnost primati ovaj danak. S tim još ne znamo ništa, kako se je zvao humski knez, koji je to primao. Izgleda da Zahumljani stupaju u 8. stoljeću korespondentno s Hrvatima u političkim stvarima, jer ih car uvijek spominje posebno s njihovim knezom. Može se zatim iz pregleda hrvatske i srpske povijesti zaključiti, da je u Zahumlju vladala neka loza od vremena doseljenja pa do Mihajla »Višević« kao poznatog humskog kneza. Vjerojatno je to ona ista loza, od koje je potekao i Mihajlo.

Za Zahumljane veli Farlati, da su se pokrstili tek za trećega krštenja, jer bijahu susjedi pogana, te su zadržali stare običaje prijašnjega svoga slovenskog života kao i ovi. U ži-

32) Liber Statorum civitatis Ragusii 1272., str. 12. Izd. Bogišić i Jireček. Zagreb 1904.: »Comes vacha pro Margarisio coxam, dandam cum dimidio caeteras carnes vicarius dividat per bonos viros Rhacusii«. Opera Frnacisci de Gondola. caput 6.

33) Jireček, Handelsstrassen, 12. str.

34) Miklošić, Monumenta Serbica, 19.

34 a) Resti Chronica 124., izd. Nodila 1893. Ta je rasprava nastala god. 1322. Mon. Rag. libr. ref. II., str. 343.

votu cara Vasilija čitamo, da su se Zahumljani zakleli, da ne će nikada imati prijateljstva s Romanima.[35]) Sigurno je to bilo, kad su bili konačno pokršteni te dobiše crkvenu organizaciju, t. j. svoju biskupiju, o kojoj će kasnije biti govora. Car-pisac veli, da su Hrvati, Srbi, Zahumljani i drugi zbog nemarnosti Mihajla II. (820.—829.) zbacili jaram njegov i postali slobodnima bacajući dapače i sam krst kao tobožnji simbol ropstva. Sad je jasno, što su svi gore spomenuti pitali papu, da bi se ponovno pokrstili za kneza Porina.[36]) Oni ostaci, koji se ne pokrštiše i od Hrvata i od Srba, pokrste se za Vasilija oko 879 godine, jer od početka svoga pripadaju carstvu. Tu je car-pisac htio naglasiti legitimitet nad hrvatskim i srpskim pokrajinama.[37])

Kad su dakle Hrvati bili pokršteni, trebali su dobru crkvenu organizaciju, koju i dobiše u osobi Ivana, koji najviše bijaše omilio i Latinima a i Hrvatima. Oni ga izaberu, a papa posveti.[38]) Ipak je vjerojatnije, da su Hrvati bili — kako kaže Šišić — konačno pokršteni od Franaka, jer su Franci imali način, da uz mač nose i krst, kao što to bijaše slučaj sa Sasima. Drukčije nije moglo da bude ni s Hrvatima, koji se još ne pokrstiše. Tako je carstvo htjelo imati mir na svojim granicama, ako hoće, da državno tijelo nesmetano djeluje. Tako su udarili trajan biljeg katolicizmu. U crkvenom pogledu je zemljište dalmatinske Hrvatske bilo podloženo dalmatinskim biskupima, koji su bili opet podloženi carigradskom patrijarhi sve do 864., a oko te godine preuze novoosnovana biskupija u Ninu.[39]) Oko tog doba nastao je istočni raskol, u kojem je Focije dobro shvatio položaj, u kom se nalazi, jer bijaše duboko povezan i odan vjeri. Radilo se

35) Farlati, Ill. sacr. Tom III., 40. Neki se Zahumljani pokrste u 7. stoljeću, a neki u 9. Tom VI., 321., 322.

36) Rački, Doc., 339.—328.

37) Rački, Doc., 370.—371.; Jireček, Istorija Srba, str. 125. Čorović, Istorija Jugoslavije, str. 42. misli, da o kršćanstvu u 7. stoljeću nema ni govora. Farlati, Illiricum sacrum, IV., str. 185. drži, da su Neretvani pokršteni 872.

38) Bulić, Kronotaksa, str. 122. Zagreb 1912.

39) Barada, Episcopus Croatensis, Croatia Sacra 1931., 2. sv., str 172. i 185.

ovdje o prestižu Bizanta i njegove nacije. Ne samo da bijaše taj prestiž razlogom raskolu, nego i vlastiti probitak bijaše stavljen na kocku, pa je htio da pokaže vjernost i zelotizam u širenju kršćanstva. Baš je tada u tom pogledu učinjeno mnogo.[40])

Humska zemlja

(Hercegovina)

Prije smo govorili, što se uopće znade o Humskoj zemlji u prvim godinama ili vjekovima naseljavanja, a sad ćemo ogledati njenu povijest od prvog početka 10. vijeka, pa sve do sjedinjenja njezina s Bosnom 1322. Da se malo znade o Humskoj zemlji u 9. stoljeću, bio bi tome razlog taj, što je Humska zemlja sa svojim županom bila pod vrhovnom vlašću Franačke, ili se mora stopiti s onim događajima, koji govore uopće o Slovenima. Evo kako car Konstantin Porfirogenit opisuje kasniju Hercegovu zemlju: »O Zahumljanima i zemlji, koju oni sada nastavaju. Zahumskom zemljom vladahu najprije Romani, oni Romani, koje je car Dioklecijan doveo iz Rima, da ih naseli, kako je rečeno u historiji o Hrvatima. Dakle rimskim carevima se pokoravaše prije Zahumska zemlja, ali je podlože Avari i odvedu u ropstvo njene stanovnike. Opusti sva zemlja. Oni koji sada tu stanuju Zahumljani, jesu Srbi od onoga kneza, koji pobježe caru Herakliju; Zahumljani se zovu po brdu zvanu Humu; a slovenskim dijalektom se oni Zahumljani nazivaju, koji stanuju za Humom; tu je veliki brežuljak, na čijem su vrhu dva grada: Bosna i Hum, iza ovoga rijeka Buna, što grčki znači kalon (blag). Od toga je dobio ime današnji varoš Blagaj (grad). U zemlji Zahumljana jesu ovi nastanjeni gradovi: Ston, Mokriskik, Ošlje, Galumainik i Dobriskik.[1]) Nadalje car veli, kolika je

[40]) Dvorník, Les Slaves, Byzance et Rome au IX. siècle. Paris 1926.

[1]) Rački, Doc., 407. Latinski tekst glasi ovako: »De Zahlumis, et ea, quam nunc incolunt, regione Zachlumorum terrae, Romani primum dominabantur, illi nimirum Romani, quos Diocletianus Imperator Roma eo veluti in coloniam deduxit, quemadmondum et in Chrobatorum historia de iis dictum est. Romanorum igitur imperatori prius parebat Zachlumorum regio; sed ab Abaribus postea subiungata et in vinculis aductis ipsius incolis tota haec regio deserta fuit, qui vero nunc illic habitant, Zachlumi, Serbli sunt ab illo principe, qui ad Heraclium Romanorum imperatorem confugit; et Zachlumi dicti sunt a monte Chlumo nuncupato; et alios Sclavorum dialecto, Zachlumi dicuntur, ii, qui post collem habitant, quandoquidem magnus inibi collis est, in cuius vertice urbes duae sunt Bona et Chlum; retro autem hunc. collem flumen Bona nuncupatum devehitur, quod Graecis Kalon significat . . . . Sunt in Zachlumorum territorio urbes habitatae: Stagnum, Mocriscic, Josle, Galumaenic et Dobriscic«. To je latinski test.

bila ta zemlja veleći: »Od Dubrovnika počinje kneževina zahumska i prostire se do rijeke Neretve. Graniči s morske strane s Paganijom, na sjever u brdima s Hrvatima, sučelice Srbijom«.[2]) Taj je tekst car-pisac poremetio, te ga zato treba popraviti. Novaković kaže, da nije moguće, da su Zahumljani graničili s Hrvatima, jer Porfirogenit između njih meće Pagane. Tako je on na ovaj način ispravio tekst.[2] a)

Na zemljištu Zahumlja živjela su prije razna ilirska plemena oko Mostara, Nevesinja, Gackoga. Oko Pive i Tare živjeli su Nazareji, a u današnjem stolačkom kotaru Daorsi sa sjedištem kod današnjega Ošanića blizu Stoca. Na jug Neretvi bijahu Glindicioni, Deretini na zapad Mostara, Ardijejci do Pelješca od Makarske.[3]) Kad su Južni Sloveni došli u svoje današnje zemlje, nije se odmah mogao izbrisati ni rimski ni ilirski trag u kulturnom, a i fiziološkom pogledu. Mnogi su Iliri ostali pošteđeni, jer pobjegoše u šume zbog dolaska Rimljana u njihovu zemlju. Prema tome morala je postati neka nova krv, koja je kolala u žilama ovih novih došljaka.

[2]) Rački, Doc., str. 405.—406. Tu se veli: »A Rausio Zachlumorum principatus initium habet, et protenditur ad Orontium flumen usque, oraque maritima paganis, montana, quae ad Sptentrionem, Chrobatis, quae in fronte, Serbliae contermina est«.

[2] a) Novaković, Glasnik srp. uč. dr. 48., Srpske oblasti X. i XII. veka, str. 31., 32. (ćiril.).

[3]) Šišić, Povijest Hrvata, 81.—82.; G. Novak, Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije. Separatni otisak iz »Nastavnog Vjesnika«, knj. 27. kao supplement Bull. 1915.

Treba da se vratimo na tumačenje teksta cara Konstantina. Po čemu se današnja hercegovačka zemlja zove Zahumskom zemljom? Car nam je rekao, da dolazi odatle, što ljudi stoje za brdom Humom. O tom se razno izjašnjavaju historičari raznih vremena. Šišić ne zna sigurno, da li je po tom brdu, ali da je potpuno ispravno tumačenje iza brda, potpuno je jasno.[4]) Tako misli i Novaković.[4 a]) Farlati veli, da je car, kada je tumačio to ime, gledao cijelu stvar iz Carigrada, odakle piše, te prema tome lice Huma okrenuo prema Carigradu, a leđa prema Zapadu. Prema tome stanovati poslije Huma, znači isto što i iza Huma.[5]) Lucije drži, da je ime Humske zemlje došlo od rijeke Zachlum, koja protječe preko Popova polja i ponire, a zatim izlazi u Rijeci kraj Dubrovnika.[6]) Naše je mišljenje, da je najvjerojatnije, ako se uzme, da je zemlja dobila ime od čitavoga niza gorja, koje je kao lanac povezano — crta povučena od Bila na Hum,[7]) kojim se samo malo veza prekida dolinom, koja je usječena po rijeci Neretvi, s Velež planinom i dalje na Bišinu. Dakle je car mislio na čitavi lanac gorja. Prema tome je sva zemlja, što se nalazi iza ovoga gorskoga lanca dobila to ime. Ne može naime biti, da je čitava zemlja dobila ime od onoga malog brda, na kojem stoji današnji Stjepan-grad. Nije to nešto eminentno, da bi caru ili izvjestitelju upalo u oči. Imamo mnogo brdašca s imenom Hum po čitavoj Hercegovini. Odmah blizu Blagaja među Hodbinom i Trijebnjom (532 m) po karti Oberlt C. r. Feigel. Mogao bi biti i taj Hum, jer ispod njega teče riječica Bunica pritok Bune. Prema tome bi se moglo reći, da car mi-

[4]) Šišić, Op. cit., 454.

[4 a]) Novaković, Glasnik srp. uč. dr., 48., 34.

[5]) Farlati, III. Sacr. Tom VI. Venezia, 1800., str. 318.; Šafarik, Slovanske starožnosti II. dio., str. 282. veli: »Hora Chlum ted' pod timto jmenem znana neni. Reka Zachluma (Zachumštica) podle teče udolim Popovo . . .«; Stanojević: Eenciklopedija sub. v. Hum.

[6]) Lucius, De regno Dalmatiae et Croatie, Beč 1758., str. 156. veli: »ideo non a monte vel civitate Chlum, sed potius circumquaque montibus cinctam fluens nulibique exitum habens a terra absortum per occultos meatus in mare prorumpens flumen Omblam antiquius Arionem eficit) denominatos Zachlumitas«. Rački, Rad 56., 68. str.

[7]) Budmani, Rječnik 1887., sub v.

sli na Bunu i Bunicu istoga imena. Jedan bi grad bio nad Bunom (Bona), a drugi nad Bunicom Hum. Tako jedino može da bude istina, što car-pisac kaže, da ima dva grada iznad izvora Bune. Imamo i drugi Hum među Umoljanima i Glavatičevom (1204 m) po karti Bratner. U južnoj Hercegovini imamo isto Hum na željezničkoj pruzi Čapljina-Gruž. Ime je Hum najobičnije kod Slovena, a ne znači ništa drugo nego brdo, što se diže malo iznad ravnice. Treba ovdje razumijevati visinu nižu od planinske visine. Ch'lm, je riječ praslovenska. Najveći je Hum onaj nad Mostarom (436 m). Imamo još nad Mostarom Hum-Lišani kao mjesto.[7 a]) Car nam spominje 2 grada na brdu: Bona i Chlum. Jireček misli, da su to bila 2 naziva jedan rimski, a drugi da je slovenski za jedan te isti grad.[8]) Novaković drži, da je današnji Blagaj-grad Konstantinov Hum.[8 a]). Tako je mislio i Jukić.[8 b]) Stara Bona je više staroga mosta preko Bune, gdje se i sad nalazi neko mjestance.[8 c])

Kad se uzme u obzir da je car mislio izvesti značenje riječi Zahumlje od gorskoga lanca, onda se ne mogu ta 2 grada staviti u današnjem gradu Blagaju (11 km iz Mostara na lijevoj obali Neretve), nego se ima uzeti tako, da je jedan grad bio nad izvorom rijeke Bune s imenom Bona, a drugi bi bio na brdu Humu nad Mostarom, gdje ima i danas nekih ostataka na jugoistoku ili još bolje ono drugo tumačenje, da je onaj Hum nad Bunicom, jer se ona smatrala kao jedna rijeka s Bunom. Sam car veli, da je na najvišem brdu grad, a to može biti baš na vrhu ovoga gorskoga lanca. Ovaj Hum nad Bunicom upada u ovaj lanac, jer prekida nema. Zdrav razum zaključuje, da se jedna zemlja nije prozvala po tako malenom brdu kao što je ono, gdje je grad Blagaj. Prije će biti istina, da je car mislio na grad Hum, a ne na brdo, jer je tu centar

[7 a]) Dr Richter misli, da su ti gradovi nad Blagajem. Glasnik zemaljskog muzeja. Sarajevo 1905., str. 298. Jireček, »Handelsstrassen...«, str. 26. veli, da je ime Hum kao apelativ davno izginulo.

[8]) Jireček, Ist. Srba, 84. i 85.

[8 a]) Novaković, Glas. srp. uč. dr. 45., str. 38. i 40.

[8 b]) Magazin srp. dal. 1842., str. 61.

[8 c]) Novaković, Srp. oblasti X. i XII. veka, str. 41.

bio. Kasnije ćemo dokazivati, da Zahumlje nije u vrijeme careva pisanja išlo preko granica ovga gorskoga lanca, koji je nad Mostarom. Prema tome nam ovo tumačenje postaje jasnije i razboritije. Predjel se dakle od ovoga gorskoga lanca na jug do Dubrovnika zvao Humskom zemljom. Tome je dokaz i taj, da i danas neće reći ljudima od Mostara do Ivan planine, da su Humnjaci ili Zahumljani, nego su oni ljudi od crte Brštanik—Bišina—Mostar na jug do Dubrovnika zovu Humnjaci. U Hercegovini vele svakom toplijem kraju, kao što je od Mostara do Dubrovnika: »humnina«, kad se uspoređuje sa sjevernim dijelom Hercegovine. To je nešto slična kao i s prvotnom Bosnom u pogledu njene tradicije. Kad se reklo, da neko ide u Bosnu, značilo je, da ide u okrug sarajevski. Tradicija je često ispravan dokaz. Kad ljudi od Mostara do Dubrovnika dogone svoju stoku u studenije krajeve, onda ih sjevernjaci nazivaju Humnjacima. Baš je sama prirodna granica učinila pregradu kod Mostara, a da nije Zahumska zemlja prelazila tih granica, dokazom je, da na sjeveru od Mostara nema nikakovih utvrda, o kojima bi govorio carpisac. Zato nije moguće, da bi tako veliko zemljište kao sjeverna Hercegovina bila ostavljena neprijatelju, da po njoj haračí. Prema tome bi i caru-piscu Konstantinu Porfirogenitu i njegovom izvjestitelju Zahumlje bilo samo do Mostara. Lijepo tumači prof. Skok riječ B o n a. On veli, da izvođenje riječi Zahumlje od cara Porfirogenita, jest potpuno ispravno, jer Chlum znači B o u n o s, t. j. »brdo«.[9]) Prema tome se i rijeka Buna treba da poistovjeti značenjem »C h l u m a«. Dva imena za jednu rijeku, kako reče Jireček.

U ispravama i izvorima razno su pisali i nazivali Humsku zemlju. Grčki izvori zovu Humsku zemlju Zahlumoi, staro-

9) Dr. P. Skok, Kako bizantski pisci pišu lična i mjesna imena. »Starohrvatska Prosvjeta« 1927., str. 68. Nekima je Hum gotskoga porijekla. Prinosi za hrvatski pravno-prosvjetni Rječnik V. Mažuranić 1908.—1922., str. 419. Ducange drži, da je zemlja dobila ime od brda H u m, Illiricum vetus et novum. Požun 1776., str. 32. Dvorník drži Hum, da je jednak Blagaju. Op. cit., str. 17.; Šišić, Op. cit., 453., veli, da su to dva imena za jedan te isti grad Blagaj. Jireček »Ist. Srba« (1922. ćiril.), 84.—85.

slavenski H'l m, danas H u m. Latinski izvori Chelmania, Chulmia, Terra de Chelmo, Chilmia, pop Dukljanin Chelnana, Chom, Chum, a mađarski Halom.[10]) U 15. stoljeću u ispravi kralja Ostoje stoji: Chumschka zemglia.[11]) Dalje u ispravama starim stoji obično Zahl'mia. Ljudi se u starim ispravama nazivahu Hl'mlani.[12]) Ugarske isprave u 15. stoljeću nazivaju »Alom feöld«, zatim knež'stvo H'lmsko, a Orbini naziva Chernania. Banduri misli, da je bolje uzeti Sachlumi nego Zachlumi, jer se tu radi o ljudima, koji stanuju iza brda Huma, a ne iza brda.[12 a])

U Humskoj zemlji spominje car nastanjne gradove ovim redom: Ston, Mokriskik, Josle, Galumaenik i Dobriskik.[13]) Za Ston znamo, da je na Pelješcu i da je izveden od grčke riječi Stagnon.[14]) O tome nema dvojbe. Josle su Ošlje selo sjeveroistočno od Stona na putu iz Dubrovnika u Metković, koje se poslije u 14. vijeku spominje, a Dobriskik je današnji Dabar, koji se spominje u 12. i 13. stoljeću pod imenom »D e b r e« na istoku Stocu u Hercegovini,[15]) a Novaković misli, da bi moglo biti Dobrič na desnoj obali Bregave pritoke Ne-

10) Kovacich, Suppl. ad vestigia comit. I., 142.

11) »Glasnik srpske slovesnosti«, god. 1862., str. 170., knjiga XIV. (ćirilicom); Miklošić, Monumenta Serbica, 11. strana. Imamo natpis srpske kraljice Helene na pročelju jedne crkve u Albaniji s ovim riječima: »Memento Domine famulae tuae Helenae Reginae Serviae, Diocliae, Albaniae, Chilmiae«, Glasnik Zemaljskoga muzeja. Sarajevo 1899., str. 13.—24.

12) Miklošić, Mon. Serb., 34.

12 a) Banduri, Animandr. in libr. Const. Porf. de admin. imp. II. tom, str. 61.

13) Rački, Doc., 407. Car-pisac veli: »to Stagnon, to Mokriskik, to Josle, to Galumaenik, to Dobriskik.«

14) Farlati veli za Ston: »Istmo ab Septemtrione insidet, adiacetque ad sinum Narentanum stagnum vetus, sive parvum, illud idem et mihi videtur, quod Porfirogenitus inter civitates Zachlumiae adnumerat«, Tom VI., str. 321. Šišić, »Letopis Popa Dukljanina«, str. 327 (ćiril.).

15) Čremošnik, Kancelariski i notariski spisi 1282.—1301., 141. Tu se veli za god. 1285.: »Ego eram in Debre«. Ošlje su bile tabor — veli Jireček — Handelsstrassen, str. 27. Ošlje se spominju 1351. i 1399. Miklošić, Mon. Serb., 234.; Šišić, Letopis Popa Dukljanina, str. 39.

retve blizu Čapljine.[15] a) Galumainik jesu današnje G l u m i n e, selo na lijevoj obali Neretve, sjeverno Ošljima, ali je t- dvojbeno, te bi morali to prije potražiti negdje u Popovu polju, gdje je bilo kasnije Gurmlane, koje spominje kralj Matijaš.[16]) Rački misli, da je Galumainik selo Glamčevica.[16] a) Šafarik ne zna, gdje bi stavio Dabar i Mokro.[17]) Klaić stavlja Mokriskik (Mokro) na desnu obalu Neretve. Tako isto drži Šišić. To bi Mokro imalo biti selo Mokro kod Širokog Brijega.[18]) Još drži Novaković S., da je Mokro u staroj Blatnoj župi u Mostarskom blatu.[18] a) Doduše i danas imade tamo ruševina, ali mislimo, da su one iz kasnijega srednjega vijeka, kada se javlja »Blatna župa«, kojoj bi M o k r o služilo kao utvrda za vojnu posadu. P. Bartulović to prevodi sa Mokrisia, Galumenik, Dobrisik.[19]) Grad Mokro ne može biti oko Širokoga Brijega, nego je to na dnu Popova polja, malo južnije od Trebinja daleko oko 5 i pol km. Tu se nalazi čitavi kompleks zemljišta zajedno nazivan Mokro. Sigurno car-pisac ide nekim redom. Kako bi inače mogao spomenuti Ston, pa prekočiti sve gradove i ići do Mokroga, tobože na desnu obalu Neretve? Car-pisac ide geografskim redom. Ako njegov slijed vrijedi u drugom slučaju, vrijedi i ovdje. Malo bi bilo nevje-

15 a) Novaković, Srp. Oblasti, str. 45. u Glasniku srp. uč. dr. 48.

16) Šišić, Povijest Hrvata, str. 454.; Klaić, Povijest Bosne, str. 23. Tu se spominje u darovnici to selo. Thallóczy, Studien zur Geschichte des Bos. und Serb., str. 426.

16 a) Rad 56., str. 68.

17) Šafarik ne zna, gdje bi bio Dabar (Dobriskik) i Mokriskik. Slov. star. II., 282., Prag 1863. Dabar se spominje često u srednjem vijeku; vidi Jireček, Handelsstrassen, str. 27.

18) Šišić, Op. cit., str. 454.; Hrvatska prije 12. vijeka, Rački, 56. Vol. »Rad Jugosl. Akad.« veli: »Ostali također gradovi . . . . . ležali su u porječju Neretve, imenito Mokriskik, kojemu se odziva ime u selu M o k r o, na zapadno-južnoj strani ispod humskoga ili Mostarskoga blata«, str. 68. Galumainik i Dobriskik stavlja u dubrovačku župu na desnoj obali Neretve. Za Mokro veli, da se je dodirnula župa Hrvatske, Imotske i Livanjske, 68.—69. strana.

18 a) Novaković, Op. cit. gore, str. 32., 58.

19) P. Bartulović veli Mocrisia, Galumenik, Dobrisik, str. VIII. »Nobil antica Raulich da Cozica, Gorska xupa Vargoraz, 1796.

rojatno, da bi zahumski knezovi ostavili nezaštićenu istočnu stranu svoje kneževine, gdje bi Travunjani navaljivali. Drugi razlog bi bio taj, što se tada u 12. stoljeću spominje župa P a p a v a kao nasljednica moguće staroga grada Mokro. Obično se novo naslanja na staro, ili pod istim ili pak pod drugim imenom. Nadalje Mokro kod Širokoga Brijega ne bi imalo smisla, jer kraj nije ni plodan, a ni zgodan strateški. Kad to Mokro ne bi bilo u blizini Popova polja, onda bi se bilo teško braniti od Travunjana i Srba, s kojima su Zahumljani graničili. Smiješno bi bilo, da bude Popovo polje bez grada, kad kasnije imamo župu, kako veli pop Dukljanin. Osim toga je to polje i prikladno za naseljenje i za daljni razvitak. Treba uzeti prema tome, da je carev izvještaj iz razloga, koje smo gore naveli, o granicama Zahumlja u njegovo doba točan, ukoliko se dodiruje srednjega toka rijeke Neretve, ali je za donji tok njezin pogrešan, jer je ili općenit ili samo zaokružen. On je rekao, da Zahumlje dopire od Dubrovnika do Neretve, a to nije moguće. Najprije treba znati, da Neretvanska zemlja nije od Neretve do Cetine, kako car-pisac kaže, nego ona u to vrijeme zauzimaše čitavi donji tok rijeke Neretve s obje strane. Car je spomenuo, da Neretvanska zemlja ima župu D a l e n, koju Šišić stavlja kao slovensko D o l j e ispod Biokova planine, koja je odvajala obje primorske županije (Rastok i Makar) od ove unutrašnjosti.[20]) Barada drži, da je teritorij Neretvanske oblasti po caru-piscu »jasan i neprijeporan«. On misli, da je Dalen D o l, koji je identičan sa zemljištem Omiša u carevoj Paganiji između Vrulje i ušća Cetine. Barada veli oslanjajući se na split. sabor 1185 god., gdje se splitskoj nadbiskupiji daje »totum Dol usque ad Vrullam« (Cod. dipl. II. 193. str. Smičiklas), da carev Dalen nema veze sa slovenskim D o l ê, nego da ima riječi s osnovom Dal i Del još u predslavenskoj toponomastici naših krajeva.[21]) Moramo tražiti Dalen onako, kako ga car Konstan-

20) Šišić, Op. cit. str. 452.; Rački misli, da je to u porječju Peći, Tihaljine i Trebižata. »Rad« 56 vidi citirani naslov 67.—68. stranica. Zahvaljujem se ovdje preč. župniku u Trebinju, što me je izvjestio o položaju »Mokro«.

21) Barada, Topografija Porfirogenitove Paganije, »Starohrvatska Prosvjeta« 1928., str. 43. i 44.

tin opisuje, iako Barada navodi taj razlog iz izvora, što ne mora da se odnosi na Dalen. Car-pisac veli, da je ono blizu mora i da se ljudi bave zemljoradnjom. U prvom se redu to ne slaže s Baradinim Omišem, jer je Omiš na morskoj obali dočim procul i grčki mekhothen, znači, da je ta župa dalje od mora, a to može varirati, ali ipak ne puno.[22]) Car veli, da se ljudi bave poljoprivredom. To nisu sigurno Omišani, niti bliža okolica, jer tu ništa nema osim maslina i vinograda. Dok je to car nabacio, ima biti znakom, da se tu ljudi bave isključivo s tim zanimanjem. On nadalje kaže, da Dalen nema korijena u slovenskom. To vjerojatno ne stoji.[22 a]) Sam je car naglasio da su Neretvani Paganoi, a to znači na slovenskom jeziku »pogani«, zato jer su dulje ostali nepokršteni. Vidi se po tome, da je car dobro razumio i bio obaviješten i o korijenu same riječi. Ako se je tu pretvorilo *a* u *o*, zašto ne bi moglo kod D*a*l e n u D o l, isto tako kako se pretvori i P*a*p*a*v a u Popovo. Treba prema tome Dalen tražiti u jednom mjestu sa slovenskim korijenom: Dol nedaleko od mora, i da se tamo ljudi bave poljoprivredom. Za Stefana se Prvovjenčanoga spominje u darovnici manastiru Studenici »Dolac«.[23]) Mnogi stavljaju Dalen oko Ljubuškoga, a to ne može biti, jer imamo već tamo župu Rastoku, koja ima i svoje lađe. Ta bi dakle župa bila dovoljna za toliko zemljište, a carev Dalen moramo staviti baš nigdje dalje nego u skroz protivan kraj od Omiša, u donji tok rijeke Neretve sa sjedištem, gdje je danas selo D o l j a n i. To je mjesto na lijevoj obali rijeke Neretve blizu Metkovića. Centar je Neretvana bio na Neretvi. Zato je apsurd, da nije u donjem toku rijeke Neretve bila neka župa s gradom, gdje su se gusari nakon pljačke utaborili. Na to nas upućuje i to, što je mjesto Doljani — bar vjerojatno — ležalo na rimskoj cesti N a r o n a—Epidaurum. Imamo jedno mjesto na toj cesti sa sličnim imenom: D i l l u n t o Dalunto (Ra . . .)—XIV—Pardua (S t o n) itd. Itinerari ne paze na geografski položaj nego samo na udaljenost mjesta od mjesta. Mnogo se je kombiniralo, gdje su bile po-

21) Rački Doc., Dalen je Duvno; Šafarik, sl. st. II., 283. i 284.

22 a) Stanojević, Enciklopedija, Dolje s. v.

23) Miklošić, Mon. Serb., 8.

jedine postaje i to zato, jer je u donjoj Dalmaciji nađeno veoma malo spomenika. Neki vode ovu cestu uz more, a neki u unutrašnjost. G. Novak misli, da je bila uz obalu.[24]) Novak kaže, da je cesta išla ovako: Vid, Hutovo, Neum, Ston, Slano, gdje se je odvajala jedna cesta u Zaton - Kotor, a druga u Skadar.[25]) Nije isključeno, da je Dallunto selo Doljani, na što bi i Rački došao, da je držao, da je Dalen Doljani (Rad 56, str. 67.). U drugom splitskom saboru 533. se spominje kao municipij neko mjesto »D e l l o n t i n u m«.[26]) Da je Dalen carev Daluntum, misli sam Gfrörer.[27]) Drugi razlog da su Doljani ovaj Dalen jest taj, što je taj kraj i okolica najplodniji dio Neretvanske krajine bio prije, a i danas. Prema tome carev izvještaj veoma dobro stoji, jer kaže, da se bave poljoprivredom. Nadalje su Doljani od mora oko 25 km daleko. Kad se uzme, da su Neretvani kao gusari imali lađe na glasu radi svoje brzine, onda je jasno, da se dobro poklapa riječ, da je Dalen »nedaleko mora«. Za ovakove hitre gusare ne znači 25 kilometara gotovo ništa. Treći razlog vidimo u postanku imena Neretvani. Carev izvještaj, da Humska zemlja dopire do Neretve, ne može se uzeti i kao točan, jer donji tok rijeke Neretve bijaše njihov s obje strane dosta daleko u unutrašnjost do pred Popovo polje. Kako bi oni nosili ime Neretvani, kad ne bi bili gospodari toga predjela? Sad car dolazi u protivurječje, kad pripovijeda, kako su Neretvani jaki, kako imaju lađe, a sezali bi — tobože — samo do Neretve. Oni su lukavoj Veneciji strah i trepet na čitavoj jadranskoj obali. Baš u vrijeme, kad car piše o Neretvanskoj krajini, veli nam Ivan Đa-

24) G. Novak, Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije, str. 6. i 21.

25) G. Novak, Op. cit., str. 21.—22. (Con. drži Dillutum za N e u m kao i G. Novak; Bulić misli, da je Ošlje ili Utovo polje. Isto tako Tomašek (Die Vorslavische Topographie« Mith. d. k. u. k. Geograph. Gesellschaft in Wien, 23. Band 1880.); Bull Dalmat. XXIV.; Evens misli, da je Stolac u Hercegovini.

26) Šišić, Priručnik, 162.

27) Gfrörer, Byzantinische Geschichte II. Band, str. 28. Banduri veli, da je Dalen Daluntum Antonina (Animadversiones in lib. Const. Porf.) »De adminstrando imperio«. II. Tom, str. 61.

kon, mletački pisac, kako je Petar Kandijan 948 godine morao protiv Neretvana slati 32 lađe, ali mu bijaše bez uspjeha, te bi prisiljen sklopiti mir.[28]) O njima se kaže, da su imali veljko brodovlje, te je prema tome naravno, da su i vladali s obje strane donjega toka rijeke Neretve, dokle su njihove lađe mogle dolaziti i njihova vojna sila dosizati. Tako po zdravoj logici ne može biti ni govora o vladanju Zahumljana u donjem toku Neretve.[29]) Najglavnije je razlog našoj tvrdnji, da imamo mjesto Doljani spomenuto između 1254 godine do 1264. u humskoj L u c i (okolina današnje Čapljine) u darovnici kralja Uroša I., koji veli: »Dol' nene čelo louke«. Znamo s i g u r n o, da su Doljani baš u početku Luke, čim počne Popovo polje.[30]) Četvrti razlog nalazimo, što nigdje u blizini nema zahumskih gradova nego su baš namjerno, ili bolje rekavši po zdravom shvaćanju, svi u unutrašnjosti zemlje, a jedini su gradovi Bona i Hum blizu Neretve, ali u srednjem toku, gdje nije mogla neretvanska vlast dopirati, jer tu lađe ne mogu doći. One plovljahu do nad Počitelj, dalje ne zbog pećina. Kad bi to bilo zahumsko, onda bi bilo dosljedno, da bi podizali utvrde protiv ovih poganskih gusara. Peti razlog je taj, što imamo potvrdu iz 2. polovice 12. stoljeća u Ljetopisu Popa Dukljanina, koji baš u tome predjelu spominje župu Luku s obje strane rijeke Neretve.[31]) Tu se vidi, da se je na staru župu naslonila nova pod drugim imenom, kao što je na stari grad Mokro po svoj prilici došlo Papava, t. j. Popova župa. Iz svega toga možemo kao izvjesno uzeti, da Zahumlje

28) Giovanni Diaconi, Chronaca Veneziana u: »Chronache Veneziane antichissime«, Monticcolo, vol. I. Roma 1890., str. 136. Manojlović, Jadransko Pomorje 9. stoljeća u svijetlu istočno-rimske bizantinske povijesti«. Rad 56; Na 77. str. veli, da su oni bili redari na Jadranskom moru. To znači, da su oni držali na moru mir i red.

29) Šišić, Letopis Popa Dukljanina (ćiril.), Beograd—Zagreb 1928. Srp. kralj. akadem. Posebno izdanje, knjiga 67., str. 327. Vidi o Neretvi Novaković: »Srpske oblasti 10. i 12. veka«, str. 67. i Plinius, Hist. naturalis III., 22., 26.

30) Lj. Stojanović, Spomenik III., ,8. i Lj. Kovačević, Spomenik, 44. str. 11. (ćiril.).

31) Šišić, Letopis Popa Dukljanina 1928., str. 327. (ćir.). Izd. Srp. Kr. Akad. kao posebno djelo.

prije 12. stoljeća ne ide preko niti do Neretve u svim svojim dijelovima. Ne smije se nitko čuditi, što granice ispravljamo, iako car-pisac kaže drukčije. Veliki auktoriteti stavljahu na pr. Mokriskik preko Neretve, iako car-pisac kaže, da Humska zemlja dopire od Gruža do Neretve. Ako je njima slobodno tako tvrditi, gdje nemaju nikakova razloga osim samo ime, onda je nama još više, koji imamo vjerojatnih dokaza. Dakle je Zahumska zemlja dopirala u 10. stoljeću do srednje Neretve na zapadu, a prema ušću rijeke Neretve samo do kraja Popova polja na domak Doljana i do dubravskih sela oko Domanovića, jer su do spored njih išle gusarske lađe. Na sjeveru je Humska zemlja u 10. vijeku po Klaiću i Čoroviću dopirala do gornje Neretve. Gotovo svi povjesničari tvrde, da granica Zahumlja dopiraše na sjever do Ivan-planine i do porječja rijeke Neretve i njezinih desnih pritoka i porječje Drine i njezinih lijevih pritoka.[32]) To ne stoji. U prvom redu, kad car-pisac govori o Humskoj zemlji i njezinim utvrdama, onda preko mostarske kotline ne spominje nijedno utvrđeno mjesto. Nije moguće, da bi Mihajlo »Višević«, tadanji knez, dopustio, da njegova sjeverna granica ostane bez obrane, već se mora pretpostaviti, da je sjeverna Hercegovina bila u bosanskoj, ili raškoj ruci ili možda neka neutralna zona, koju je prekoračivala svaka vojska prema potrebi svojih težnji. U sjevernoj je Hercegovini sigurno bio neki centar slovenski, jer se i danas onaj predjel Glavatičeva i okolo zove »Župa«, dakle ostatak onih starih slovenskih političkih jedinica. Kad se ide u taj predjel, onda se kaže: Idem u Župu. Jedino ime Raška Gora i događaji u 2. deceniju 10. stoljeća daju naslutiti, da je to bilo raško bar za neko vrijeme, jer se baš Srbija spominje u 9. stoljeću pod imenom R a s a. Tako se ne može drukčije tumačiti upad Petra Gojnikovića u Neretvansku krajinu. Car veli, da je Petar Gojniković, srpski knez, zauzeo Neretvansku krajinu 917. poslije smrti cara Leona (912 godine). Car-pisac kaže, da je došao u Neretvansku krajinu Ravduh, drački strateg, na dogovor Petru. Stoga bijaše zavidan Mi-

32) Klaić, »Povijest Bosne«, str. 23. Čorović, Glas (ćiril.) 167. g. 1935., »Teritorijalni razvoj bosanske države u srednjem vijeku«, str. 11.; Rački, Hrvatska prije XII. vijeka, Rad 56., str. 71., 73.

hajlo »Višević« te javi Simeonu u Bugarsku, koji ga na prevaru poslije dugoga zatezanja uhvati i odvede u Bugarsku, gdje je svršio na tužan način (917 godine), kad je bila bitka kod rijeke Aheloje.[33]) Iz toga slijedi, da je između 912.—917. Petar Gojniković zauzeo Neretvansku krajinu. Pita se, kuda je uopće mogao proći raški knez, kad ima u rukama Neretvansku krajinu? Nije mogući vojskom doći preko mora niti preko Zahumlja, jer mu je Mihajlo krvni neprijatelj. Nije se to dogodilo niti preko Bosne, jer bi se sukobio s Hrvatskom bar kod Livna, pa ne preostaje drugo nego da pođe sjevernim dijelom Humske zemlje, starom rimskom cestom, koja je vodila dolinom rijeke Neretve: B o r k e—Konjic—Orlice—Han.[34]) Tu je baš iza Drine i bila raška granica, gdje je Goražda i još ovamo bliže, pak je prirodno, da će prodrijeti ondje, gdje graniče, i gdje je najslabije zaštićen dio, a to je sjeverni dio današnje Hercegovine. Prema tome se jasno potvrđuje gore spomenuto mišljenje, da u prvoj polovici 10. stoljeća ovo područje nije bilo zahumsko. Tako smo dosta suzili pojam Zahumske zemlje. Na jugu graniči s Dubrovnikom, što nam se potvrđuje davanjem mogoriša (danka) Dubrovčana humskom knezu. Na istoku je granica Trebinje, Rudine i Gacko, tako da je u Humu Popovo, Ljubinje, Ljubomir, Vetnica i Nevesinje.[34] a)

Opiranje bi raškoga srpskoga kneza Petra silnome Simeonu moglo značiti, da je bio vojnički jak, a to uvećava ona prevara Simeonova, kojom ga bijaše lišio slobode i doveo Pavla Branovića, nakon čega je Petar umro u tamnici. Može biti, da je Mihajlo »Višević« bio neprijatelj Petrov radi toga, što je zauzeo Neretvansku krajinu i tako ga raški knez uklještio sa zapada i istoka. U tom je procijepu Mihajlo tražio pomoći od Simeona. Bio bi to neposredni dokaz, da Neretvanska krajina nije spadala u početku u raško područje.

---

33) Rački, Doc., 389.

34) Phillip Ballif, »Römische Strassen in Bosnien und Hercegovina«, izd. Bos.-herc. muzej. I. dio, Beč 1893., str. 32., 33. Jovanović drži, da je to bilo 912. »O prošlosti Bosne i Hercegovine« (ćiril.), str. 158.

34 a) Orbini, Il regno degli Slavi, str. 393., Pesaro 1601.

Prvi poznati humski knez Mihailo »Višević« i njegovo doba.

Car-pisac kaže, da je Mihajlo i žiteljstvo njegova Zahumlja od nekrštenih Srba s Visle. To ćemo malo kasnije pobijati historijskim činjenicama. Car kaže: »Rod prokonzula i patricija Mihajla »Viševića«, vladara Zahumljana, potječe od onih nekrštenih žitelja oko rijeke Visle — koja se mimo to zove D i c i k i i naseli se na rijeci, koja se zove Zahluma. Mihajlo je po Konstantinu sin nekog »Više arhonta (vladara) Zahumljana«.[35]) Iz toga slijedi, da je prije Mihajla bio arhont njegov otac, ali o njemu ništa ne znamo. Mi ćemo zvati Mihajlo »Višević« iz običaja, iako nije pravo. Prema tome je prvi poznati kršćanin knez Zahumlja Mihajlo »Višević«. Šafarik nam veli, da se je za njegove vlade pokrstilo Zahumlje, i da je tom zgodom cijela obitelj uzela kao krsno ime Mihajla Arkanđela, a i sam je Mihajlo pri krštenju uzeo to ime.[36]) Geografski smještaj Hercegovine (H u m a), klima, uvjetovali su razvitak njezin kao samostalne kneževine, koja je dugo održala za dukljanskih vladara i za Nemanjića svoj posebni položaj. Sa sjevera je odijeljena od Bosne prirodnim lancem gorja Ivan-planine i snježne Čvrsnice, a s istoka gorskim kosama od Nevesinjskoga polja na domak Gatačkoga pa na Travunju. Na jugu je oplakuje Jadransko more, a na zapadu rijeka Neretva, koja je toliko puta bila okrvavljena, pa ju je i narod prozvao krvavom rijekom, jer je često progutala svoje žrtve u vrtlozima i vratolomnoj brzini. Baš taj položaj i bijaše razlogom, da su i kasniji hercegovački hercezi imali izuzetan položaj i vlast u bosanskoj državi. Oni su uvijek gra-

---

35) Rački, Doc., 393.; F. N. Dukljanska kraljevina, »Glasnik zem. muzeja«, Sarajevo 1899. Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens . . ., str. 156.

36) »Srpski Komneni«, Glasnik srpske slovesnosti, 12. knjiga, str. 398. 1860. Tu je citirano. Tu se navađa, kako je Šafarik rekao, da je dobio ime »Višević« od »V'ša«.

dili i rušili državu. Bez njih se nije mogla zamisliti državna uprava niti dogoditi što važnije. Kad je nadošlo vrijeme, da se stvara jaka bosanska država, oni su je stvarali, a kad im je trebalo i kad im to prkos zapovjedaše, da se ruši, onda se i rušila. To znači, da tu živi narod jakoga i bistroga duha, koji je znao pružiti živi otpor iz svoje impulzivne nutrine. Ona je doduše često pokvarila mnoge nezgode historijske, ali ih sami Humljani (Hercegovci) ne izazvaše.

Samo izražavanje cara-pisca o Zahumljanima govori, da je prije njega bio njegov otac imenom Višeslav, jer kaže, da su Zahuljani od rijeke Visle, po kojoj je car-pisac stvorio i ime ocu ili praocu. Hauptmann veli, da iz careva teksta proviruju dva izgubljena izvora x 910 godine i y (oko 924 g.). Prema tome je careva Hrvatska u Polablju zemlja mašte, a samo je prava u Zakarpaću. Po njemu je zaleđe dubrovačko pripadalo hrvatskom imenu, jer car-pisac veli, da su Zahumljani s Visle, gdje sjede Hrvati a ne Srbi.[37]) Car Leon umre 912 godine kao neprijatelj patrijarha Nikole Mistika, koji se uvijek caru protivio zbog careve četvrte ženidbe. Stoga je patrijarh Nikola prekinuo veze i s Rimom, koji nije tu ženidbu gledao prijekim okom nego šutimice priznavao.[38])

Baš se je tada vraćao iz Carigrada sin Ursa Particijaka 912 godine i na povratku ga na hrvatskoj granici uhvati Mihajlo »Višević« i oplijeni te predade svom savezniku Simeonu bugarskome caru.[39]) Valjda je prolazio Petar Mlečanin zemljom Mihajlovom kao bizantijski uhoda ili kao tajni poslanik Bizantije, koji je imao zadaću da pridobije za sebe Mihajla ili hrvatskoga kneza. Baš se iz toga događaja vidi, da je već tada Mihajlo bio prijateljem Bugara i da je graničio s Hrvatskom, u kojoj je bila Neretvanska krajina iako s po-

37) Hauptmann, »Konstantin Porfirogenit o porijeklu stanovništva dubrovačkog zaleđa«. Izašlo u »Rešetarovu zborniku« 1931. Dubrovnik, str. 18. Velika je poteškoća s tim, što Porfirogenit kaže, da su Zahumljani Srbi. On je poslije tvrdio samo za Duklju.

38) Srebrenić, »Papež Ivan X. v svojih odnosih . . .«, »Bogoslovni Vesnik«, leto II., Ljubljana 1922.

39) Danduli Chronica, »Rerum Italicarum scriptores« XII. On veli: ». . . . at in itenere . . . fraude Scalvorum Ducis Mchaelis circa fines Croatorum captus . . .«, str. 198.

sebnim županom, jer ih vidimo u ratovanju zajedno. Stoga nema govora do 912 godine o ikakvome uplivu Srba u Neretvanskoj oblasti.[40]) Godine 913. okrunjen je novi imperator Konstantin kao dijete, koji je vladao dosta sretno kroz 47 godina.[41]) S tim je Nikola Mistik dobio opet upliv na upravu države, koju stade u svakom pogledu odlučno i odlično pridizati, da bi se mogao odrvati najglavnijem neprijatelju Bizantije u to doba — Bugarima. Teško je bilo popraviti stanje, u koje ju je doveo Leon sa svojom slabom vladom. Iz gore navedenoga puta Petrova iz Venecije slijedi, da je Hrvatska u to doba bila — moguće — prijateljski raspoložena prema Bizantu, jer bi put Petrov preko Hrvatske izgubio svaki smisao. Ne bi bilo uputno pasti među dvije vatre: Hrvate i Zahumljane (Hercegovce).

Od 912 godine i dalje počinju sve više i više vojne bugarske operacije protiv bizantijskoga carstva. Simeon je htio, da je do kraja uništi i da se okruni za imperatora (cara). Sva je sila bila upotrijebljena i vještina diplomatska, da se na svaki način dođe do zidina grada Carigrada, u kojem bi si udario prijesto. U to se je vrijeme Mihajlo Zahumski svojim državničkim sposobnostima dovinuo položaju i prislonio se jačem državnom organizmu — Bugarima, e da bi proširio granice svoje države na istok i na jug — na račun raške države, kojoj je bio dulje vremena kao izraziti neprijatelj. To se posve jasno vidi iz događaja godine 917., kada je drački strateg došao u Neretvansku krajinu, da se tajno razgovori s raškim knezom Petrom. Izgleda, da je raški knez snovao nešto protiv Zahumljana. To je Mihajlo dobro opazio i dojavio svom savezniku Simeonu.[42]) Bitka kod rijeke Aheloje između Bugara i Bizantinaca 917 godine pomože Mihajlu, da se teritorijalno proširio na jug prema Travunji i Duklji. Sigurno je Mihajlo »Višević« u toj stisci iskoristio političke

40) Lupus Protospatarius, Mon. Germ. VII. 153., Scriptores 5.

41) Theofanes Continuatus, str. 397. Patr. Graec. Migne 109. Tom.

42) Theophanes Continuatus. Patr. Graec. Migne 109. Tom., str. 405. Dvornik veli: »Michel prince des Zachloumiens, fut recompenser de ses services, et son teritoire s' etendit jusqu' a la Bulgarie«, str. 31. »Les Slaves, Byzance et Rome au IX. siècle«. Paris 1926.

prilike. Uzevši Simeon titul »cara i samodršca« Bugara poče dalje s vojnim operacijama u namjeri da oživotvori svoje daljnje osnove. To je Bizant dobro uočio pak se je počeo opet ogledati za saveznicima osobito za Srbima. Pošalju pretedenta Zahariju, koji je bio pobijeđen od Pavla, srpskoga kneza, godine 920. U to se izmijeni politički položaj, jer je ovaj isti Pavao postao neprijateljem bugarskim, a na prijestolje dođe po nagovoru Bugara — Zaharija (921.—924.), koji se kasnije priključi Bizantu. Više puta je Simeon slao svoju vojsku protiv Zaharije, ali bez uspjeha, dok ga nije prisilio da bježi u Hrvatsku, a mjesto njega postavi Časlava, koji je od Bugara, bio brzo otstranjen, a Bugari preuzmu u svoje ruke čitavu Srbiju.[43]) Patrijarh Nikola pošalje papi Ivanu poslanike, da bi poslao svoje legate, da se dogovore o jedinstvu jedne i druge crkve (923 godine).[44]) Zbilja je papa poslao 2 biskupa, koji su uspjeli uspostaviti jedinstvo istočne i zapadne crkve. Za uzvrat su Bizantinci tražili, da papa uloži svoj upliv na Simeona, da bi se pomirili. Tako je došlo čisto do formalnoga mira.[54]) Uza sve to bilo je prirodno, da bizantijski car sebi traži jaku potporu i da otrgne Simeonove saveznike, koji su u to vrijeme igrali veliku ulogu u bizantsko-bugarskom ratu. To su bili Hrvati pod Tomislavom i Zahumljani pod svojim knezom Mihajlom. Dugotrajnu borbu Bizanta protiv Bugara onemogućivao je upavo zahumski knez Mihajlo. Iz onoga, što se je zbilo do god. 924. u pogledu bježanja Srba u hrvatske krajeve u nekoliko navrata slijedi, da je Tomislav bio više naklonjen Bizantu, jer je srpske izbjeglice primao u svoju državu. Nadalje se mora misliti, da katolička crkva nije bila u to vrijeme definitivno prelomila s istočnom crkvom. Po tome je jasno, zašto nije bilo mržnje kod Tomislava prema srpskim izbjeglicama, koji su ga politički pomagali. Sama posljedica čina, što je Bizant dao Tomislavu titul carskoga prokonzula, jasno nam potvrđuje, da se je to tako i zbilo. U vrijeme god. 923. odriče se car bizantski s teškom mukom iz političkih

[43]) Rački, Doc., 390. do 391.
[44]) Srebrenić, »Papež Ivan X. . . .«, str. 216.—219.
[45]) Šišić, Povijest Hrvata, str. 411., 412.

razloga vlasti nad dalmatinskim gradovima i otocima u korist hrvatskoga kneza Tomislava. U crkvenom pogledu dobi jurisdikciju nad tim područjem papa Ivan X. Tako je Dalmacija trajno došla u vezu sa zapadnom crkvom i hrvatskom državom.[45]) Car Roman pridobi na isti način kneza zahumskoga Mihajla imenujući ga prokonzulom i patricijem, a vjerojatno je, da mu je dao »bar privremeno« upravu grada Dubrovnika i Kotora. S tim si je Bizant osigurao najmoćnije knezove Balkanskoga poluotoka protiv bugarskih vojnih nasrtaja. Bizant je upotrijebio staru politiku popuštanja, davanja naslova, mita, kad je god bio u nezgodnu položaju. To je stari način, koji je carstvo držalo toliko vjekova, jer je u odsudnim časovima koristio državi. Otkako je Zaharija pobjegao u Hrvatsku 924 godine, Bugari su postali graničari hrvatske države i zahumske kneževine. Valjda je baš zbog toga došlo do zavade između Bugara i Zahumljana, koji su pomagali Hrvatima u borbi protiv Bugara u ratu 927 godine.

Poslije pomirenja Bizanta i Rima, povratka dalmatinskih gradova i otoka u vlast rimske crkve, bilo je potrebno sazvati sabor, da bi se opet dokazalo, dokle je sezala vlast splitske nadbiskupije. Trebalo je riješiti i s tim učvrstiti prvenstvo (primat) splitskoga nadbiskupa nad drugim biskupijama, podložiti sebi biskupa »Horvata« i zabraniti glagolsku službu Božju. Zato je papa Ivan X., za koga veli Srebrenić, da je gotovo najveći papa svih vremena, pisao pismo knezu Tomislavu i knezu Mihajlu zahumskome i njihovim velikašima i biskupima obiju Dalmacija. Na njihovu molbu pošalje papa 2 biskupa, da sazovu sinod u Splitu, da riješi crkvene stvari.[46]) Papa Ivan X. piše kralju Tomislavu i Mihajlu, zahumskome knezu, ovako: »Ivan biskup, sluga sluga Božjih, ljubljenome sinu kralju Hrvata i Mihajlu preuzvišenome knezu Zahum-

[46]) Šišić, Priručnik, 213.—214. Tu se veli: »Tempore Johannis papae sanctissimi, consulatu peragente in provincia Chroatorum et Dalmatiarum finibus, Tamislauo rege et Michaele in suis finbus praesidente duce. Beatissimo igutur Johanne Romanae Ecclesiae praesidente cathedra dictus Chroatorum rex et Michael cum suis proceribus simulque episcopis Dalmatiarum . . .«

ljana . . .«[47]) Sabor se sastade 925 godine pod predsjedanjem papinskih poslanika, te zaključe s hrvatskim velikašima u Splitu, da splitska crkva imade prvenstvo (primat) i sve drugo, što su smatrali kao potrebno za crkvenu disciplinu. Na tom je saboru bio prisutan Mihajlo Zahumski, jer je njegova stonska biskupija potpadala pod vrhovnu vlast splitskoga nadbiskupa.[48]) Mihajlo je imao sjedište u Blagaj-gradu (Stjepan-grad) ili primorskom gradu Stonu.[49]) Političko se i crkveno sjedište u srednjem vijeku većinom poklapalo. To nam potvrđuje i sam basrelief, koji je nedavno otkriven u crkvi svetoga Mihajla u Stonu. Isto nam se dokazuje i sa strane Vojislava Vojinovića, koji je bio u zavadi s Dubrovčanima. Ovi su ga tužili kralju Ljudevitu ugarsko-hrvatskome

47) Šišić, Priručnik, str. 216. Tu papa veli: »Johannes episcopus, servus servorum Dei dilecto filio Tamislao regi C(h)roatorum et Michaeli excellentissimo duci Chulmorum«. Vidi još Bulić-Berwaldi, Kronotaksa 161.—162.

48) Šišić, Priručnik, str. 217. Tu se veli: ». . . . episcopi Dalmatiarum peragrantes civitates et (cum) Chroatorum atque Serblorum proceribus convenientes . . . .« Iz toga se čini, kao da je i bilo na saboru i Srba, ali je to slabo vjerojatno, jer ono »Serblorum« možda znači »urbarum« ili »urbanorum«. Tu bi se radilo o sastanku hrvatskih velikaša i gradskih predstavnika, jer je nemoguće mijašati Srbe na saboru, kao da bi imali kakav udio, glas, koji bi odlučivao ili davao savjete. Tu nije zastupana nijedna srpska episkopija, pak prema tome nijesu ni potrebni da daju savjet. Dovoljno je, da na ovakovom mješovitom saboru dobije riječ Mihajlo Zahumski i Tomislav kralj hrvatski. Bilo bi dosljednije, da mjesto »Serblorum« stoji »Chulmorum«. Šišić, Op. cit., str. 418. drži, da su to bile srpske izbjeglice. Samo se to dade protumačiti iz onoga bijega raznih srpskih knezova i njihove pratnje i stoga, što još nema definitivnoga raskola. Kad se tako gleda, onda je shvatljivo. Nama se čini, da bi moralo stajati »Chulmorum« mjesto Serblorum. Tu car-pisac kaže, da su došli poglavice hrvatske, onda slijedi logično i humske. Ako je na saboru bio Tomislav sa svojim prvacima, dosljedno je, da je i humski knez Mihajlo bio sa svojim kao pratnjom. Prema tomu bi se mogao tekst ispraviti u »Chulmorum proceribus«. Na to nas upućuje i papino pismo Tomislavu i Mihajlu Zahumskom zajedno s velikašima. Šišić, Priručnik, str. 213.—214.

49) Farlati razlikuje ovoga Mihajla od nekoga drugoga, za kojega bi se Zahumljani — tobože — pokrstili u vrijeme svete braće Ćirila i metoda. Illir. sacr. tom III., str. 86.—87.

13. augusta 1359. Vojislav veli, da je Ston Stonski Rat »Punta Stagni« sjedište »knezova humskih«.[50]) Taj je sabor nazvan od Farlatija nacionalnim zbog toga, što je skupljena crkveno splitska i dukljanska provincija pri zasjedanju i rješavanju glavnih unutrašnjih pitanja.[51]) Jireček drži, da je nemoguća prisutnost Mihajla »Viševića« na splitskome saboru, jer je Mihajlo Zahumski, prijatelj Bugara, koji su s Hrvatima bili u onaj čas u neprijateljstvu. On stoga ne može da sjedi u istom saboru zajedno s Tomislavom, jer bi bilo smiješno.[52]) To nije vjerojatno, jer su se tada oni pomirili, a drugo, znamo, da je na sabor mogao doći svatko, jer je to mješoviti sabor »mixtum concilium«. Poslije ovoga vremena 926. nastade rat između Bugara i Hrvata za Alogobotura, vojvode bugarskoga, koga su Hrvati ametice potukli. Sigurno su pri tom pomagali Hrvate Zahumljani i Srbi, valjda na osobiti način oni, koji su bili u emigraciji.[53]) Papa je nastupio kao posrednik predlažući mirno rješenje bugarsko-hrvatskogag spora. Veli se, da je te iste godine bio zahumski knez u južnoj Italiji, gdje je zaposjeo Sipont po želji bizantskoga cara Romana Lekapina, da se zaštiti od Langobarda ili Arapa.[54]) Bugarski car Simeon umre 927., te Hrvati sklope mir s Bugarima po uputi rimske kurije. U to se je sastao splitski sabor 927./8. godine pod predsjedanjem papinskoga legata Madalberta, koji je bio u Bugarskoj radi razmirica između Hr-

50) Fermendžin, Acta Bosnae, str. 33.: »Puncta stagni« jest sjedište knezova humskih »comitum Chelmi«, Gelchich, Dipl. Rag., str. 11.

51) Farlati, Ill. sacr. Tom. III., 87. str. Dr. Z. Bjelovučić misli, da je onaj Mihajlo bio hrvatski kralj Tomislav. Talijani su mjesto Domislav pisali Tamislavus. »Obzor« br. 251., god. 1936.

52) Šišić, Op. cit., 424. str. Citat iz 37. bilješke. On veli, da je nesigurno, da li je Mihajlo još god. 925. bio prjateljem Bizanta. Mi mislimo, da je poslije 923 godine postao Mihajlo trajni bizantski prijatelj. Ćorović veli, da Srba nije bilo na drugom splitskom saboru s razloga, što se je tu raspravljalo o hrvatskim stvarima, str. 57. »Ist. Jug.« (ćiril.). Nama se čini, da se ima uzeti tako, da nije bilo Mihajla »Viševića« na saboru niti njegove pratnje. Nema Mihajla, nema Humljana. I po tom se vidi, da je ono gore tumačenje dobro.

53) Šišić, Op. cit., 422.; Zlatarski u »Sveslavenskom zborniku«, 49. str.

54) Šišić, Op. cit., 424.; Bulić-Berwaldi, Kronotaksa, 162.

vata i Bugara. Na tom saboru nije bilo Mihajla Zahumskoga, jer se nije radilo o poslovima stonske katoličke biskupije. Isti je knez zahumski privolio na zaključenje prvoga sinoda (sabora) 925 god.[55])

Kome pripada Zahumlje u prvo vrijeme?

Vidjet ćemo, što se kaže o ovim krajevima, koje Zahumljani naseliše. Sam pop Dukljanin u svom Ljetopisu spominje ove krajeve, da su pripadali Crvenoj Hrvatskoj. On nam priča, da je Hrvatska razdijeljena na dvoje: na sabor u Dalmi (Duvno?) Omiš? veli nam, da je papa poslao kardinala u ove krajeve, da sazove sabor. Pop Dukljanin se izražava ovako: »Došavši tako kardinali i biskupi nađoše kralja na ravnici »Dalmae«, »in planitiae Dalmae«, koji ih svečano primi. Tada kralj zapovjedi, da se skupi u istoj ravnici Dalme sav narod zemlje i njegova kraljevstva . . . na zapovijed papina apostolskoga vikara Honorija i najkršćanskijega kralja Budimira. Za vrijeme od 12 dana sazove sinod, u kojem su 8 dana raspravljali o zakonu Božjem, Svetome Pismu te stanju crkve . . .; razdijeli provincije i krajeve svoga kraljestva i granice i međe na ovaj način: . . . . Primorje u dvije provincije a od mjesta »Dalmae«, gdje je tada bio kralj i sinod, sve do Valdevina, nazva Bijelom Hrvatskom, koja se i Donjom naziva. Isto tako od istoga mjesta Dalme sve do grada Bambalone, koji se sada zove Drač nazva Crvenom Hrvatskom, koja se zove i Gornja Dalmacija . . .[1]) Dalmacija razdijeljena na 2 dijela od Neretve do Drača bila je upravljana za Emanuela od njegova zamjenika Kir Izaka. Veli se, da je isti Emanuel poslao vojsku protiv Nemanje, koji je sebi svojatao Kotor i hrvatski teritorij oko Kotora. Tu se, očito misli Kotor i okoliš njegov.[2]) To je identifikovanje, jer nam za ove krajeve Zahumlja i Travunje car-pisac veli, da su Srbima nastanjeni i da su potekli s Visle.[3])

Sabor u ravnici »Dalmae«, bio je po jednima na duvanjskom polju, a po drugima u Omišu.[4]) Ovo drugo mišljenje izgleda vjerojatnije, kada se uoče saobraćajne veze one dobi i udobnost pristupa onih visokih ličnosti, koje tamo dođoše. Naprotiv Hergenröther veli, da je sabor na Duvanjskom polju 877 godine nevjerojatan, a za Klaića je to sigurna stvar.[5]) Sigurno bi bila podjela Hrvatske na 2 dijela ispravna, kad ne bi bila moguća glosa (umetak), jer bi to bilo čudno, jer više nema hrvatske države za Popa Dukljanina. Tu diobu uzima Pop Dukljan u zemljopisnom smislu. Tako se Hrvatska može može i podijeliti u očima piščevim. Hauptmann veli vrlo zgodno: »Ni najradikalnija kritika prema tome nema prava pretpostavljati, da Dukljanin nije znao, gdje živi, kad meće Neretvansku oblast, Zahumje, Travunju i Duklju u Crvenu Hrvatsku«.[6]) Da je Crvena Hrvatska opstojala, veli Klaić, tome je dokaz, što car-pisac ne zna, kuda bi s Travunjom, Humom i Zetom.[7]) Kad je Manuel zauzeo 1168. dio Hrvatske i Dal-

55) Šišić, Op. cit., 424. bilj. 37.; Rački, Doc., 393. Tu se veli: »Michael rex Sclavorum«. Šišić misli, da bi to mogao da bude i Tomislav s kršćanskim imenom Mihajlo (str. 425.). Gfrörer veli, da je onaj isti Mihajlo s onom osobom, kojoj papa piše bulu, jedna ista. Byzant. Gesch., II., Bd., 193. Ćorović, Istorija Jug., str. 57.

1) Šišić, Letopis Popa Dukljanina. (ćiril.), str. 304.—306. Tu se veli: »Item ab eodem loco Dalmae usque Bambalonam civitatem, quae nunc dicitur Dirachium, Croatiam rubeam vocavit, quae et superior Dalmatia dicitur (306. str.); Šufflay, Hrvatska i zadnja pregnuća istočne imperije pod žezlom triju Komnena, str. 50.

2) Ducange veli za Nemanju citirajući riječi Kiriusa: »Dominatum Croatorum et Catarorum«, str. 228., c. Hist. Byz. Familiae Dalm....

3) Rački, Doc., 407.

4) Luccari, Copioso ristretto degli annali di Ragusa. Izdano u Dubrovniku 1790., str. XIV.; Farlati, Ill. sacr. Tom III., str. 10. Delminio = Omiš — drži Barada, »Starohrvatska Prosvjeta«, str. 51., god. 1928.

5) Hergenröther, »Photius, Patriarch von Constantinopel«, Regensburg 1867. II., str. 607. Farlati ga poriče. Tom. III., str. 38. i Hoffer A., Spomen knjiga iz Bosne, str. 62., god. 1901.; Klaić, Zbornik M. Hrv., str. 9. i 17.

6) Hauptmann, citirani članak u Rešetarovu zborniku, str. 23., god. 1931. Veli, da se tu car sam sramoti, da su Zahuljani Srbi iz porječja Visle, gdje su Hrvati sjedili. Tu se je po njemu car-pisac zabunio.

7) Klaić, Hrvati i Hrvatska, str. 25., 26., god. 1930.

maciju, postavi na jug Nicefora Kalufa za namjesnika, a na sjeveru Dalmacije svoga Sebasta Konstantina.[8]) Toma Arcidakon veli: »Dalmacija je kraj primorski, koji počinje od Epira, gdje je Drač, i prostire se sve do Kvarnerskoga zaljeva«.[9]) On još veli, kad govori o crkvenim provincijama u Dalmaciji, da imadu biskupi Gornje i Donje Dalmacije. Tako isto i Resti dijeli Dalmaciju na 2 dijela. Isto nam potvrđuje i grčki pisac Brijenije veleći: ». . . Odatle ponovno Hrvati i Dukljani napadahu boreći se čitavi Ilirik«.[10]) Izgleda nam da i Ivan đakon naslućuje dvije jedinice, kada veli: »Narodi Dalmacijâ«.[11]) Skilice veli, kako su bizantinske vojvode suzbile Petrila, i kako je umakao u Duklju, a oni uhvatiše onoga, koji je . . . »iza Petrila u Hrvata vladao«, te ga odvedoše caru.[12]) Imamo i za vrijeme Dandola Crvenu Hrvatsku, koju je on primio služeći se popom Dukljaninom,[13]) što ne vrijedi, ako bi bila glosa (umetak) kod Popa Dukljanina, s kojom se je služio. Čitavi niz književnosti, izvora pisaca velikoga ugleda potvrđuju jednako gornje tvrdnje. Isti Prokopije stavlja, da je

[8]) Farlati, Ill. sacr. III., str. 6.

[9]) Toma Arciđakon, Hist. Salonitana, str. 3. Izdanje Rački. On veli: ». . . omnes episcopi Salonitanae ecclesiae Superioris et Inferioris Dalmatiae obediebant«.Caput 13. i Resti Chronica, 51. Izdanje Nodilo.

[10]) Nicephori Bryennii »Comentariorum liber III.«. Izd. Bonn. »Corpus S. Histor. Byz.«, vol. 15., god. 1836., str. 100. Veli: »Horobatoi kai Diocleis«. Niceta Choniates veli, da je Nemanja udario na susjedne zemlje i da prisvaja »Hrvatsku oblast« i »Kotorsku«, str. 206. i 207. To bi moglo samo značiti širenje imena Hrvat ili konfuzija pisaca bizantskih. Kako će Choniates reći, da je okolica Kotora hrvatska, da nije tu živjelo ime hrvatsko.

[11]) Chronaca Veneciana Diacono Giovanni Monticcolo. Roma 1890., str. 155.

[12]) Joh. Scylizes, str. 717. On veli: ». . . (kai ton meta, ton Petrilon en Hrobatois tetagmenon«. Šišić veli, da se to tiče Hrvata u Duklji 1073 godine, »Letopis Popa Dukljanina, str. 171., dočim N. Radojčić veli, da se to tiče Srba. »Kako su nazivali Srbe i Hrvate bizantinski istorici 11. i 12. veka. Jovan Skilica, Nicifor, Vrijenije i Jovan Zonara?«, str. 6. Ono, što Skilzes spominje za godinu 1018. o hrvatskim arhontima, moglo bi po Radojčiću biti govor o Srbima, str. 5. Naprotiv drži Šišić, »Povijest Hrvata«, str. 482.

[13]) Chronicon A. Danduli, Rerum Ital. Scriptores XII., 42. str.

od Dubrovnika dalje Dalmacija.[14]) Leon Protospatar bijaše kapetan čitave Dalmacije, a to znači i jedne i druge.[15]) Arapski pisac Edrisi svjedoči, da j od Neretve dalje živjelo hrvatsko ime, jer drži, da je Dubrovnik zadnji grad Hrvatske. To bi moglo da znači da je Edrisi poznavao bolje Hrvate. Vidi se, da dobro sudi, premda Dubrovnik bijaše latinski grad, ali pod prevelikim uplivom hrvatskoga žiteljstva. Prema tome je jasno, da je i opstojala nekakova Hrvatska u njegovo doba.[16]) Ne bi vrijedio prigovor, kad bi se reklo, da se je arapski pisac zabunio, kad spominje Hrvatsku državu, koje nema, jer se je sjedinila s Mađarskom. To ne vrijedi, jer Edrisi piše oko 1154. zemljopis Hrvatske a ne povijest. On samo veli, da je Hrvatska geografski išla dolje na jug Neretve uključivši i Dubrovnik. Sigurno taj arapski zemljopisac nije imao razlog da laže, jer ga ne vodi politika niti interes. Zato mu vjerujemo. Gfrörer veli, da je Mihajlo Zahumski bio pod vlašću hrvatskoga kralja, kojemu se pridružuje i Rus Hilferding. Kukuljević zaključuje, da nije moguće, da bi Mihajlo »Višević« na splitskome saboru podvrgao svoju stonsku crkvu splitskome nadbiskupu, da nije bio ovisan o hrvatskoj državi.[17]) Ali to ne mora stajati, jer je dostatno, da su bili prijateljski odnosi. Sama crkvena organizacija pruža nam dokaz, te držimo, da se dolje na jug latinski upliv širio sve da-

[14]) Prokopije, De bello Gothico, str. 80. Corpus hist. Byz. Bon. izdanje, vol. II. pars 2. Tu se veli: ». . . . ahri Epidamnum poleos hiper epithalasia oiketai, kai tautes men ehomene Prekalis he hora esti . . . meth' hen Dalmatia epikaleitai«.
Pojam Dalmacije, kako ga je fiksirao Pop Dukljanin, bio mu je svjež. Vidi »Obzor« 1925. Broj 138. Šufflay. Taj je pojam živio u pameti pučanstva od Neretve do Bara.

[15]) Farlati veli: »Totius Dalmatiae capitanus«. Ill. sacr. Tom. III., str. 6.

[16]) Edrisi veli: »questa (Ragusa) e l' ultima cittá della Croatia«, str. 108. L' Italia descritta nel »Libro del re Ruggero »compilato da Edrisi«, publicirao M. Amari e C. Sciaparelli. Roma 1883.

[17]) Gfrörer, Byz. Geschichte, str. 19. i 145. Bd. II.; Hilferding, Pisma... 1859., str. 128. (rus.).
Kukuljević, »Prvovjenčani vladaoci Bugara, Hrvata i Srba i njihove krune«, Rad 58., str. 22. Za njega je onaj »dux Cumas« papin legat u Bugarskoj, »dur Cumiae«, nasljednik Mihajla »Viševića«, str. 30.—31. Pavić misli drukčije svodeći na rodbinske veze. On

lje i dalje. To još uvijek ne znači, da je do svih ovih krajeva hrvatska državna vlast dopirala. Dostatno je, da je dolje na jug Neretvi sezalo etnički im hrvatsko.

U crkvi vladara Ktitora (utemeljitelja) na freski crkvice »Kralja« Mihajla u Stonu imademo krunu, koja je slična onoj u splitskoj crkvi, za koju neki tvrde, da je iz 11. stoljeća iz dobe Mihajla Vojislavića.[18]) O tome ćemo još kasnije govoriti. Tu se vidi na fresci i hrvatski kulturni utjecaj. Moguće je Mihajlo »Višević« dao naslikati ovu krunu, kad je dobio titul prokonzula i patricija ugledajući se u kralja Tomislava, osim ako se uzme kao sigurnije, da se je to dogodilo onda, kad je bilo krunisanje i kod Hrvata za kralja Zvonimira. Kopiranje krune moglo je da bude, jer treba da gledamo prilike na naočale onoga vremena. Vidjet ćemo prema tome, što je cara navelo, da žitelje od Neretve do Skadra stavi u srpsko područje. Jagić veli, da je sve ono, što je bilo na jugozapadnom dijelu poluotoka slovensko, i što je car u prijašnjim poglavljima politički pribrojio Hrvatima, dao Srbima sa sjevera, koji su se za neko vrijeme imali zadovoljiti s nekim okružjem tesalskim.[19])

Mnogi nam povjesnici velikoga ugleda tvrde, da je hrvatsko ime išlo ispod Neretve prema Kotoru. Fabre i Duchesne

misli, da je Mihajlo Zahumski zet Tomislava. »Cara Konstantina Porfirogenita«, »De administrando imperio glave 29.—36.« Zagreb 1906., str. 71.

Rambaud, »L' Empire grec«, str. 77. Isto tako drži Dümmler, da su Neretvani i Zahumljani Hrvati. Njegovo djelo »Zur älteste Geschichte der Slaven«, str. 76. Isto drži Büdinger, da je hrvatsko sve do Dubrovnika (u 10. stoljeću). »Österreichische Geschichte«, I. Band, str. 368.—369.; Jireček, Istorija Srba, str. 86.

18) Karaman Lj., Basrelief u splitskoj krstionici »Vjesnik za arh. i hist. Dalm.« 1924.—1925. Split 1925.; U Šišićevu Zborniku vidi članak Abramića i »Starohrvatsku Prosvjetu«, god. 1928., članak Zv. Bjelovučića.

19) Jagić, »Ein Kapitel aus der Geschichte der südslawischen Sprachen«, »Archiv für slawische Philologie«. 17. Band, str. 60. Lijepo je rekao Rački, da treba kontrolirati Konstatina Porfirogenita sa suvremenim vjerodostojnim spomenicima i suditi na temelju nutarnjih razloga. »Književnik« I. 1864., str. 49.; dr. Z. Bjelovučić, Zahumska pravoslavna episkopija u 13. do 14. vijeka, str. 4.—5.

vele, da je sve od Neretve do u Duklju (Crnu Goru), dapače i do Podgorja, pripadalo hrvatskom imenu. Crnogorce su sve do nedavno nazivali i Hrvatima, a svoga su prvaka u Carigradu zvali Hrvat-bašom. Sami uređaj plemena, kakav se nalazi u Crnoj Gori i Hercegovini, kaziva nam, da je velika sličnost sastavu plemena u hrvatskoj državi.[20]) To nije puki slučaj, jer crnogorska plemena Vasojevići, Piperi, Ozrinići, arbanaski Krasnići i Hoti pričaju, da potječu od petero braće, a to mogu da budu jedino Hrvati, koji se doseliše pod vodstvom petero braće i dvije sestre. G. Štedimlija prenosi iz »Srbobrana« jedan razgovor dopisnika »Srbobrana« i jedne grupe Crnogoraca u Carigradu u 19. vijeku (emigracija). On ih pozdravi sa: — Dobro veče, braćo Srbi! — Oni mu složno odgovoriše: »Nijesmo mi Srbi, prijatelju! — Nego? — odvrati začuđeno dopisnik. — Mi smo Crnogorci! — Dopisnik je pokušao, da drukčije kaže pa reče: »A kojim jezikom govorite? Valjda srpskim?« — »Ne!« — odgovore mu oni. — »Nego?« — Mi govorimo hrvatskim jezikom, ali smo Crnogorci«. — Opet upita dopisnik: »Kako se zove ovdje vaš poglavica?« Oni odgovore: »Hrvat-baša!«[21]) Crvena je Hrvatska mogla da dobije ime od grada Červena u Rusiji, gdje su Hrvati imali svoju staru domovinu.[22]) Hrvatski se upliv može da vidi iz samoga govora.[23]) Šišić misli, da je moglo biti i drugačije kazujući: »To

20) Paul Fabre et L. Duchesné, Le liber censuum, tom. I., str. 140.; Luccari veli, da je Frano, ban hrvatski, dobio »Crvenu Hrvatsku« — »La Croazia rossa« —, str. 140.—141. 2. izd. iz »Copioso ristrelto«; Vidi — Dubrovčani, jesu li Hrvati? — (Preštampano iz »Crvene Hrvatske«, str. 36.; Vidi »Obzor« od 27. veljače 1937. članak g. S. M. Štedimlije, naslov: Crnogorci i Crvena Hrvatska.

21) Vidi članak g. Štedimlije u »Obzoru« od 15. I. 1937. pod naslovom: »Carigradski Hrvat-baša«.

22) Šufflay, Srbi i Arbanasi, str. 60., Beograd 1925.; Jireček, Istorija Srba, str. 96. (ćiril.); »Hrvatstvo u narodnoj uspomeni Hercegovaca« od g. Ivana Zovke, izašlo u »Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena«, str. 152. Tu Zovko navodi, da Hercegovci pričaju, da je davno bilo sedam hrvatskih kraljeva. To bi se onda poklapalo s izvještajem cara Porfirogenita, koji veli da je Hrvate dovelo u novu domovinu sedam vođa.

23) Klaić, »Crvena Hrvatska« izišlo u »Hrv. Kolu« 1927., str. 133. U

znači samo toliko, da je među Srbima, Dukljanima, bila izvjesna skupina naroda, koja se zvala Hrvati baš onako, kao što je takih skupina Hrvata bilo i među Česima 10. i 11. veka i među Poljacima onoga vremena«.[24]) Sa ovim se Šufflay ne slaže.[24 a])

Vidjet ćemo malo kasnije, da li je to čvrsto, kad budemo raspravljali o etničkom sastavu Hercegove zemlje. Sam nam pojam Dalmacije kaže, da su tu bili Hrvati. Još se i danas mnogi Trebinjani nazivaju Hrvatima. Kad je car Konstantin Porfirogenit stavio u svom povijesnom djelu, da su Zahumljani i Travunjani Srbi, znak je, da je bolje poznavao Srbe nego Hrvate. Srbi su na njegovu carskom dvoru igrali presudniju ulogu. Sve nam to potvrđuje mali opseg prve raške države, to jest dio današnje Srbije oko rijeka Rasa, Ibra i Morave. Kad je Zahumlje i dalje prema Crnoj Gori pripadalo drugomu imenu osim hrvatskom, bilo bi zanimljivo znati, kako to, da u crkvenom pogledu baš nijedna od ovih kneževina na jug Neretvi — za koje tvrdimo, da pripadaju Crvenoj Hrvatskoj — nijesu pripadale u ono doba pravoslavnoj crkvi. Sve do Kotora uključivši i njega pripadalo je — kako se izričito veli — pod splitsku katoličku nadbskupiju. Ako se uzme, da se je u srednjem vijeku rijetko crkvena granica mijenjala podudarajući se s državnom, onda nam još bolje vrijedi gornja tvrdnja. U polovici 14. vijeka nije bilo više ni jedne ni druge Hrvatske.[25])

Ipak, nakon sve argumentacije mogao bi netko kazati, da se to sve ne slaže s glavnim izvorom u desetom vijeku Konstantinom Porfirogenitom, koji izričito kaže, da su Za-

južnoj Crnoj Gori pored Sk. jezera postoji županija Crmnica s rijekom istoga imena, a to dolazi od slovenske riječi »crljen«, to jest sada crven. Vidi akad. rječ. s. v. crven = č'r'm'n = črlen.

[24]) Šišić, Letopis Popa Dukljanina, str. 171.—172. (ćiril.) Beograd.

[24 a]) Vidi u »Obzoru« 7. IV. 1928. Usporedi još: F. Blondus, Decadis II., knj. II., ed. Basileae 1559., str. 177. i S. M. Štedimlija: »Crvena Hrvatska«, Zagreb 1937., str. 31.

[25]) Stanojević, Borba za samostalnost katoličke crkve u Nemanjićskoj državi, str. 19., Beograd 1912. (ćiril.). On misli, da je i poslije vlade Časlavove crkvena organizacija ostala netaknuta; Studije iz bosanske istorije u »Glasniku zemaljskoga muzeja Bosne i Hercegovine« 1903., str. 328.; Klaićev članak u »Hrv. Kolu«, 1927., str. 114.; Nagy u predgovoru knjizi »Hrvati i Hrvatska«, str. 9. (izd. Mat. Hrv.) veli, da Crvena Hrvatska prestaje biti kao samostalna 1184. za Nemanje.

[26]) Rački, Doc., 340., 341.

[27]) Rački, Doc., 375.—376.

[28]) Rački, Doc., 386. Tu car piše grčki: ». . . figontes eiserhontai en Hrobatia . . .«.

humljani Srbi. Sve je to istina, da je to car-pisac napisao, ali je opet imao razloga, zašto je to rekao, iako to nije istina. Zato ćemo temeljite i razumne razloge navesti, koji su cara naveli, da napiše protivno. Moramo uočiti sve prilike, u kojima su pisane te riječi. Nužno je znati, tko piše, u kakvim prilikama piše, i koju svrhu ima dotični pisac.

Prvi je razlog tomu u srpskoj seobi u hrvatske krajeve za vrijeme prijestolnih borba u Srbiji (Rasi), sukoba s Bugarima i legitimistička težnja bizantskih careva u pogledu svojih starih pokrajina, kojih se oni formalno nikad ne odrekoše. Ovo nam zadnje objašnjava težnja cara Emanuela, da se taj plan ostvari bar u 12. stoljeću. Bugari se dižu u prvoj polovici 9. vijeka i prodiru u Pomoravlje držeći to kao ključ za daljne svoje operacije prema franačkoj državi. Samo onaj, koji ima dolinu rijeke Morave, može računati na daljne operacije na zapadu Balkanskoga poluotoka. Zbog toga je došlo do sukoba između Bugara i Srba, dakle potpuno iz političke nužde. Bugari navale na Srbiju pod vođom svojim Presjamom, ali nisu uspjeli. To je prvi sukob sa Srbima u vrijeme kneza srpskoga Vlastimira i sinova.[26]) Nakon toga dođu na srpsku vladu tri brata: Mutimir, Strojimir i Gojnik. Ova se dva pobune, te ih Mutimir uhvati i pošalje u Bugarsku, dok Petar, sin Gojnikov, pobježe u Hrvatsku.[27]) To je bilo prvo seljenje Srba pojedinaca u hrvatske krajeve po pisanju Porfirogenita. To je važno da se zapamti zbog tumačenja onih njegovih riječi — da su Zahumljani Srbi. — Sigurno je, da je gore spomenuti Petar bježao zajedno sa svojim pristalicama, kojima ne bijaše više mjesta u Srbiji. God. 891. umre Mutimir, te ga naslijedi sin Prvoslav. U to vrijeme poslije godinu dana dođe Petar Gojniković iz Hrvatske, a Prvoslav s dvojicom braće pobježe u Hrvatsku.[28]) Eto nam opet drugoga seljenja, koje je počelo širiti srpsko ime u čisto hrvatskim krajevima.

Crni dani dođoše po Srbiju oko 924 godine, kad je knez srpski Zakarija bio prisiljen da ostavi svoju domovinu i da bježi ispred Simeona i njegova pretedenta Časlava. S njim su mnogi ljudi otišli iz Srbije tako, da je zemlja — kako kaže car-pisac — ostala pusta.[29]) Car tu u opisu pretjeriva, kad piše da je Srbija ostala pusta, ali svakako da je veliki dio Srba pobjegao u Hrvatsku i Bugarsku. To je treće iseljenje Srba u hrvatske krajeve sve po istom caru-piscu. Pita se sada, gdje je bilo prirodnije, da srpski bjegunci pobjegnu ispred neprijatelja nego u susjedne zemlje, koje su u zadnje doba bile prijateljski raspoložene prema Bizantu, koji je bio srpski skrbnik. Zar nije vjerojatno, da je Mihajlo »Višević«, humski knez, primao izbjeglice u svoju zemlju? Ipak to sigurno možemo potvrditi za one izbjeglice, koji su pobjegli kao protivnici Petra Gojnikovića srpskoga kneza. Ovaj je bio zahumskom knezu krvni neprijatelj. Izgleda nam, da su se u više navrata Srbi selili u Hrvatsku, Zahumlje, Travunju i Duklju i počeli uživati nekakav glas u ovim zemljama. Svakako je bilo logičnije, da ih je većina pobjegla ondje, gdje su se mogli prije i bolje da sklone od svojih progonitelja.

Kad je Časlav pobjegao iz bugarskoga zatvora u Srbiju oko god. 931., onda je našao pustu zemlju, u kojoj življaše još oko 50 ljudi Srba. Tako nam pretjerano priča car-pisac Konstantin Porfirogenit. Zato je Časlav zamolio bizantskoga cara za pomoć, a on će njemu za uzvrat biti podložan i vjeran, kako je to i prije bilo u starini. Tu se u opisu vidi, kako je bizantski car bio veseo, što se je Srbija vratila pod njegovu vlast i jasno ističe carski legitimitet (zakonito pravo) nad ovim zemljištem. Bizantski car Srbe primi rado u svoju zaštitu te im pošalje odijela, da se obuku, a Srbi se kao rodoljubi sjetiše svoje zapuštene domovine te nagrnuše iz Hrvatske i Bugarske i podvrgnu se novomu srpskom knezu Časlavu po milosti Bizantije.[30]) Baš iz zadnje riječi slijedi, da je caru-

[29]) Rački, Doc., 391. Car-pisac kaže: ». . . (Zakarija) feugei en Hrobatia . . . tines de apodrasantes eiselthon kai en Hrobatia; Kai emeinen he hora eremos . . .«.

[30]) Rački, Doc., 395.—396. Konstantin Porfirogenit veli: ». . . u ostalom knez je srpski podložan od početka caru Romana, od vlade, t. j. Heraklijeve, a ne knezu bugarskomu«.

piscu bilo po volji, što je Srbija došla pod Bizant naglašavajući, da je njihova uvijek i bila. Iz drugoga se careva djela znade, da se carsko legitimističko pravo protezalo i na zemlju Hum (Hercegovinu).[31])

To će biti razlog, što car-pisac kao suvremenik ovih događaja stavlja Zahumlje pod srpsko ime. U to je vrijeme, kad on piše povijest naših krajeva, bio Časlav politički carev eksponent u Humskoj zemlji i to onoga cara, koji je u isto vrijeme historičar. Mi ne smijemo lako prijeći preko toga, da je ujedno car u Bizantu onaj, koji nam kaže, da su Zahumljani Srbi. On car i istodobno pisac ovih događaja. To treba pamtiti.

To je najglavniji dokaz, da car u toj stvari nije mnogo istraživao, koje je ime u Humskoj zemlji u većini. Njemu je bilo glavno, da je on došao do te zemlje, koju je dugo vremena izgubio zbog raznih zapletaja. Bizantskom je caru politički eksponent Srbin Časlav, koji zavlada Humskom zemljom, prema tomu je zaključio, ako je poglavica Humske zemlje Srbin, da je i podložni narod srpski. Prema svemu rečenom dolazimo do zaključka, da car-pisac stvarno nema pravo, što je rekao, da je sve na jug Neretvi srpsko. On se sam i nehotice izdaje. Baš je on povijest ovih zemalja pisao, kad su se prilike stišale, i kad je bar donekle bizantska vlast reparirana u krajevima na jugu Neretve. Srbin mu je politički saveznik i to moćni, za to po njemu istovjetuje sve, čim je on vladao. Časlav je bio prvi nosilac centralne vlasti i prvi, koji je skupio srpska plemena pod jednom srpskom vlašću. To je doba, kad se povlače političke granice među Hrvatima i Srbima. Ono gornje naše izlaganje možemo još popuniti tim, što stoje u jednoj ispravi humskoga kneza od god. 1249. kao svjedoci njegova vlastela, te se među drugima spominje i ime »Hr'vatin'«.[32]) Kad ne bi živjelo hrvatsko ime na teritoriju Humske zemlje, sigurno se ne bi ni sačuvalo ime, koje malo prije spomenusmo.

Neki navađaju u novije doba kao mjerilo narodnoga obilježja i krsnu slavu, koja se slavi u Hercegovini. Zato se u znanosti tretira izvor krsnih slava u Hercegovini. Pita se, nije

[31]) Ćorović, Istorija Jug., str. 58. (ćiril.).

[32]) Miklošić, Mon. Serb., 34.

li to neki kriterij, po komu bismo znali, da je Humska zemlja po podrijetlu pripadala hrvatskome ili srpskome imenu. Stvar stoji ovako: mi ne znamo točno za postanak ove slave. Samo se znade to, da je bila najčešća u Hercegovini. Po Škariću krsno je ime nastalo poslije intimnijega odnosa primorskih Srba i njihovih sugrađana romanske i arbanske narodnosti. On misli, da su naši praoci, koji su slavili krsnu slavu, prvi počeli stavljati i stećke, koji bi nastali tobože iz imitacije rimskih grobova. Tako bi stećci imali nešto zajedničko sa postankom krsne slave. Nju su prvotno imali u običaju katolički Srbi.[33]) Zato mi se čini ispravnijim mišljenje A. Mitrovića, koji veli, da krsna slava nije patarenskoga, srpskoga, niti pravoslavnoga postanja, nego je došla ili prešla iz poganskoga vremena, kad se štovahu kućni bogovi: »dei lares« ili »penates«.[34]) Ovo se mišljenje drži kao prirodnije, jer i Hrvati u kolijevci hrvatske kneževine slave isto krsno ime, kao što to slavljahu Šubići.[35]) Teško je zamisliti u 12. vijeku, da bi oni tako važan običaj poprimili od susjeda Latina ili Arbanasa. To je naravno, kako rekosmo, poganska institucija, jer se tradicije preobličene održavaju dugo. Prema tome ne može biti razlog, da bi se iz slavljenja krsnoga imena u današnjoj Hercegovini dalo zaključiti, da je jedno ili drugo ime hrvatsko ili srpsko bilo općenarodno obilježje humskih stanovnika. Kad Hrvati i Srbi u ovim krajevima slave krsnu slavu, onda je jasno, da imade nešto zajedničko između obadvije slovenske

[33]) »Glasnik zem. muz.«, Sarajevo 1920., str. 267.—270. »Postanak krsnoga imena«, Vl. Škarić. On je isporedio krsno ime braće Sankovića i Gosta Radjena, što znači samo njihova lična imena dobivena na krštenju, a isti svetitelji bijahu i njihovi zaštitnici. (str. 272.). Bio je jedan običaj u sjevernoj Hercegovini, t. zv. »sedmina«, koja se slavila na ovaj način: Prijatelji, kumovi i komšije dođu u crkvu, a poslije službe svećenik prekadi i prelije vinom grob, nad kojim pokajnice kukaju i plaču. Iza toga se sav narod počasti kavom i rakijom, hljebom i sirom, skorupom, pa svi odu pokojnikovoj kući na užinu (str. 250.).

[34]) »Glasnik zemaljskog muzeja« 1912. A. Mitrović, »Krsno ime nije ni patarenskog ni pravoslavnog postanka«, str. 391. do 396.; Jireček, »Istorija Srba«, str. 131.

[35]) Klaić, članak u »Vijencu« 1895., str. 473. do 475. i u »Hrvatu« 1922. »Novija istraživanja o krsnom imenu« (Preštampano iz »Hrvata«).

grane. Na stećku kod Goražde stoji: Usiče kamen njegov vojvoda Mogoš.[36]) Isto tako imamo drugi natpis ikavicom u Dubravama Radivoja Vlatkovića s ovim riječima: »u toi vrime naiboli muž u Dubravah«.[37]) Ikavski je govor eminentno hrvatski. Ti su spomenici s lijeve strane Neretve živi znakovi hrvatskoga obilježja.

Kad je Mihajlo Zahumski umro oko 930 godine, ne znamo, što se je tada zbivalo, da li je Časlav zauzeo Hum ili nije? Nije doduše sigurno, ali bi bilo logično . . . Rački drži, da je zemlja i dalje bila samostalna, utoliko što je vodila borbu o prvenstvo s dukljanskim vladarima, dok konačno ovi potonji ne pobjediše. Takovo je stanje moglo biti, jer su Hrvati u dalmatinskoj Hrvatskoj bili 934 godine zabavljeni s Mađarima.[38]) U to je vrijeme u susjednoj hrvatskoj državi nastala unutarnja borba, zbog koje se dogodi, da je njezina kopnena i pomorska sila bila smanjena. Valjda je onda bizantijski upliv preko Časlava bio raširen u Humskoj zemlji. U to umre srpski knez Časlav 960 godine. Zaglavi u ratu s Mađarima u Sremu, te ga baciše u Savu.[39])

[36]) Glasnik Z. M., Sarajevo 1889., str. 79.

[37]) Truhelka, »Osvrt na srednjevječne kulturne spomenike Bosne«, str. 24. i 26. Rački, »Hrvatska prije 12. vijeka glede na zemljišni obseg i narod«, Rad 56., str. 92. Veli: »Zahumlje je i nadalje ostalo samostalnom oblašću pod svojim vladaoci i nasljednici spomenutoga Mihajla, suvremenika hrvatkome Tomislavu, i sa svojim vlastitim podieljenim zemljištem. Ono je u bitnosti dijelilo sudbinu jednu s Trebinjem i Diokliom, uz drugu polovicu X. i uza sav XI. viek, te je kadšto dolazilo u tjesniji savez sada s jednom, sada s drugom, a sada s objema od njih, ukoliko je ili vladalac njegov postao gospodarom ujedno trebinjskim ili zetskim ili pak vladalac jedne od obiju oblasti postao ujedno gospodarom zahumskim«.

[38]) Sakso piše pod godinom 934.: »Nil morati ergo Ungari cum gravi manu festinabant in Saxoniam, et iter agentes per Dalmatiam, ab antiquis opem petunt amicis«. Analista Saxo u »Monumenta Germaniae«, VIII. 6., str. 598.

[39]) Šišić, Letopis Popa Dukljanina, str. 316.—317.

Humska zemlja iza smrti kneza Časlava.

Poslije smrti kneza Časlava — po svoj prilici — dođe Humska zemlja pod hrvatski upliv. To nam potvrđuje Toma Arciđakon, koji nam kaže, da je oko 970 godine bila Humska zemlja smatrana kao dio Hrvatske, ali se ništa pobliže ne zna. Pop nam Dukljanin u svom Ljetopisu veli, kako je 976 godine otišao na vlast u Tetrarhiju, t. j. Hum, Travunju, Zetu i Podgorje kralj Predimir, koji je bio zet raškoga župana, i kojemu je pomogao učiniti red u raškoj državi. Predimir je imao 4 sina: Hvalimira, Boleslava, Dragislava i Spelancusa (Svevladius). Predimir im razdijeli državu: Hvalimiru dade Zetu s raznim gradovima; Boleslavu (Pelislavu) ustupi Travunju; Dragislavu H u m s k u z e m l j u s županama: S t o n, Popovo, Zažablje, Luku, Veljake, Goricu, Vecenike(?), Dubravu i Debre. Četvrtome sinu Svevladu dade Podgorje.[40]) Treba da vidimo, gdje su te župe, što ih Dukljanin spominje u Humskoj zemlji (u 12. vijeku). Dukljaninova je Statantija, kako znademo, S t o n. O tome se ne dvoji, već od 533 godine opstoji kao municipij (zasebni grad), koji spadaše pod biskupiju sarsentersku, a u 8. se stoljeću spominje s imenom S t a m m e s, a u 10. postaje sijelo biskupije, ako ne i prije, o čemu ćemo kasnije opširnije govoriti.

---

40) Šišić, Letopis Popa Dukljanina. Tu se veli: »Predimiro regi nati sunt quator filii, quorum nomina sunt haec; primogenitus Chvalimir, secundus Boleslavus, tertius Dragislavus, quartus Svevladius, quibus et divisit terram suam hoc modo: . . . . Dragislavo dedit Chelmaniam, regionem et has iupanias: Statantia, Papava, Yabsko, Luca, Vellica, Gorimita, Vecenike, Dubrava et Debre . . . Svevladio dedit . . . Neret(va) et Rama . . .«, str. 325., 327. Orbini ima ova imena: Statantia, Papava, Jambsco, Luca, Velicagor, Imota, Vecerigorie, Dubrava et Debra. Op. cit. 327. Šišić; sto ima Netusigne, »Nerenta et Rama župe u Podgorju; Tomo Arciđakon veli, da je granica Hrvatske bila oko 970. »ab Aquilone vero a ripa Danubii usque ad mare Dalmaticum cum tota Maronia et Chulmiae ducatu«, Hist. Salonitana, str. 40.—41.

Spominje se i za Sv. Save, da je Ston sjedište episkopa humskoga.[41]) U njemu imade mnogo natpisa i oružja. Sudi se po tom, da je Ston morao biti nekakvo političko središte. Druga je župa Papava ili Popovo.[42]) Treća je Zažablje, kojoj je središte bilo današnji Gradac. Četvrta župa jest Luka. To slovenski znači »Livade blizu potoka«, koje su plodne i lijepe dakle ukratko: znači jednu plodnu kotlinu.[43]) Luka se je prostirala s obje strane rijeke Neretve kod utoka Bregave i gornjega Trebižata. Spominje se u 15. stolj. u darovnici kralja Matijaša.[44]) Tu se spominje u toj župi N o v i u Lu-

---

41) Klaić, »Opis zemalja . . .«, str. 239. II. dio; Stanojević, Enciklopedija s. v. 46. i Daničić, Rječnik za knj. st. sub.

42) Rački, str. 93., Rad 56. Kaže se, da se je zvalo prije »Kriva Luka«, a da je po dolasku Osmanlija dobilo ime po nekom popu. »Glasnik zemaljskog muzeja« 1889. I. knjiga. 15.—17. strana, članak Mihajlovića.

43) I. Ruvarac, »Zažablje u Hercegovini, starome Humu«, »Glasnik zemaljskoga muzeja«, knjiga I. 1890. Sam Kačić na str. 55. (Mletačko izdanje 1801.) pjeva:

»Od Neretve mutne Grubkovića,
Od Zažablja dva mlada plemića,
— — — — — — — — —
Na pir zove dva gospodičića,
Vojkovića i Vojinovića.
Od Zažablja kneza Žarkovića«;

Vidi još Lopašić, Spomenici hrv. Krajine, knjiga I. 158.; Jireček, Handelsstrassen, str. 27. On veli: »Yabsko ist vielleicht Corrupt«. Luccari na str. 47. svoga djela veli: ». . . da Hutovo et dalla montagna di Taba in latino testugine . . .«. Tu taba stoji mjesto Ž a b a. De Divesrsis Phil. Situs aedificiorum 99. str. Izd. Brunelli, 1882 god. veli: »Mislav Cucić di Žaba«. Po Orbiniju nije Gacko pripadalo Humu, jer se izlučuje iz humskoga teritorija. Il ragus., str. 393. Rački, Ocjena izvora 59.—60. i Rad 99. mišljaše, da je Gacko Yabsko. Tako isto i S. Novaković, Glasnik srp. uč dr. 48., str. 47.

44) Farlati, Iliricum sacrum Tom IV., str. 39. i Kozma Praški: u »Fontes rerum Bohemicarum Tom. II. Pramený . . . 1874., str. 18. Tu se veli: ». . . . Dicitur Luka pulcherrima visu et utillima usu, ac uberrima satis, nec non habundantissima pratis, unde et nomen ipsa regio traxit, quia luca latine Pratum dicitur«. Klaić »Bosnensia«, str. 41. Matijaš veli: ». . . u Luci u humskoj zemlji tri sela: Nerizi, Gnilišta, Lozicu . . .«.
Rački, »Rad« 56., str. 93. On meće pritok Neretve Bregana, što se mora ispraviti u Bregava. Miklošić, Mon. Serb., 494. On na str. 385. spominje u god. 1408. »Moderni autem naritimam totam vo-

ci.[45]) Baš je u tom gradu Novi bila i ugarska posada poslije 1375 godine, jer je čuvala D r i j e v u (Gabelu).[46] Ta se je Drijeva zvala Forum Narenti zbog carine, skladišta soli i drva i dubrovačke naseobine. Kasnije, kad dođoše Mlečići, onda se to zove G a b e l a. Župa Luka i danas je sačuvala svoje ime. Svim ljudima u ovoj kotlini pa do u donji tok rijeke Neretve s obje strane kažu, da su »L u č a n i«. Možda se još to ime zadržalo u imenu potoka Lukoć (daleko oko 8 km iz Čapljine) koji se salijeva kod Studenaca u jednu rijeku, a ova opet u Trebižat i dalje u Neretvu. Nabrajaju se sela u 15. stoljeću od kralja Matijaša na lijevoj obali rijeke Neretve kod one neretvanske stare župe Doljani, što nam lijepo potvrđuje naše ranije obrazlaganje, da je tu moralo biti sjedište stare župe. Prema tome ne treba više raspravljati o župi Luci, kad se iz isprava jasno vidi. Dalje imamo Velice, t. j. selo Veljaci (103 m nad morem), gdje je danas sjedište katoličke župe kao najstarije od svih hercegovačkih. To se još i kasnije spominje. Kralj Dabiša dariva kćeri Stani selo Veljake 1395 godine. Kralj kaže: ». . . dasmo ioi (Stani) naše selo gospodsko u hl'msci zemli, u ime Velijake . . .«.[47]) Iza ove dolazi Gorimita, t. j. Gorica i Vecenika, za koju Rački ne zna, gdje je, ali je Šišić na svojoj karti kao priložak Ljetopisu Popa Dukljanina stavlja negdje oko Jasenice kod Mostara.[48]) Mi mislimo, da se ima tražiti najprije u današnjem selu Vionica,

cam Dalmaciam montana autem Croaciam«, str. 183. »Chronicom Danduli«. Rer. It., Script. 12.

45) Thallóczy, »Studien zur Geschichte Bos. und Serb.«, str. 398. spominje: »Civitas Nova in Lucha« i 426. strana godine 1465. spominje se sela Gnjilište, Lozica i Nerisi, a ti su neka i danas na lijevoj obali Neretve, gdje je ono Doljani cara Porfirogenita.

46) Miklošić, Monum. Serb., 378. Gelčić, Dipl. Rag., str. 528. veli: ». . . castello de Novi in Chelmo«. Taj novi jest jamačno današnje selo »Nova Sela« ili Trebižat. Grad se Kruševac spominje kao mjesto nasuprot samostanu Žitomislić; Jireček, Handelsstrassen, str. 27.

47) Miklošić, Mon. Serb., 225.

48) Rački, Rad 56, str. 94. Ako se Gorimita ispravi u Gorica, i »Imota«, onda su u Zahumlju dvije župe. Druga je župa bila jednakoga imena s hrvatskim ili je dio župe Imote bio u 12. vijeku pod Humom. Gorica je oko 7 km daleko od Imotskoga. Tu je danas pod tim imenom katolička župa.

što je u srcu župe Broćno, koja se nešto kasnije spominje pod tim imenom. Velika bi praznina bila, kad ne bismo ovdje tu župu stavili, gdje se nalazi veliki teritorij. Tako bi Imaš došla između Imote i Dubrava. Napokon dolazi Dubrava i Dabar.[49]) Novaković veli: »Ako je, dakle, paziti na red, što se je svuda do sad pokazalo od značaja, onda Vecenike valja tražiti među Goricom i Dubravama, a to je u Broćnom, na desnoj strani Neretve, među dolinom Trebižata i ravnicom Mostarskoga blata«.[50]) Dakle su u doba Popa Dukljanina Nevesinje, Rama i Neretva pripadale Podgorju. To je ono, što je značajno, kako smo tvrdili, da u vrijeme Mihajla »Viševića« nije sjeverna Hercegovina bila drugoga do li raških knezova pa makar i za kratko vrijeme. Već se godine 1244. spominje Neretva kao župa u jdnoj ispravi Bele IV.,ugarsko-hrvatskoga kralja, kojom potvrđuje povelju hercega Kolomana, te veli ovdje za neke posjede »u župi Neretvi B u l i n o«. Isto se to spominje 1356 godine za Tvrtka I.[51]) Budući da Rama dođe u titul hrvatsko-ugarskih kraljeva 1138 godine, možemo zaključiti, da je te godine zauzeta od vladara hrvatsko-ugarskih ili se pod tim imenom ima razumjeti prava Bosna.

Župa se Neretva nalazi u gornjem toku Neretve.[52])

Gacko nije bilo uvijek u Humskoj zemlji. U drugoj polovici 13. stoljeća, kad se kasnije srpski kralj Dragutin za-

49) Rački ne zna, gdje bi se to nalazilo. Rad 56, str. 93. Imamo Orbinija, koji veli mjesto Vecenike, da je Veceringorie, koje se je lako moglo promijeniti u današnje selo Čerigaj, koje je u strani sa starim gradom i koje gospodari s Mokrim poljem. Dubrava je na putu Čapljina—Stolac, a Dabar je onaj stari iz Konstantina Porfirogenita vremena. Ovaj se zadnji spominje u 13. stoljeću 1285 godine s riječima: »Ego eram in Debre«, **Zbornik srpske kraljevske akademije.** Radnja Dr. Čremošnika, str. 141.

50) Glasnik srp. uč. dr., 48., 50. str. Novaković S., »Srp. oblasti« (ćir.).

51) Bela IV. »In supa Neretva Bulino«, Fermendžin, Acta Bosnae, 12.—13. strana. Isto tako veli i ban Tvrtko: »In curia nostra Neretva«; Ćorović, Kralj Tvrtko I. Kotromanić (ćiril.), str. 100. i 101., god. 1925. Posebno izd. Srp. kralj. akadem., Beograd-Zemun. Ćorović, Glas 167., str. 18. (ćiril.).

52) Glasnik srp. uč. dr. 48., 77. str. Novaković, »Srp. oblasti X. i XII. veka«; Spominje se Neretva kao župa u g. 1416. od Ostoje, Pucić, Spom. srp. I., 133.—134. Beograd 1858.

vadi s ocem svojim kraljem Urošem, veli se, da je Uroš pobjegao u Humsku zemlju, nakon što bijaše pobijeđen od vojske sinovljeve kod G a c k a. To nam je baš dokaz, da je Gacko bilo negdje na granici Humske zemlje, Travunje i Raške, iako ga S. Novaković stavlja u Hum, dok nije Ruvarac riješio pitanje Zažablja.

Poslije smrti Predimira dođe na prijesto u Tetrarhiji (one 4 pokrajine, gdje spadaše i H u m) Silvester, sin Bolesava, a poslije njega dođe Tugemir, pa Hvalimir, koji je imao 3 sina, jedan po imenu Dragimir, koji je upravljao Humskom zemljom i Travunjom. Kada se je bugarska država pod Samuelom pridigla i svoju samostalnost dočekala, onda je Samuel poveo vojne na sve četiri strane svoga carstva, da se proširi te da napokon sruši bizantsko carstvo u Carigradu. Samuilo povede vojnu protiv Vladimira vladara u Duklji. U to vrijeme Samuilo oplijeni Kotor, Dubrovnik pa ode sve do Zadra, Bosne i Raške, te se vrati kući kao pobjednik. Ovaj isti Dragimir dobi nalog cara Samuila, da zauzme Travunju, što i učini.[53]) Kad je jedne zgode Dragimir pošao po vojnom poslu u kotorsku luku, odvedu ga Kotorani na lađi na otok svetoga Gabrijela i tu ga pogube, ali mu žena umače i rodi sina Dobroslava (Vojislava).[54]) Pri svršetku vladanja Samuelova počela je slava njegova tamniti; ustao je protiv njega bizantski car Vasilije, koji je svom vojnom snagom i diplomatskom vještinom prisilio Samuela i njegove nasljednike, da se pokore carstvu. Vasilije pokori Bugarsku, Rašku, Bosnu i dio Dalmacije 1091 godine, te mu se Dobroslav-Vojislav pokori i opet zavlada nad starim posjedom svojih djedova.[55]) Za njegova je vremena bio u Humu knez Ljutovid, koji bijaše pozvan, da ide na Dobroslava sa raškim županom i banom bosanskim. Car u isto vrijeme naloži dračkome upravitelju, da ide s vojskom. U to Ljutovid, pomognut humskom vojskom, dođe u Travunju. Tada Vojislav bijaše u Cermenici te pošalje sina Gojislava na Ljutovida, koji je bio ratnik od

53) Šišić, »Letopis Popa Dukljanina«, str. 327.—340. Ljetopis Popa Dukljanina izd. Crnčić, str. 43.

54) Crnčić, Ljetopis . . ., str. 46.

55) Crnčić, Ljetopis . . . ., str. 57.

glave do pete. No bude u sukobu s njim ipak ranjen i morade bježati, ali iza toga Vojislav umre.[56])

Poslije 1019 godine sigurno su zahumski knezovi priznavali bizantsku vlast, koja je bila sad jača sad slabija. Išlo je kako-tako, dok se u Zeti nije pojavio hrabri i odlučni Stjepan Vojislav (oko 1034—1050 godine), a poslije i Bugari pod Petrom Deljanom (1040.—1041.). Dukljani se dignu pod vodstvom Vojislava protiv Bizanta, te im konačno buna i uspije, jer su u Bizantu bile političke prilike vrlo razrovane. Tako u tome metežu zauze Vojislav i Zahumlje i osnuje nezavisnu državu 1043 godine. Tako je on postao pravi suveren i htjede da to bude i u crkvenom pogledu. Ogledao se desno i lijevo tražeći priznanje arhiepiskopije u Baru. S tim j htio sve više i više učvrstiti svoju državu i učiniti je neovisnom u svakom pogledu. On je to zamislio, ali nije izvršio. Umro je 1050 godine. Tu namisao pospješi još više konačni raskol 1054 godine, kad je papa postao popustljiv prema Duklji, da održi svoj upliv. Zato Dukljani uzmu za pomoć tradiciju, koja bi im tobože dokazala, da je tu i prije bila metropolija. Prvu inicijativu nastavi sin Vojislavljev Mihajlo (1050 godine do 1081.), te zatraži od papinske kurije kraljevsku krunu kao znak državne neovisnosti svoje zemlje.[57]) Farlati veli, da je papa zategnuo krunom stoga, jer je ovaj car Mihajlo škizmatik, iako je i Bizant imao prijateljsku namjeru za pomirenjem obiju država.[58]) Poslije smrti pape Grgura VII. 1085 godine nastade borba o papinski prijesto, gdje je Vibert nastupio kao protupapa. Bodinov poslanik pođe 1088. u Rim Klementu III., protupapi, s molbom, da bi Dioklisko-barsku episkopiju uzdigao na arhiepiskopiju. Papa se odazvao želji Bodinovoj, da bi dobio u jednoj nezavisnoj državi uporište i uzvisi odmah barskoga episkopa na čast arhiepiskopa Dioklisko-barskoga i dade mu palij podloživši mu sufragane među drugima bosansku i trebinjsku episkopiju. To je znak, da je Bosna i Tra-

56) Šišić, Letopis Popa Dukljanina, str. 348.—354.

57) Šišić, Letopis Popa Dukljanina, 78. strana.

58) Farlati, Illiricum sacrum III., 152. strana; M. Šufflay, Hrvatska i zadnja pregnuća istočne imperije pod žezlom triju Komnena, str. 9.

vunja potpadala pod dukljanske vladare.[59]) Šufflay vrlo dobro veli: »Kurija shvati, da bi nova kraljevina uz staru Hrvatsku pod jednakim auspicijama bila mrazom klice moći Zvonimirove, pa kao što bula s Vatikana ušutka neprijatelje Vicelina, tako slatki odgovor dan Mihajlu mjesto zastave i plašta još jače zaduži Zvonimira«.[60]) Neki su tvrdili, da nije to pravi kraljevski titul, nego da je to prijevod riječi velikoga župana ili po latinsku a r h o n t a.[61]) Za vlade Mihajlove zauzeše Mađari Srijem 1071 godine i s tim oslabiše bizantsko carstvo. Ovu priliku iskoristiše susjedni Bugari, koji se usput pobuniše zbog nepravilnih poreza. Na čelo ovoga pokreta stupi Georgije Vojtjeh, koji se obrati Mihajlu, da bi mu ovaj poslao vojsku i jednoga sina za vladara. Mihajlo učini na volju Bugarima i pošalje Petrilu kao vojskovođu i sina Bodina, koga Bugari proglasiše u Prizrenu carem. U to navale Grci, koji ga zarobe i odvedu u ropstvo u Antiohiju 1073 godine.[62])

U to su vrijeme naseljeni Normani u Južnoj Italiji počeli igrati važniju ulogu na desnoj obali Jadrana i ugrožavati pokrajine Bizanta. Oni se tako jako učvrste te godine 1071. zauzmu Bari, i s tim se svrši borba za Južnu Italiju. Normani postanu gospodarima te bace oči na naše obale i to u času, kad su Arapi ugrožavali carstvo. Bodin se vrati u to doba iz Antiohije (1077.) i zauze prijesto po očevoj smrti te je po-

59) Šišić. Izd. Popa Dukljanina, str. 79.—80. Imamo fresko sliku u crkvi sv. Mihajla u Stonu sličnu onoj u splitskoj krstionici, koja ima sva obilježja iz kasnoga 11. vijeka ili početkom 12. Šišićev »Zbornik«. Abramić, str. 2. »Jedan doprinos pitanju oblika hrvaske krune«, str. 1.—15. Karaman tvrdi, da je to slika kralja Mihajla Dukljanskoga i to bi mu bio znak, da je vladao u Zahumlju Mihajlo, koji je po uzoru Zvonimirovu kopirao hrvatske kraljeve. Bula pape Aleksandra II. od 1067. i bula pape Kaliksta II. jest lažna. Šišić, Op. cit., 81.; Ćorović, Istorija Jugoslavije, str. 66.

60) Šufflay, Hrvatska i zadnja pregnuća istočne Imperije pod žezlom triju Komnena, str. 15.

61) Marić u knjizi: »Papstbriefe . . .«, 9. str. tvrdi tako, a Stanojević se s tim ne slaže, Jugoslavenski istorijski časopis 1936 god. II., str. 149. Ljubljana-Zagreb-Beograd; Šišić veli, da to još nije znak, da je Bodin vladao tim krajevima, što ih isprava Klementa III. nabraja, Letopis Popa Dukljanina, str. 80.

tjerao strica Radoslava, da sam zavlada. Bodin nastavi borbu s rođacima, koji su se otimali o prijesto, ali je iz te borbe izašao kao pobjednik. Da što više uz sebe priveže Rašku, dade je na upravu V u k a n u i Marku oko 1083., koji mu bjehu bliski činovnici i oni mu se zakleše na vjernost. Na isti način učvrsti Bosnu za sebe, gdje je za kneza postavio Stjepana. Vukan se češće spominje, kako je nastojao da zemlju oslobodi od Duklje i Bizantije. Vukan je vladao od 1083 godine do 1115. Često napadaše Kosovo polje sve od 1091. do 1094 godine, kad ga je car Aleksije prisilio, da dade taoce iz svoga roda.[63] Čim je Bodin nastupio prijesto, imao je pune ruke posla, da sredi svoju državu i da što sretnije iziđe iz one političke situacije. Baš u to doba pri nastupu Bodinovu na prijestolje Normani su pod vođom svojim Robertom Gviskardom odlučili da svoju vojsku prebace u Otrant (1081 godine). Vojna je započela, u kojoj je Robert za sebe predobio Dubrovčane i Dalmatince. Valjda su Dubrovčani tada priznavali vrhovnu normansku vlast.[64]) Još se j prije bio odmetnuo Gregorije Monomahat, drački vojvoda i stupio u vezu s Normanima, Mihajlom i njegovim sinom Bodinom, što je Bizantu

62) Izdanje popa Dukljanina, Crnčić, str. 52.—53. Tu se veli: »Post hoc perexerunt Bulgariam, et commiserunt praelia multa cum Graecis et Bulgaris, et obtinuerunt totam Bulgariam quam provinciam dedit rex Michala Bodino filio ad regendum. Praeterea Bodinus imposuit diadema capiti suo, et iussit se vocari imperatorem. Imperator Graecorum multitudinem misit ad debellandum Bodinum. Cecidit ibi Bodinus . . . . et captus est a Graecis . . . relegatus est in Antiochiam civitatem . . .«. Šišić, Povijest Hrvata, str. 532.

63) Crnčić, Izd. Popa Dukljanina, str. 53.—54. Bodin je došao iz ropstva 1077., što se može zaključiti iz toga, što pop Dukljanin veli, da se je vratio nakon smrti cara, koji ga je zarobio. To je bilo 1076 godine. »Annae Comnenae Alex. libr. IX.«, str 438. Bon. izd. Šišić, (Izdanee Letopisa Popa Dukljanina) drži, da su to sinovi Petrislava, koji je bio sin Mihajlov iz drugoga braka s nekom grčkom princezom. Str. 85.—6. Kovačević, »Nekoliko pitanja . . ., (ćiril.), str. 58.—60.

64) Šišić, Povijest Hrvata, str. 580. Vidi Mon. Germ. Tom. IX Scriptiores IX., 285. Gesta Roberti Wiscardi libr. IV. Tu se veli: »gens comitata ducem cum Dalmaticis. Ragusea tellorum crebris consternit nactibus aequor«.

mnogo otežalo borbu.[65]) Vojna je kod Drača otpočela 1082 godine, ali je Bodin bio neutralan te se povratio kući.[66]) Normani pobijediše i nastave put dalje prema Solunu. Poslije ovoga careva poraza Bodin je pristao politički uz papinsku kuriju. U to nakon svega, što smo rekli, Bodin zaklopi u miru svoje oči svjestan, da je izvršio uspješno želju svoga djeda i oca god. 1101.—2. Njega naslijedi Dobroslav njegov brat, ali nije mogao mirno vladati, jer otpoče borba između raznih takmaca o prijesto. Digoše glavu sinovi Gojislava i brat njegov Kociapar, koji ode u Rašku, gdje je vladao Vukan, te sklopi s ovim savez protiv Dobroslava, poslije čega dođe do bitke kod Morače i Dobroslav bude zarobljen. Saveznici zauzmu Zetu i dio Dalmacije. U Zeti ostane Kociapar. Ovi se najposlije zavade pri podjeli vlasti, jer jedan i drugi htjedu da zemlje Bodinove sjedine s Raškom, ali Kociapar pobježe u Bosnu ispred Vukana. Valjda je Vukan ratovao poslije s njime negdje u Humskoj zemlji, gdje je Kociapar poginuo.[67]) Poslije ovoga dođe Vladimir II., koji se oženi kćerkom Vukanovom iz Raške, ali nije dugo vladao, jer ga je otrovala Jaquinta, Bodinova udovica, u Skadru. Iza njega dođe Jaquintin sin Gregor oko 1115.—1118. Na ovoga se digao vojvoda Kalojoan. Taj metne za vladara Grubešu nakon osvojenja Skadra (1118.—1125.).[68]) Gregor pobježe u Rašku, gdje skupi vojsku i udari na Grubešu, te ovaj i pogine u borbi.

[65]) Veli se za Monomahata: »nam Bodinum et Michaelem, Dalmatiae exarchos litteris, muneribusque iussis; sibi conciliavit . . . ad Bodinum et Michaelem transfugere placuit., str. 80. An. Comm. Alexiadis, lib. I. u »Corp. script. hist. Byz.« Bon. izd. 1839. Niebuhr.

[66]) Bodin se vrati kući neobavljena posla: »proelii omnino expers«, 214. strana. »An. Comm. Alex. libr. IV.«. Tu su bili i Hrvati, koji su potkraj 1081. sklopili s Normanima savez. Šišić, Pov. Hrv., su potkraj 1081. sklopili s Normanima savez. Šišić, Pov. Hrv., 581.; Šufflay, Srbi i Arbanasi 1925 godine, str. 37. On veli, da se još u 16. stoljeću sačuvala tradicija u mjestu Slanome o kukavnom bijegu »velikog istočnog cara . . .«. Crnčić, Ljetopis . . ., str. 54.

[67]) Crnčić, Izd. popa Dukljanina, 55., 56. str. »(Cociaparus) in bello mortuus est in Chelmani« (56. str.); Ducange, Historia Bizantina I. Familiae dalmaticae et turceae. Venezia 1729., str. 226.

[68]) Crnčić, Izd. Popa Dukljanina, str. 56., 57.; Ducange, Historia Byzantina, str. 226.

Šada Gregor dođe u Rašku i oslobodi Uroša iz tamnice, a Gradinja je pobjegao u Hum. Gradinja je poslije postao vladar Huma (1131.—1142.). To bi značilo, da Hum nije tada bio dio dukljanske države. Izgleda, da bijaše samostalan oko 1126 god., ali oko 1130.—1. pridruži se Zahumlje Raškoj kao odijeljena oblast. Desa je dobio Zahumlje za sebe ok 1132., a oko 1165. dođe u Zahumlje kao knez Miroslav iz porodice Nemanjića.[69]) Gradinja je primio u leno Duklju, Trebinje, Primorje od Kotora do Skadra, a Hum je svakako i bio njegov. Gradinju naslijedi sin Radoslav, koji je priznao vrhovno gospodstvo cara Manuela, ali se protiv njega pobune i dovedu na prijesto Desu, sina Uroševa, koji nastavi borbu s Radoslavom.[70]) Eto nas već u doba oca Nemanjina Uroša II. Da je otac Nemanjin bio Uroš II., sin Uroša I., te da se rođenje Nemanjino imade staviti u doba poslije 1130., kada je Uroš bio u Duklji, vrlo nam je lijepo dokazao Anastasijević. Sama činjenica, da se je poslije ime Uroš kod srpskih vladara prenosilo u titul, dokazuju nam gornju činjenicu.[71]) Kada je Gregor umro, onda je oko 1131. zavladao Uroš II., koji je imao 3 sina: Tihomira, Stracimira i Miroslava, a 2 brata: Beloša i Desu. Ova dva zadnja protjeraju Uroša II. te preuzmu veliko županski stolicu, a Uroš II. pobježe u Duklju, gdje mu se rodi sin Nemanja u Ribnici. Tu se je krstio po katoličkom obredu. U to se u Rašku vrati, te ga car Manuel svrgne s veliko-županske stolice 1161 godine. Poslije njega dolazi u Rašku Beloš od 1161. do 1162., a nakon njega dođe Desa od 1162.—1165., kad ga je Manuel skinuo i postavio Tihomira (1165. do 1168.) najstarijega sina Uroševa. Prije nastupa na veliko-županski prijesto vladao je Desa u Zahumlju, a dokazuje nam to isprava, koja nosi njegovo — Desino — ime kao gospodara, suverena ovoga kraja. Zahumlje je postala odjelita administrativna čest

[69]) Ducange, Op. cit., On stavlja, da je Gradinja otišao u »Cercomanum«, a Crnčić str. 58. u »Chelmani«. Šišić u svom izdanju Ljetopisa veli »in Chelmaniam«, str. 371., 248.—9.

[70]) Šišić, Letopis popa Dukljanina, str. 375.

[71]) Šišić Isti Letopis, str. 92.—93. i Anastasijević, Otac Nemanjin. Beograd 1914. (ćiril.).

Raške od vremena propasti dukljanskoga kralja Đure te tako ostane kroz sva vremena loze Nemanjića.[72]) Ona isprava Desina datirana je 1151 godine i glasi ovako: »Ja Desa milošću Božjom Duklje, Stobolije(!) (mjesto Trebinja), Takolmije (mjesto Zahumlja) knez dajem, puštam i odlučujem otok Mljet za spas grijeha manastiru svete Majke Božje i Djevice Marije u Pulsanu, što se nalazi u stranama Apulije na brdu Garganu . . .« Ovo je potpisao Desa sa svojim županima i satnicima te dubrovačkim velikašima. Kao notar potpisan je neki Matej. Po toj se ispravi vidi, da je Desa bio stvarni gospodar Huma, dok je mogao da raspolaže s otokom Mljetom. U 9. i 10. stoljeću Mljet je bio naseljen Slovenima, a oko 1020. dođe Mljet i Korčula u ruke zahumskoga kneza. Od ovoga vremena se Mljet računa kao čest Zahumlja. Žitelji su njegovi plaćali knezu neki danak. Sada se je Desa toga odrekao, dapače i zemljišta u korist manastira. Već se srpski car poziva na taj dohodak na Mljetu, kad kaže 1362 godine, da sve bude po starome zakonu.[73]) Tu je osnovan manastir 1023 godine, kako sama isprava kaže.[74]) Baš u to doba nastaju ogor-

[72]) Šišić, Isto izdanje Dukljanina, str. 96., 99.—100.

[73]) Miklošić, Mon. serbica, 170; Šišić, Izd. Letopisa, str. 242.—255. Vidi o autentičnosti Desine isprave; srpski car Uroš IV. darovao je 1357 godine u Skoplju Mljet nekim plemićima. Miklošić, Mon. serbica, str. 155.—156.; 158.—159. Ducange, Hist. Byz. Fam. Dalm., 228. S. Novaković veli, da je možda Zahumlje bilo za oca Nemanjina u prijateljstvu s kućom Nemanjinom, str. 180. Godišnjica Nikole Čupića I., Zemljište Radnje Nemanjine. Beograd 1877. Mnogi stavljaju lozu Nemanjića kao poteklu iz Hercegovine. Tako se priča da je Uroš potekao od nekoga Ljubomira, sina jednog grčkog svećenika, koji se odlikovao u ratu za srpskoga kralja Grgura i zato ga ovaj postavi u Humu za prefekta. Isto tako i Orbini, Il regno 248.—9. »Annales regnum Hungariae«. G. Prey. Beč Tom I., str. 123., god. 1763. Ducange veli, da je taj Ljubomir iz Luke u Humskoj zemlji (današnja Čapljina). Hist. Byz. Fam. Dalm. 227. Farlati, Tom. II., str. 61. Resti, Chronica, str. 151. Izd. Nodila. Engel, Geschichte von Serwien, str. 189.

[74]) Šišić, Op. cit. popa Duklj., 186. str. Isprava tobože Ljutovida kneza Zahumlja opatu Petru, manastiru na Lokrumu i nekoga Hranka bana Slavogosta, i zahumskog Gabrijela, bana Borića, Bodina i drugih, jesu falzifikati, str. 202.—242. Ducange, Hist. Byz. 228. str. Ime Desa nije samo obično u Srbiji nego i u Dalmaciji. U Trogiru

čene borbe cara Manuela protiv Mađara i Srba, koje su se vodile u više navrata sad jače sad slabije.

Već smo kazali, da je Miroslav, brat Nemanjin, zavladao 1165 godine Humskom zemljom pod vrhovništvom bratovim. Tada je pod H u m spadala i Korčula.[75]) To je doba prijestolnih borba u Ugarskoj i Hrvatskoj, koje nastupiše poslije smrti kralja G e j z e, gdje se je car Manuel sam umiješao. Od godine 1167.—1170. Bizant se širi u Dalmaciji i Hrvatskoj, te gradovi na obali Jadrana dođoše u njegove ruke. Čitavom zemljom je vladao carski rođak Konstantin. Ovaj je bio dobar kršćanin, iako se je zavadio s papom kao i Nemanja.[76]) Zbog dubrovačkih posjeda i trgovačkih odnošaja bilo je nužno, da se Dubrovčani i Zahumljani gledaju kao pravi prjatelji na obostranu korist. Takovo stanje nije moglo dugo trajati, jer je među njima nastao rat od 1184.—1186. Nakon neuspjelih operacija s obje strane dođe do mira među velikim županom Nemanjom, njegovim bratom Stracimirom i zahumskim knezom Miroslavom. Po ugovoru, koji su sklopili, zajamčena je potpuna sloboda trgovine Zahumljanima i Dubrovčanima na oba zemljišta 1186. godine. Tako je procvala trgovina na jednoj i drugoj strani. Još se nakon dvije godine pridruži i sama Bosna pod banom Kulinom.[77]) Razlog bi ovoj zavadi

se spominje kao drug biskupa trogirskoga. »Vir nobilis Desa« 1236. godine. Fejér, Cod. dipl. Tom. IV. vol. I.

[75]) Ducange, Hist. Byz., str. 228. On još spominje i Konstantina brata Nemanjina. Pisci historije Friderika I. poznaju braću Nemanjinu: »Chrasimirum, et Mechilaum«; Orbini, Il regno . . ., 246.—7.

[76]) Šufflay, Hrvatska i zadnja pregnuća . . ., str. 56. Sveti Sava veli u narodnoj pjesmi:

»Nije babo raskovao blago,
na nadžake ni na buzdovane,
ni na sablje ni na bojna koplja,
ni dobrijem konjima na rahtove,
već je babo potrošio blago,
na tri slavna srpska manastira.«

Čorović, Sveti Sava u narodnom predanju (ćiril.), str. 9,. god. 1927.

[77]) Miklošić, Monum. serb., 1., 2.; Ljubić, Listine I., II. Zagreb, 1868. Stoji napisano: Az' knez' Miroslav' kl' n' se i pod' pisah'. O ratu s Dubrovčanima Miroslava i braće vidi Resti Chronica izd. Nodila, str. 60., 61.

mogao biti i pitanje zahumske biskupije, koja je potpala pod Dubrovnik, a za koju se sam knez Miroslav zauzeo.[78]) Ime je kneza Miroslava sačuvano na Evanđelju, koje dobi po njemu i ime, gdje ga je uresio neki đak Gregorije u počast velikoslavnoga kneza Miroslava sina Zavidina.[79]) Izgleda, da je Miroslav morao biti godine 1190. s nekim zavađen ili mu je prijetila opasnost, dok je s Dubrovčanima sklopio ugovor preko svojih poslanika. Dubrovčani mu obećaju slobodu, kadgod dođe u Dubrovnik. Ako bi se protivno dogodilo, onda će ga oni ispratiti, kud god želi da ide. Knez se je dubrovački zakleo na četiri evanđelja, a s njim i 56 plemića dubrovačkih. Na kraju još stoji »krst kneza Miroslava« u četiri ugla.[80]) U doba se kneza Miroslava može tumačiti upliv Dubrovčana na njega stoga, što je i humska episkopija katoličkoga obreda u Stonu bila pod dubrovačkim nadbiskupom Tribunom 1167 god., što se vidi iz potvrde samoga pape Aleksandra II. od 22. prosinca te iste godine.[81])

Papinska kurija stupi u uži dodir s Bosnom šaljući svoga poslanika Kulinu banu, kojega moli, da mu pošalje 2 sluge i kože od kunice 1180. Godinu dana kasnije 7. srpnja 1181.,

---

[78]) Razlog bi zavadi mogao biti taj, što je zahumski biskup bio sufragan dubrovačkoga nadbiskupa, za koga se zauzeo Miroslav.

[79]) Stanojević Lj., »Stari srpski zapisi i natpisi«. I. knjiga, str. 3. (ćiril.). On to sve datira oko 1169. do 1197. O sinovima Nemanjinim vidi, »Godišnjicu N. Čupića«, knj. 10., članak Ruvarca, str. 1.—3. 1888.

[80]) Ljubić, Listine I. Zagreb 1868., str. 14. Vele Dubrovčani: »In primis videlicat, si fortuna ei accidenti Ragusium intrare voluerit, promittimus sine fraude salve illum recipere nostrum posse, et res illius et homines eius . . .« Isak Angel je pobijedio Nemanju 1190., zato se Miroslav oslonio na Dubrovnik. Ona isprava od god. 1186. s ovom čini jednu grupu. Kos M., Dubrovački srpski ugovori do sredine 13-og veka«, 4 strana, »Glas«, 67. 1927. Po Ducange-u je humsko za Miroslava bilo ovo: Nevesinje i Gacko veleći: ». . . . Neusium, Debarum, Grecka aliquae oppida occuparunt Bosinnenses reguli«, str. 130. Ilir. vetus et novum. 1746. Požun.

[81]) Šufflay, Acta Albaniae I., str. 32. Papa daje Tribunu nadbiskupu dubrovačkome: »scilicet regium Zachlumiae«. Isto tako učeni Urban III. 1187 godine 28. ožujka i Klement III. 21. lipnja 1188. »Acta Albaniae« I., 34. str.

te izgleda, da nije papa bio u dobrim odnosima sa zahumskim knezom Miroslavom zbog smrti splitskoga nadbiskupa Rajnerija. Uzrok ubistva Rajnerija jest to, što je postao uporištem bizantske vlasti u Dalmaciji, a znači i početak drobljenja bizantske vlasti na Jadranu.[82]) Papa Aleksandar III., pišući knezu Miroslavu, veli: »Odličnom mužu Miroslavu, knezu zahumskome«. Papa mu veli, da nije dostojan njegova blagoslova. Prigovara mu, zašto nije njegova poslanika primio i vratio novac, koji je odnijeo splitskome nadbiskupu, a veli mu, da smeta, da se biskupi u biskupskim sjedištima posvećuju. Zato ga je papin legat Teobald izopćio. Papa ga moli, da dozvoli slobodu crkvi. Iz ovoga pisma slijedi, da uopće nema mjesta sumnji, da je Miroslav bio katolik, nego je naprotiv bio u katoličkoj crkvi kršten. Kako bi ga papa mogao moliti, da se obrati, kad ne bi bio od svoga početka katolik? Papa kaže, da je katolička crkva njegova duhovna majka, koja ga je krstom preporodila. Samo nas izopćenje kneza Miroslava iz katoličke crkve upućuje na takav zaključak. Još tome dodajemo i papinsko tvrđenje, da je katolička crkva Miroslavljeva svojina. Prema tome ne može biti govora o njegovu pravoslavlju ili patarenstvu, kada se teološki izrazi ispravno u ispravi rastumače. Još nam više potkrepljiva našu tvrdnju činjenica, što je i sam Nemanja bio u uskoj vezi s papom.[83]) Izgleda, da se je Miroslav izmirio s papom, jer mu

---

[82]) Uzrok je ubistva Rajnerija nadbiskupa splitskoga bio taj, što je ovaj bio uporište bizantinske vlasti u Dalmaciji. Šufflay, Hrvatska i zadnja pregnuća . . . ., str. 59.; Orbini, Il regno degli Slavi, 247.

[83]) Smičiklas, Cod. dipl. II., str. 176. Tu se veli: »Accepinus etiam quod loca illa in quibus cathedrales sedes olim fuisse nosceuntur, ordinari libere non permittas, propter quod dilectus filius T(hebadus) subbiaconus noster in te, dum in partibus illis legationis officio fungeretur, sicut eo referente accepimus, excomunicationis sententiam promulgavit. Quia vero durum est tibi omnipotenti Deo et Ecclesiae sue resistere, cui humiliter per omnia obedire teneris . . . filialem obedientiam ac reverentiam, sicut spirituali matri neglexeris exhibere . . .«. Klaić drži, da je bio Miroslav gorljivi patarен. Rad 136., str. 206. Povijest Bosne, 99. To ne stoji. Samo je moguće, da je neko vrijeme simpatizrao s patarenstvom, jer to daju nagađati zaključci splitskoga sabora. Tu se veli po splitskome nadbiskupu Petru: »ubi vero anathematisavimus omnes sectas

papa 1189. piše i šalje prije uskraćeni blagoslov.[84]) Upućuje nas to i ugovor sklopljen s Dubrovnikom 1190 godine, jer je dubrovački nadbiskup bio prijatelj papin, koji mu je potvrdio njegove povlastice 1188 godine i spominje humsku biskupiju kao sufragansku. Marić misli, da Miroslav nije bogomil, jer je napisao i Evanđelje između 1169. i 1197.[85]) Vjerojatno je, da je prije Miroslav bio nezadovoljan sa Splitom s razloga, jer je Split nastojao, da se Bosna i Hum po želji ugarskih vladara s njim prisajedini. Sve to vidimo iz uspjeha borbe 1192., kada je 13. ožujka Celestin III. dao splitskome nadbiskupu Petru stonsku i bosansku biskupiju.[86]) Opet papa Klement III. piše Nemanji, Stracimiru i Miroslavu i preporuča im nadbiskupa dubrovačkog Bernarda.[87]) Poslije godine 1199. nemamo nikakovih vijesti o Miroslavu, što znamo iz toga, što je tada vladar u Zeti Vukan, koji piše u pismu, da je Miroslav mrtav.[88]) Nama izgleda, da ga već u 1198 godini nije bilo među živima, jer ove godine 13. ožujka nosi titul humski sami hrvatski vojvoda Andrija.[89]) Valjda su se

---

hereticorum et eorum complices . . .«. Smičiklas, Cod. dipl. II., str. 192.—194. Vukan, kralj zetski, veli papi: »Nos autem semper consideramus in vestigia Romane ecclesiae, sicut bone momerie, pater meus et preceptum sancte Rom. eclesie semper custodire«. Theiner, Veth. Mon. Sl. m. Tom. I., str. 6.

89) Smičiklas, Cod. dipl. II., str. 293. Tu se veli: »Ego Andreas tercii Bele regis filius . . . Jadere ac tocius Dalmaciae et Croacie, Culmeque dux«. 31. marta 1198. god.

84) Marić D., Papstbriefe 1933., str. 15. On misli, da je papinsko strogo pismo za Miroslava ostalo u Rimu kao koncept, str. 16.

85) Marić, Op. cit., str. 16. Svakako se prije 1190. Miroslav izmirio s papom, kad je tada napravio ugovor s Dubrovnikom, gdje residira papin prijatelj kao nadbiskup, kojemu je Klement III. 1188. potvrdio povlastice.

86) Smičiklas, Cod. dipl. II., 251.—253. i Šišić, Priručnik, 580.

87) Smičiklas, Cod. dipl. II., str. 238. Miroslav je darivao posjede u humskoj zemlji manastiru u Limu, te bi moglo značiti, da je bio naklon pravoslavlju zbog obiteljskih razloga. Lj. Kovačević, »Spomenik« 44., str. 11. (ćiril.).

88) Smičiklas, Cod. dipl. II., str. 334. veli: — Vukan, . . . Bacilinus (Culinus) cum uxore sua, et cum sorore sua quae fuit defuncti Mirosclavi kmenti (Kukuljević ispravio u »Chemensis«).«

Zahumljani bunili, pak je Andrija bio prisiljen da povede vojnu odmah negdje u travnju, jer se već u svibnju vratio s vojnoga pohoda, te veli: »Poslije sretnoga i slavnoga slavlja pobjedonosnoga gospodstva preuzvišenoga Andrije sina kralja Bele III., kojemu je svemogući Bog začetnik i zaštitnik Dalmacije i Hrvatske blagohotno udijeliti udostojao, te poslije slavne pobjede održane u Humu i Raši . . .«[90]) Koji je dio Huma zauzeo Andrija, ne zna se. Pray misli, da je zauzeo od Omiša i Neretve, a ostalo je samo titul, jer je dovoljno poznata strast ugarskih vladara za titulima. Isti se Andrija zove još 1201. »knez Humski do vijeka«. Mišljenje se Prayevo potvrđuje i onda, kad je Tvrtko dao miraz Ljudevitu Velikom. Bilo je to zemljište po Farlatiju od Tilura do Neretve. Stefan Prvovjenčani zavlada Humom 1216., i zato su se Mađari spremali na vojnu protiv Srbije.[91]) Sada nam je dužnost, da riješimo pitanje, ko je vladao Humom iza smrti kneza Miroslava?

Poslije Miroslava bijaše došao na kneževsku stolicu Petar, sin Miroslavljev, koji potisne malodobnoga A n d r i j u. Andrija bijaše blage ćudi i izgubio je toga radi mnogo zemalja. Bosanci mu oteše Nevesinje, Gacko i Dabar, a ono od Nertve i Cetina s Lukom Bišćem uze knez Petar, tako da Andriji ne ostade drugo nego Popovo s morskom obalom i Stonom. Ducange veli: »Vladanje Petrovo od Cetine do Neretve

---

90) Smičiklas, Cod. dipl. II., 296. Andrija II. veli: ». . . . posthabitam tam Chulme, quam Rasse laudabilem victoriam«; Vidi Resti, Chronica 96., 66. 11. svibnja 1198 godine zove se Andrija, »Hulmeque dux«. Cod. dipl. II., Smičiklas, 297.

91) G. Prey, Annales regum Hungarie, str. 182. Godine 1763. On dapače veli, da je osvojeno bilo sve do Macedonije, a vojni mu je razlog bio, što je Petar humski zamolio Emerika zbog navale srpskoga velikog župana. Str. 189. Klaić misli, da je to bilo sve zbog Miroslava. Rad 136., str. 206. Istina je, da je papa molio Andriju da ide na križarsku vojnu 29. veljače 1198 godine. Kukuljević, Cod. dipl. II., str. 188. i Tom. VI. 319.; Smičiklas, Codex dipl. III., str. 17. Naziva se »Culmeque dux in perpetutum«; Ruvarac, »O humskim episkopim i hercegovačkim metropolitama«, str. 6. (ćiril.). Mostar 1901. Vidi »Glas Srpske Kraljevske Akademije« 161., str. 130., 1934. članak Stanojevića, »O upadu kralja Andrije u Srbiju«.

do godine 1202. ne može se točno odrediti, jer je to bilo hrvatskoga hercega Andrije, dok nije 1203. zauzeto, kad je Andrija bio zatvoren od svog brata Emerika.[92]) Po nekim je ovaj Petar Humski sin Miroslavljenv. Resti priča, da se je on pogađao s dubrovačkim nadbiskupom, da se slobodno vrati Donat, stonski biskup, koji bijaše od Miroslava protjeran za vrijeme humsko-dubrovačkog rata uz uvjet, ako mu ovaj dadne 300 perpera zlata. Dubrovnik ne pristane na to. U to Donat umre 1211godine. Onda Petar pitaše dubrovačku općinu i nadbiskupa, da u Stonu imenuju za biskupa, koga sami hoće, ali da za to plate 200 dukata. Ni na to Dubrovčani ne pristadoše. Ovaj isti Petar nakon nekoga vremena dođe do stolice splitskoga kneza (oko 1223.). Imamo iz vremena 1222. i 1226. godine »zlatni zapon«, gdje stoji: »Zapon' velikoga kneza Petra«. Tomo Arciđakon naziva Petra »muž jaki i ratoborni«, ali odan hereziji, zato ga na prvi mah kler nije htio primiti, nego ga laici na silu uvuku u crkvu u Splitu. Poslije se Petar vrati u Hum nakon svoga kneževanja u Splitu i tamo stanovaše do svoje smrti. Kad Petar izdahnu, naslijedi ga njegov unuk Tolen, koji pljačkaše splitsku i trogirsku okolicu, osobito stada na nekoliko 10.000 (desetaka) hiljada. Ali i ovaj, na veliku radost Splićana, umre 1239 godine. Veli se, da je u to doba došao neki Iginus Nelipić iz Hrvatske, te je zauzeo Bišće (kod Mostara), Luku (čapljinsku okolicu) i Ston. Ali ovaj umre, te se dignu sinovi Branivojevi u Humu sve od Cetinje do Kotora. Petra, sina kneza Andrije i Tolena, sina Petrova, koji je bio u Popovu, prisile na posluh. Naj-

[92]) Ducange, Il. vet. et nov., str. 130. Knez Andrija je udao kćerku Vukosavu za Barbu Krušića u Dubrovnik, jer se veli 1316. slijedeće: »Ego Slava filia de Vulkoslave filie comitis Andree de Chelmo« »Toljen, sin kneza Miroslava humskog«. Jireček, »Glas Srpske Kralj. Akademije« XXXV. 1892. (ćiril.). To je on dokazao, da je bio sin Miroslavljev Toljen; Farlati, Illir. Sacrum. Tom. VI., str. 319. na strani 320. Tom. VI. i na str. 6. Tom. III. stavlja, da je bio Petar knez Splita 1224. Orbini veli, da je bio Andrija 10 godina star, kad mu je otac umro, i zato je, valjda, Petar mogao i da zauzme veći dio Huma, str. 248. On misli, da je Hum došao u sklop Srbije oko 1200., str. 249.—250. u Il regno... To nije moguće, jer su još borbe trajale između braće Vukana i Stevana.

poslije dođe ban bosanski i zauze sve, samo ostavi Petra Tolenovića u miru. Ban dade kćerku Katarinu Nikoli potomku kneza Zahumskoga. Petar je, kasniji knez Splita, oteo Ston nasljednicima Miroslavljevim. Kad je ovaj umro 1239., tada Andrija II. osvoji Hum.[93]) Andrija je imao 3 sina: Radoslava kao župana, Bogdana i Đorđa. U »Žitijama svetoga Simeona« stoji, da se je Stefan Prvovjenčani dao blagosloviti od svetoga Save, da ide protiv ugarskoga kralja Andrije. Bilo je to 1222. godine.[94])

Andrija Humski je vladao od Stona do Dubrovnika. Vidi se to iz činjenice, što je godine 1235. prije travnja sklopio ugovor s Dubrovčanima. Počinje ispravu krsteći se ovako: »Ja knez' veli Hl'mski . . . s' svemi vlasteli svoimi . . .«[95]) Tu se ugovara mir, kako se to prije uobičajilo. Po toj se ispravi vidi, da je on samostalan gospodin, koji izdaje isprave. Tu nema spomena ni o srpskome kralju ni ikome drugom. Prema tome se može zaključiti, da je u to doba, kada su se braća u Srbiji borila o prijesto, srpska vlast bila veoma malena ili nikakova u Andrijinim krajevima. Možda se je odnosila samo na prazan naslov. Pri koncu vlade Stefana Prvovjenčanoga naziva se on »kral' Hl'm'ske zemlje«, da bi što jače istakao svoju pretenziju na Humsku zemlju. Darivanje Babina polja manastiru u Mljetu sa strane srpskih vladara znak je, da su

[93]) Orbini, Il regno..., 391.; Resti, Chronica, 66. i str. 70. veli, da je Petar nasljednik kneza Miroslava valjda zato, što je jači. Toma Arciđakon, Historia Salonitana. Rački, izd. 103.—114. Imamo osim ovoga Toljena i drugoga poljičkoga, koji je opljačkao splitsku okolicu. Mnogo je bilo imena Tolen, u Dalmaciji. Tako u Zadru. »Dragos Tolleni«, Cod. dipl. II. Smičiklas, 268. str.; VIII. tom; str. 196.—197. Tom VI., str. 102. iz toga se vidi, da je to ime općenito. Zato je teško ustanoviti, o kojim Toljenima govori Toma Arciđakon. Hist. Salon., 104.

[94]) Šafarik, Pamatký . . . 1873. i članak Anastasijevića u »Bogoslovlju«, X. svez. 2.—3., str. 312.

[95]) Miklošić, Mon. Serb., 24. M. Kos je stavlja u godinu 1935. prije travnja, jer je već knez dubrovački Dandulo otišao. Dubrovački srpski ugovori do sredine 13. veka«. »Glas« 67., str. 41. Beograd 1927.

imali nad ovima i vlast. Isto tako dariva se u Stonu, što bi značilo, da je Andrija od njih dobio za vrijeme borbe s knezom Petrom. Kralj Vladislav nosi naslov . . . »Humske zemlje«.[96]) Andrija nam se opet javlja kao veliki knez humski sa svojim sinovima Bogdanom i Radoslavom u ugovoru od godine 1249., u kojem obećava Dubrovniku vječni mir.[97]) Kad je nastala svađa između Trogirana i Splićana zbog nekih posjeda u okolišu njihovu, knez je Andrija pristao uz Splićane, kraljeve protivnike. Zato dođe Dionizije s kraljevom vojskom te prisili jednu i drugu stranku, da se pomire 1244 godine posebnim ugovorom, gdje su izričito izuzeti zahumski knez i bosanski ban kao kraljevi nevjernici.[98]) Velika Kolomanova križarska akcija 1237. i 1238. učini, da je on istrijebio Hercegovinu od heretika i zauzeo tu zemlju. Vidi se to iz pisma pape Gregora IX., koji veli, da je Bosna bila i Humska zemlja očišćena od heretika. »Zemlja Cholm po marljivosti istoga kralja od slične zloće . . . očišćena je . . .« Po tom izgleda, da je Koloman barem zauzeo Hum od Cetine i Neretve i sjeverni dio, gdje nije vladao knez Andrija, koji 1249 godine ne spominje u ispravi kralja ugarskoga, jer je bio tome razlog pristanak Andrijin 1244 godine uz neprijatelje kraljeve. Baš u to doba papa Hum daje bosanskome biskupu Poži u duhovnim stvarima, dok se drukčije ne bi odredilo.[99]) Kad je

[96]) Miklošić, Mon. Serbica, str. 9. i 10. Stefan Radoslav otpušta 1234 godine humski mogoriš (danak) Dubrovčanima. To je znak, da je imao neku pretenziju, bar nad onim dijelom Huma, koji je blizu Dubrovnika. Mon. Serb. 19. Ladislav veli (1234.—1237.), »Rab grešni zemlje za' lmie«. Spomenik 44., 7., Lj. Kovačević (ćiril.). Sveti Sava ga je krunisao 1221. za kralja. Vidi članak Anastasijevića: »Je li sveti Sava krunisao Prvovenčanog?« izišlo u »Bogoslovlje« X. 2.—3., str. 312. Beograd 1935.; Ljubić, Listine I.-, 57. »Rex Zachulmie«.

[97]) Miklošić, Mon. Serbica, 34.; Fermandžin, Acta Bosnae, 10.; Stanojević, Kralj Uroš, str. 10. Theiner, Monumenta hungar. 1., str. 162.—3. »tera Cholim per eiusedem regis ministarium aprivitate consimili . . . depurata«. Između 1234. i 1238. godine veli se, da je Vladislav »Rex Zachulmie«. Listine Ljubić I., 58.

[98]) Fejer, Cod. dipl. IV. 1., str. 321. Toma Arc. 45. caput u Hist. Sal. izd. Rački veli: »Exceptis Ninoslavi bano, Andrea comite Hulmiae«.

[99]) 1237.—1238 godine bila je velika križarska akcija Kolomanova,

humski knez Andrija umro, ne znamo, ali je svakako sigurno, da je umro prije 1254 godine, jer se tada ne spominje kao veliki knez humski, nego njegov sin Radoslav kao »ver' n' klet' venik gospodinu kralu ugar' skomu«. Taj je sklopio ugovor s Dubrovnikom, da će s njim zajedno ići protiv Srbije, s kojom je Dubrovnik bio u to vrijeme na ratnoj nozi. S jedne strane bijaše bugarski car Mihajlo, a s druge strane Humljani i Dubrovčani. Isprava je potpisana još od Vojislava Radoševića, imotskoga satnika, što nam kazuje, da je imotska krajina bila u to vrijeme uklopljena u teritorij Humske zemlje kao sjeverozapadna granica.[100]) Što dalje idemo, to se sve više širi zemljište Humske zemlje. Iz isprave se vidi jasno, da su Zahumljani bili neprijatelji Srbima 1254 god. Tada se je sigurno i na južni dio Hercegovine u vladanju Andrijinih nasljednika proširila ugarska vlast, jer se je htjelo popraviti ono, što su Emerik i Andrija pokvarili i uništili i povratiti onaj ugled, koji je mala vlast kraljevska. Srpsk se kralj Uroš II. spominje još 1253. kao gospodar Huma i valjda tada daruje crkvi Bogorodice u Stonu selo Bivolje brdo, Brštanik i drugo. To bi značilo, da se je on smatrao gospodarem i da je knez Andrija imao vlast sve do Mostara.[101]) U to su Bugari u ratu između Srba i Dubrovčana prodrli u Lim, ali ih Srbi zadržaše, možda i s pomoću mađarske vojne sile. Možemo to da zaklju-

kojom je istrijebio Hercegovinu od heretika i zemlju sebi prisvojio. Vidi se to iz pisma pape Grgura IX., koji kaže, da je Bosna i Hercegovina očešćena od heretika »zemlja Cholim, po marljivosti stoga kralja od slične zloće . . . očešćena je . . .«, te nam iz toga izgleda, da je Koloman zauzeo Hum od Cetine do Neretve i sjeverni dio Humske zemlje, gdje nije vladao knez Andrija, jer on ne spominje u ispravi od godine 1249. ime kralja ugarskoga. Mogao bi tome biti razlog, što je Andrija u ratu između Trogirana i Splićana bio na strani kraljevih protivnika kao i bosanski ban, što nam potvrđuje ugovor mira od 1244. među Splićanima i Trogiranima.

[100]) Miklošić, Mon. serb., 44.—45. Za Vojislava se veli: »S' t' nik' imot' ski«.

[101]) Bela IV. veli, da je po Emeriku i Andriji: »ius coronae regiae pene penitus erat annulatum«. Codex diplomaticus IV. Tom. vol. I., str. 105. Fejér; To potvrđuje i Stanojević, »Kralj Uroš«, Jug. Ist. Čas., str. 30. 1935. Uroš I. veli: »U h'l'm sce zem'li: selo B'ivole Br'do...« Spomenik 44., 9. Lj. Kovačević (ćiril.).

čimo iz činjenice, da su Srbi bili priskočili Mađarima u pomoć u ratu s Česima 1260. Dubrovnik se sa Srbijom pomiri 1254. Poslije te godine nemamo spomena o humskome knezu Radoslavu. Možda ga je, što je posve razumljivo, Uroš I. s prijestolja svrgao i doveo kojega od svojih pristalica. Uroš I. od godine 1254 i 1264. daje sela u poklon u Luci na donjem toku Neretve s obje strane, što je znak, da je i njihov gospodar.[102]) Baš je oko toga vremena palo zapadno latinsko carstvo u Carigradu 1261 g., te je taj pad doprinio, da se je zapadni utjecaj počeo smanjivati. Izgleda nam, da je Uroš I. poslije tih događaja zbacio mađarsku prevlast i priklonio se Grcima, što je Mađare ponukalo, da poslije borbe Bele IV. i njegova sina Stjepana povedu borbu protiv Srbije. Uroš je I. bio pobijeđen u Mačvi 1268 g. i tako opet pade u staru ovisnost prema Mađarima, a s njime i Humska zemlja, o kojoj ništa potanje ne znamo.[103]) Izgleda nam, da to isto potvrđuje i papa Klement IV. 23. srpnja 1265 godine barem kao preduvjet toj borbi, jer veli, da su ljudi skizmatici (pravoslavni Srbi) oplijenili trebinjskoga biskupa Salvija. To je ujedno i dokaz, da je Uroš I. došao sa svojom vlašću dosta daleko u unutrašnjost današnje Hercegovine. Pokazuje se ovdje golema mržnja Srba spram Dubrovnika, koji je u duhovnom pogledu imao pod sobom trebinjskoga biskupa. Možda su Dubrovčani i zaslužili. Bilo je posve dosljedno, da je ugarsko-hrvatski kralj Bela IV. zatražio poslije 1268 godine, da Uroš I. dade dio zemlje i vladanja sinu svome Dragutinu, koji je bio oženjen iz ugarskoga kraljevskoga doma. Ovaj isti Dragutin pobijedi svoga oca na gatačkom polju 1276 godine, a otac mu kao starac pobježe u Humsku zemlju, gdje se je zakaluđerio i umro.[104]) Iz toga se

[102]) Čorović, Ist. Jug., str. 118.; Stojanović, Spomenik III., 8. Isto i Kovačević, 44., str. 11.

[103]) Bela IV. priča 1268 godine, kako je pobijedio Uroša i njegovu vojsku s knezovima, kojega pokori kao vazala te veli: ». . . Et in signum triumphi vexillum eiusdem Uros regis ante aulam nostre maiestatis erectum exhibuit et ostendit«. Codex dipl. V., 485. str., Smičiklas.

[104]) Smičklas, Cod. dipl. V., 342. Čorović, Ist. Jug., str. 121. Engel, Geschichte von Serwien, 232; Čorović misli, da Milutin nije vladao

čini, da Gacko nije u to doba bilo u sklopu Humske zemlje. Sad zavlada Dragutin srpskom državom od 1277. do 1282. Jedanput, kad je Dragutin jahao, pade s konja i slomi nogu ispod grada Jeleča u raškoj župi te je otada vjerovao, da je kazna Božja, što se digao na svoga rođenoga oca. Sazove sabor u gradu Deževu kod Rasa u Srbiji, na kojem se odreče krune u korist Milutina 1282 godine. Tako su sada bila dva kralja »kralj Stefan« i »kralj Uroš«.[105]) Prije vlade Milutinove bila je Humska zemlja zaposjednuta od njegove vojske, a Trebinjsku oblast s Primorjem uzme majka kraljica Jelena. Kada je došao na vladu, Humom je vladao njegov namjesnik Konstantin, stariji sin jedne od njegovih žena iz Tesalije. On se spominje u dubrovačkim ispravama u Nevesinju, u Broćnu (na desnoj obali Neretve) i u Stonu (1303.—1306.), jer je porodica zahumskoga kneza Andrije bila izumrla. Izgleda nam, da je ponajprije vladala Zahumljem Helena poslije otstupa Dragutinova, jer se spominje kao kraljica Zahumlja na jednome natpisu 1290 godine. Mletački izvori još godine 1309. nazivaju srpskoga kralja »knezom Zahumlja«.[106])

Čitavi je život u Humu pri svršetku 13. stoljeća tekao potpuno mirno, jer sa Zapada nije bilo opasnosti. Nije moglo doći do neprilika sa strane Hrvatske, jer su Hrvati bili sami sobom zabavljeni borbama raznih takmaca o prijesto ugarsko-hrvatski. Iz te borbe izađe pleme Šubića ojačano tako, da ot-

u Humu 1278 godine i početkom 1279., jer da nije bilo pravoga gospodara. Glas. srp. kralj. akad. 136., god. 1929.

[105]) Jireček, Istorija Srba, str. 242.—243.; Raška je bila po Dimiću Milutinova oblast, a izraz »Srbija« bio je određen za kralja Dragutina. Moguće je, da su taj naziv uzeli Mađari, a od njih opet ostali pisci. »Glasnik ist. društva«, knj. 4., svez. 3., g. 1931., članak dr. M. Dimića, str. 436.—437. (ćiril.).

[106]) Jireček, Ist. Srba, 247., god. 1922. Ljubić, Listne knjiga I., str. 239. Mon. hist. Slav. merid. vol. I. 1868. Imamo natpis na pročelju jedne crkve u Albaniji svetoga Sergija i Baka mučenika iz godine 1290. s ovim riječima: »Memento Domine famulae . . . Helenae Reginae Serviae, Diocliae, Albaniae, Chilmae«. Glasnik zem. muz. Sarajevo, god. 1899., str. 14. Mletački dužd veli 1309: ». . . Urossio Serviae . . . Chelmiae regi . . .« Sigurno je unutrašnjost Zahumlja bila njegova, gdje se spominju njegovi činovnici i sin Konstantin. Glasnik XI.—XII. Beograd 1929.

sada postaje najjače i najuglednije, koje je i dovelo Anžuvince na ugarsko-hrvatsko prijestolje. Uspjeli su da dobiju bansko dostojanstvo u nasljedstvo i upravu nad čitavom hrvatskom banovinom. Priklonili su se onoj stranci, koju je zastupao i papinski dvor, jer su Anžuvinci bili jamstvo, da će povesti borbu protiv heretika, za koje papa odredi 1291 godine franjevce kao inkvizitore u hrvatskim i srpskim krajevima. Tako je papina želja mogla biti izvršena, a njegov je upliv mogao porasti u samom središtu Južnih Slovena.[107]) Šubići se stadoše širiti u zapadnoj Bosni godine 1299., ali koliko daleko, to ne znamo. Čorović misli do Plive i Rame, a u pravoj Bosni veli, da je bio Stjepan Kotromanić, kojega je Dragutin pomagao kao njegov tast. Blizu je istini, da je ban Pavao Šubić bio sve do Drine proširio svoju vlast, jer imamo zapis dubrovačke republike, u kojem se veli, da su se poslanici dubrovački i Mladena Šubića sastali 1302. na međi D r i n e.[108]) Mladen je postao gospodar Zahumlja 1304 godine, jer nosi naslov gospodar: »Čitave zemlje H u m a«, premda se još Uroš II. naziva kraljem Huma 1309 godine.[109]) Mladen je u zajednici s ocem vladao Bosnom i Humom. Godine 1311. zarate se s Venecijom, ali Pavao umre za vrijeme borbe 1312., ali njegov sin Mladen nastavi borbu bez uspjeha. Bio je naime prisiljen da ustukne i traži mir. Mladen se zavadi sa Stjepanom II. Kotromanićem, no Dubrovčani ga pomire tako, da je opet bio Mladenu politički podvrgnut. U to vrijeme mađarski kralj načini savez s Arbanasima i Mladenom, da udari na Srbiju. No domalo bukne rat između Dubrovnika i Milutina 1317./18.[110]) Sada nastade veliki nered u Dubrovniku zbog ovoga rata, koji je predstojao između Mi-

[107]) Fermendžin, Acta Bosnae, str. 17. Šufflay, Acta Albaniae I., str. 157., stavlja u godinu 1298.

[108]) Čorović, Ist. Jugosl., str. 133. Glasnik zem. muz. 1902. Sarajevo: Šišićev članak, Pad Mladena bana hrv. i bosan. Tu se pod 1302. citira zapis iz Dubrovnika: ». . . stando ali confini per la Drina«, Mon. Rag. libri Ref. V., 27.

[109]) Mladen se zove ban: ». . . . Bosnensis, comes, et dominus totius terre Hlm«. Lucius, De regno Dalm . . . libr. 4. caput XIII. i Thallóczy, Glasnik zem. muz. 1906., str. 435.

[110]) Čorović, Istorija Jugoslavije, str. 137.—138.

lutina i Mladena. Ban Mladen dade zbog toga Milutinu taoce. Vidimo Uroša s naslovom: »gospodara Humske zemlje« 1320 godine. Sigurno znamo, da je 1318 godine Mladen bio gospodar Huma, ali ne cijeloga, jer Dubrovčani kažu, da su sinovi Branivojevi bili s njim u borbi i još k tomu bijahu uz to u savezu sa Srbima.[111]) Baš oko toga vremena provale Mađari u Mačvu i spale Beograd 1319 godine, a nakon dvije godine umre kralj Milutin 1321 godine, baš malo prije one dobi, kad se u Hrvatskoj odigravaju veliki događaji: provala kraljevske vojske, koja ima zadaću da pokori silnoga i neustrašivoga bana Mladena (1322 god.). Nakon teške je borbe Mladen svladan i prisiljen na predaju u Kninu. Izgubio je sve, što je imao, dapače ga i njegovi vazali kao bosanski Stjepan Kotromanić ostave u najsudbonosnijim časovima, jer je Stjepan Kotromanić bio saveznik ugarskoga kralja radi srodstva, koje je imao s njim po ženi. Ban je Stjepan jedva dočekao čas, kad će se osloboditi Mladenova suvereniteta i osvetiti mu se. Poslije smrti Milutinove, kako to već obično biva, nastadoše prijestolne borbe, a u Hrvatskoj borbe Anžuvinaca protiv hrvatske obligarhije. Sve su to zgodne prilike, koje dobro dolaze banu Kotromaniću, i ovaj ih iskorištava u svrhu, da sam zavlada Bosnom i da vlast proširi na sjever, zapad i jug (1322 godine). Titul je »humski knez« Mladen nosio sve do ove dobi, jer se spominje u posveti djela liječnika V. Varinjanina, koji ga tituliraše »Gospodin čitave Humske zemlje«.[112]) Mladen nije znao, a niti je htio shvatiti, da mu je pogibao

[111]) Glasnik zem. muz. 1902., str. 350. Kralj Uroš veli za se, da je gospodin »Zahl'mie«. Stari srpski zapisi i natpisi. Stojanović I., str. 25. Beograd 1902.

[112]) To glasi: »Nicolaus Venerio comes et commune Tragurii magnifico domino Bosnae Ussorae, et Sale, et plurimorum aliorum locorum atquae terrae Chelmi comiti . . .«. Fermendžin, »Acta Bosnae«, 22. Klaić, Poviest Bosne, str. 114.—115. drži, da je to bilo 1325 godine; Varinjanin veli: ». . . domino Mladino Chroathorum et Bosne bano generalique domino tocius teritorii Chelm (Chelmensis)«, publicirao Thallóczy u Glasniku zem. muz. Sarajevo 1893. 2. u članku: »Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije«. Varinjanin je svoje djelo dovršio u Genovi 1319 godine; God. 1318. zove se Mladen »Banus terreque Hlm«; Codex dipl. VIII., Smičiklas, str. 497.; Mon. Rag. I. Libr. Reformationum. II., str. 315.

bila prijetila kao Damoklov mač nad glavom baš od dalmatinskih gradova, koji bi ga pomogli u njegovoj borbi s kraljem, da je imao smisla za promatranje i prosuđivanje političkih događaja. Budući da je pad Mladenov bio 1322 godine, razumljivo je, da je Stjepan Kotromanić zauzeo Bosnu s nekim dijelovima, koji nijesu bili u njegovoj ruci i Hum, ali svakako po dozvoli kralja Karla, koji mu je to dao kao kralj za njegovu vojnu pomoć protiv Mladena. Bilo je to poslije mjeseca studenoga 1322 godine, jer ga Dubrovčani ne titulišu s naslovom »Humski«, ali se već može naslutiti godine 1324. iz naslova, koji Dubrovčani daju bosanskome banu, gdje vele: ». . . . i ostalih krajeva«. Posliej smrti Milutinove 1321 godine nije u Srbiji nitko mogao pomisliti na osvojenje Huma, nego tek onaj, koji je bio jak, i koji bi mogao imati od toga kakav probitak, a to je baš Stjepan II. Kotromanić. Imamo jednu ispravu iz 1322 godine, kako je stavlja Thallóczy, gdje ban Stjepan II. Kotromanić daje u djedinu župe: Banicu i Vrbanju i titulira se kao »gospodar zemlje humske«.[113]) Poslije sve do 1326 godine nemamo više ni jedne isprave, koja bi nosila u naslovu bosanskoga bana titul: »i humske zemlje«. Upravo te godine piše općina trogirska i knez banu pismo glede neke pljačke blizu rijeke Cetine sa strane bosanskih ljudi u iznosu od 2000 libra. Imamo tada jasno napisan naslov bana bosanskoga, gdje stoji i ime Humske zemlje. Ali to nije znak, da je baš tada Hum potpao pod Bosnu. Samo se sigurno može reći, da je to bilo između 1322. i 1326 godine. Mi se odlučujemo iz razloga, koje smo gore naveli, razumljivo za 1322 godinu.[114])

[113]) »Ego comes Stephanus banus, nec non frater meus comes Ladislaus ex gratia Dei domini univesis terris . . . neve terrae Hemonensi«, 1322 god. po Thallóczyu iz povelje körmendskog arhiva Glasnik zem. muzeja, 1906., str. 403. do 404. Isto misli Thallóczy u djelu· Studien zur Geschichte Bosniens . . .«, str. 7. Klaić, Bribirski knezovi, str. 140., Zagreb 1897.; Mon. Rag. Libr. Ref. I., str 72.

[114]) »Kronika nekoga mašnika iz družbe Isusove«, 1762. veli pod godinom 1327., da je Stjepan knez »humszki«. Azbóth veli, da je to bilo 1325 godine (na str. 47.) u »Bosnien und Herzegowina«. Čorović tvrdi, da je Stjepan Kotromanić zauzeo dio Huma 1325 godine. Glas srpske kralj. akad., 167., strana 32.

Osvojenje Huma nije bilo lagano zbog unutarnjih neprilika, jer su se protivili Branivojevići, koji su učinili mnogo nepodopština. Ban Stjepan osvoji sve osim Popova i morske obale, jer je ovo dvoje bilo pod Petrom Toljenovićem, praunukom kneza Andrije. Kako se Petar Toljenović nije htio pokoriti bosanskome banu, bi ubijen. Poslije toga dade ban svoju sestru Katarinu Nikoli, Petrovu stricu, — iz roda Andrijina — s gradom Popovom, iz kojega se braka rodi Bogiša i Ladislav Nikolić, koji se kasnije spominju kao humski knezovi.[115]) Dubrovčani su namjeravali da otpreme poslanstvo Stjepanu, banu bosanskome, jer su držali, da će doći u posjet u grad Bišće kod Blagaja 1327 godine.[116])

Tako je Humska zemlja, koja je manje više bila kao samostalna zemlja, došla pod novu državu — Bosnu, kojoj će baš ta zemlja biti kamen spoticanja, jer će iz nje izaći gotovo svi pokreti, što gledahu, da smanje bosanski ugled a svoj da povećaju. Njihov duh ne će moći trpjeti ova nasilja, nego će i uz cijenu saveza s neprijateljem nastojati da postignu svoj cilj. To nam bjelodano dokazuje cijela povijest sve do u najnovije doba do ustanka Hercegovaca protiv Turaka. Taj čelični značaj i ponos izvire iz onoga kršnoga kamenoga kraja, u kojem je Hercegovac probavio svoju mladost. Već priroda dodijeli Hercegovini drugačiju ulogu nego Bosni, jer su saobraćajne veze s prvom u ono doba bile slabije. Gotovo i jedino samo dolinom rijeke Neretve postizava se s Bosnom zgodnija veza, osim onoga t. zv. »puta bosanskoga« u istočnoj Hercegovini: Dubrovnik—Foča—Goražda—Sarajevo. Vrlo je

[115]) Ducange, Historia Byzantina, Fam. Dalm., str. 266. Ruvarac veli, mu je Katarina bila kćerka. Glasnik zem. muzeja. Sarajevo, str. 231., god. 1891.

[116]) Monumenta Ragusana V. 244.; Orbini, Il regno degli Slavi, 352.; Monumenta Ragusana I., 71. Dubrovčani nijesu uvijek u svojim zapisima stavljali čitav titul kralja ili bana nego samo skraćeni titul. Tako su oni u vijeću u srpnju 1327 godine rekli, da se pošalju poslanici »ad dominum Stepanum banum Bosine . . . si ipse dominus Stephanus venerit in Biscie«, Mon. Rag. Libr. Refor. I., 244. Moguće je, da je to moglo biti učinjeno i prije, ali Dubrovčani htjedoše da to baš sada ponove.

dobro uočio ban bosanski prilike, kad je širio prema moru granice svoje države, gdje se nalazi dobra i cvatuća trgovina, koja je dobro doprinosila u državnu blagajnu. S tim je međutim zapuštena Bosna došla u doticaj s kulturnim dalmatinskim gradovima i plovnim hrvatskim morem. Od toga doba gubi se svaki upliv dinastije Nemanjića, jer se ujedno gubi i zadnja veza, koja je mogla dulje vremena vezati Humsku zemlju s bizantijskom kulturom, a to je humska pravoslavna episkopija, koja je potpunu potisnuta u prvoj polovici 14. stoljeća, ako se uzme istinit njezin opstanak. Istina, pokušao je Dušan Silni da opet povrati posjede svoga djeda, ali bezuspješno, jer su bosanski banovi, a kasniji kraljevi čuvali zaleđe, koje im je omogućilo bar kakve takve uređene financijalne prilik i žilu kucavicu prometa. Sad se je pojam Humske zemlje počeo da širi na sve strane. Tako je glavna trgovačka naseobina Dubrovčana Drijeva (Gabela) došla u ruke bosanskih banova, odakle su dobivali carine. Dubrovčani su plaćali u novcu, što su trgovali u Drijevi sa humsko-bosanskim zaleđem. Zbog toga je dolazilo do zavade, jer je bilo krivo nekim knezovima, što su Dubrovčani u Drijevi imali pravo izlaziti van trga na vodu, po drva i na pašu. Tako se je dogodilo 1399 godine, kad se dubrovačka republika buni protiv toga »gospogi Vladi i Knezu Đurđu i Vl'kikju . . .«. Tu se veli ovim »da im ste priseku učinili i postavili do samoga tr'ga do Struge . . . .« (kaže, da knezovi zabranjuju sjeći drva »i u Jesenici dr'va . . .«.[117]) Iz toga se vidi, da su po starom običaju imali Dubrovčani neka prava oko trga Drijeva. Ono mjesto, gdje su dubrovački trgovci imali pravo drva sjeći i danas opstoji oko 3 km od Drijeva idući cestom prema rimskom taboru Mogorilu blizu Čapljine pokraj željezničke pruge, koja ide prema Dubrovniku pod imenom Jasenica. Od ovoga doba ne bismo mogli govoriti čisto o Humskoj zemlji, ako ne bismo uzeli u obzir i Bosnu, jer se to od 1322 godine naprijed ne može dijeliti niti točno opredijeliti djelokrug.

Sada počinje sve više i više zbliženje Herceg-Bosne, dok se ne stopiše u jedno političko tijelo, jer je narodna duša bila

117) Pucić, »Spomen. Srp.« I., str. 20. Beograd (ćir.).

dosta jednolika. Bosanci kao sjevernjaci hladni i teško pokretljivi spojeni u životu s južnjacima Humske zemlje žešće krvi i velikoga nagnuća radu stvaraju sad jedinstvo, koje je nužno za održavanje zajedničkog života i izgradnju zajedničke civilizacije. Samo je doista vječita šteta bila, da su taj razvoj sprečavale vjerske borbe i upliv ugarske tuđinske vlasti. Da toga ne bijaše, danas ne bismo izgledali ovako kao što jesmo, nego bi vjerojatno već davno postojala trajna veza i ustalio se pomirljivi stav žiteljstva, koji živi unutar granica Herceg-Bosne. Hum je uvijek bio zemlja, preko koje se išlo, koju su prisvajali razni gladuši tuđinske vlasti. Bili oni samostalni pod ovom ili onom državom uvijek su isticali svoju samoniklost i jaku volju, koja se gotovo uvijek morala poštovati. S njom su (Humskom zemljom) vitlali gore-dolje, sad tobože u ime historijskog prava, kao što to bijaše radio Bizant smatrajući je kao miraz, kako to činjahu Mađari, dok nije dobila pod konac 14. stoljeća vlastitu kneževsku lozu porodice Kosača. Oni su digli zemlju do zamjerne veličine, te je izgledalo za neko vrijeme, da je to neka suverena država, koja to nije bila kao druge na papiru, nego u stvarnosti.

Izlaganjem ovih povijesnih činjenica dali smo političku prošlost Humske zemlje. Iako su izvori, koji nam služahu kao pomagala, da bi pružili sliku njezinog udesa, oskudni, mi smo se trudili, da iz reda činjenica izvedemo jednu crtu, koja je i onako jasna: da je Humska zemlja na nezgodnu raskršću raznolikih utjecaja i težnji sredovječnih državnih i društvenih formacija, uvijek ostajala zemljom, koja svoj politički život nikad nije trajno povezala s jačim susjedima. Toga radi treba i razumjeti, zašto povijest Humske zemlje, koja se u 15. vijeku prozva Hercegovina, ne vežemo uz povijest Bosne. Humska je zemlja, kako smo vidjeli, u političke prošlosti bila samostalna i samosvojnija u težnjama od ostalih zemalja nastavanih Južnim Slovenima. Naravno, da provala Turaka na Balkanski poluotok i migracije ostalih Južnih Slovena sa strane iza granice, na kojoj je stajao spomenuti Mladen . . . »na Drini«, promijeniše njezin jedinstveni oblik, ali je ipak sve do sada najznačajniji od svih krajeva u pogledu sastava naše krvi.

Da ogledamo sile, koje su pokretale težnju za samostalnim političkim nastupom Humske zemlje, a te se sile nalaze u kulturnoj moći stanovnika, preći ćemo na crtanje napose vjerskih prilika, koje su vladale do godine 1330. Opisat ćemo pak napose razvoj katoličke biskupije u Stonu od početka pa do gore spomenute godine i pravoslavne zahumske episkopije od 1219. do 1330. te upliv tako zvane »bogumilske sekte«.

Stanje katoličke crkve u Zahumlju.

Već smo u početku ovoga djela spomenuli, kako se je od 9. vijeka razvijalo i cvalo kršćanstvo na Balkanskom poluotoku i prema tome i u Zahumskoj zemlji, koja je bila gusto naseljena još u rimsko doba, a to dokazuju spomenici, što ostadoše u raznim zahumskim krajevima. Pripovijedali smo, kako je slovenski živalj primio krst kao simbol nove kulturne pojave u izgrađivanju nutarnjega narodnoga života. Jasno je osim toga, da na zemljištu Herceg-Bosne bijahu mnoge biskupije, što nam svjedoče sabori u Saloni god. 530. i 533. Tu se spominje neki Marcel biskup neretvanske crkve (episcopus Marculus ecclesiae Naronitanae), gdje je sv. Venancije širio kršćanstvo.[1]) Ta je biskupija bila sa sjedištem u današnjem mjestu V i d u kraj Metkovića. Tu se još spominje i dubrovačka biskupija. Po svoj prilici su neke biskupije propale, kada su se Sloveni doselili. Propale su one, koje su bile jače na udaru, a to bijahu one u unutrašnjosti, koje se ne mogoše od novih došljaka obraniti, pri čem je igrao odsudnu ulogu fakat, da nisu imali utvrđenih gradova. Kad se pogledaju potpisi s onih dvaju sabora, sravne s događajima u biskupijama,

[1]) Šišić, Priručnik, str. 157.—164.; Bulić-Berwaldi, Kronotaksa, str. 55., 21. Oni stavljaju »Martaritana Ecclesia« u Mostar; na saboru u Konjicu 1446. spominje Kačić biskupa Vladimirovića: »episcopus ecclesiarum Graecanici Ritus« . . ., str. 17. »De regno Bosniae eiusque interitu narratio historica«, Pars tertia, Prudentius Narentinus. Venezia 1781.

što su se zbili u kasnije doba, onda nam je jasno, zašto se te biskupije ne spominju. Kad su se Sloveni pokrstili, ili kad je bar jedan dobar dio njih postao kršćanski, onda su počeli pomišljati pojedini biskupi, kako bi obnovili stare biskupije. Moglo se je to dogoditi samo onda, kada je došao u Split Ivan Ravenjanin, za kojega se kaže, da je počeo pridizati splitsku crkvu u svakom smislu. Išao je po Dalmaciji i po hrvatskim krajevima te »obnavljaše crkve, posvećivaše biskupe, razređivaše biskupije i učaše neuke«.[2]) Onaj gore spomenuti Marcel, biskup Narone, spominje se u 13. stoljeću i godine 1446. u saboru u Konjicu, a to znači, da je nekako i životarila.[3]) Ona je ipak spadala pod nadbiskupiju u Splitu.[4]) Budući da se u prvim salonskim saborima ne spominje stonska biskupija, nije isključeno, da je naronitanska prešla kasnije na S t o n. Kako je stonska biskupija jedina na teritoriju H u m s k e zemlje, moramo se s njom pozabaviti malo više i opisati njezin faktični razvoj.

Kad je nastala stonska ili humska biskupija?

Kako je nastala stonska ili humska biskupija — to se točno ne zna. Pop Dukljanin spominje, da je ona ustanovljena na saboru kralja Budimira u D a l m i (u Omišu ili Duvnu) pod imenom »Zahumska«.[5]) Ovaj je sabor, zabilježen u popa Dukljanina, nesiguran, ali ne znamo, kad se je zapravo odr-

[2]) Toma Arciđakon, Historia Salonitana. Izdanje Rački, str. 33. veli: »Tunc cepit ecclesiam clerumque componere . . . Etenim per Dalmatiae et Sclavoniae regiones circuendo restaurabat ecclesias, ordinabat episcopos, parochias disponebat, paulatim rudes populos ad informationem catholicam attrahebat«. Vidi Bulić-Berwaldi, Kronotaksa, str. 119.

[3]) Farlati, Ill. Sacr. 4. Tom., str. 185. U tom. III., str. 10. veli, da je Narona pripadala sad Duvnu, sad Makarskoj ili objema.

[4]) J. Zeiller, Les origines chretiennes dans la Province romaine de Dalmatie, Paris 1906., str. 134.

[5]) Šišić, Letopis popa Dukljanina, 1928. (ćiril.), str. 306.—307. Farlati veli, da je to bilo 877 godine. Tom VI., str. 325., a u tomu III., str. 103. drži, da je to bilo 928.; N. Milaš, »Ston u srednjim vijekovima«, str. 10. 1914. (ćiril.). On misli, da je to bilo za Mihajla »Viševića«.

žao. Mogli bismo ustvrditi, da je ta biskupija od Ivana Ravenjanina, jer je on bio onaj, koji je uskrisivao biskupije i nove biskupe redio pa je dosljedno morao to učiniti i u Stonu kao mjestu, koje je pristupačno radi morske obale. Stonska se biskupija ne spominje prije splitskih sabora. Na drugom splitskom saboru 928 godine radilo se je o tom, da se potvrde stare granice biskupijâ, a osobito biskupije ninske, jer ona nije bila biskupija, nego natpopat. U gornjoj Dalmaciji, od Neretve na jug, potvrđene su u historiji ove biskupije: stonska, dubrovačka i kotorska. Na tom se saboru veli, da se svaki vrati u svoje granice, kako je to bilo prije. Iz teksta zaključaka splitskoga sabora 928 godine slijedi, da je stonska biskupija bila od starine, te prema tome treba dati prednost starim biskupijama. Može se kao vjerojatno zaključiti, da je Ston bio već dugo vremena kao sjedište biskupije, a potvrđuje nam se to, kad uočimo razloge, iz kojih se je sastao splitski sabor. Trebalo je naime sprovesti načelo: svako neka ide na svoje stare granice. Poznato je, da crkva nije nikada lagano mijenjala crkvene teritorije i njihove granice, zato se i može zaključiti, da je stonska bikupija bila od svih priznata kao zakonita i već postojeća, jer se biskupi na saboru o njoj ništa ne izjašnjavaju u protivnom smislu. Jedino ne možemo znati, dokle sezahu njezine granice. Tek je vjerojatno, da su bile daleko potegnute prema Dubrovniku i Kotoru i u Neretvansku krajinu, dokle se je god vlast Mihajla »Viševića« protezala. Zato, što u unutrašnjosti nemamo nijedne biskupije nego duvanjsku, koja nemađaše biskupa, možemo zaključiti, da je vlast stonskoga biskupa sizala daleko u unutrašnjost do Raške Gore u sjevernoj Hercegovini. Za Tome Arciđakona Makarska se biskupija prostirala do Stona.[6]) Sve ono, što se je riješilo na splitskom saboru, ticalo se je i stonskoga biskupa u svemu, pa i u pogledu slovenskog bogoslužja, morala i discipline klera. Oko 950 godine spominje se grad Ston u Zahumlju po caru Konstantinu Porfirogenitu i to kao prvi,

[6]) Šišić, Priručnik, str. 222. Istina spominje se biskupija Narona 1192 godine, i 1185 g. spominje se na splitskom saboru Krajina. Valjda misli na ostatak Narone kao episkopije. Smičiklas, Cod. dipl. III., 251 do 253. i 192.—194.; Toma Arić., Hist. Sal., 45. str., izd. Rački.

što bi značilo, da je tu bilo središte humskih knezova. To je vjerojatnije nego za Blagaj, što možemo vidjeti po kulturnoj djelatnosti samih knezova i stonskih biskupa, koji posagradiše tolike crkve i umjetnička djela u Stonu. Ona kruna na basreliefu, nađena u crkvi svetoga Mihajla, daje naslutiti, da

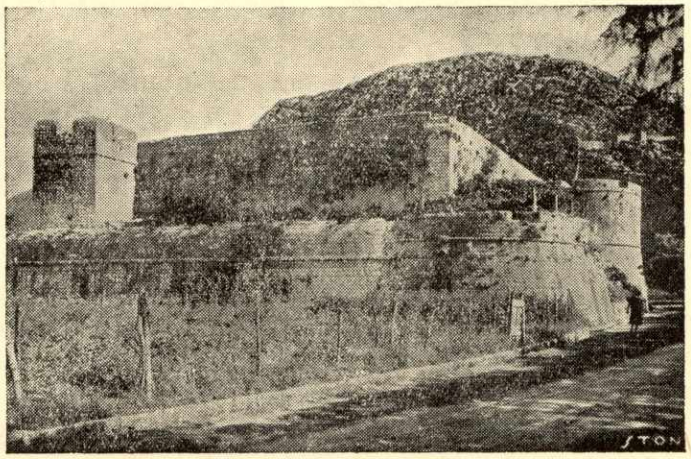

Stara utvrda u Stonu.

je tu bilo središte kneza i biskupa. Baš je u toj crkvi pleterna ornamentika, koja je glavni motiv starohrvatske umjetnosti. Ta je crkva Svetoga Mihajla navrh brijega u »Stonskom polju«, a koju je sigurno podigao ili Mihajlo ili koji dukljanski kralj. Vidi se to po samoj umjetničkoj izradbi krune, jer je ova potpuno slična onoj u splitskoj crkvi u krstionici.[7]) Imamo još crkvu blažene Gospe u Lužinama, usred stonskoga polja oko 200 metara od mora, koja je vrlo dobro sačuvana. Ona je sagrađena u 9. stoljeću, što se vidi po hrvatsko-bizantskom slogu. Nadalje stoji crkva Svetoga Mihajla kod bi-

[7]) Karaman Lj., Iz kolijevke hrvatske prošlosti, str. 78. i 18. Zagreb 1930. Izd. Mat. Hrv. Po Farlatiju je prvi episkop humski nepoznata imena 877 godine. Isto tako, drugi biskup 928 godine; treći 1023 godine, a četvrti jest Gabrijel 1044., koji je izdao — tobože — jednu ispravu na Lokrumu, kojom se darivaju Benediktinci, Šišić, »Letopis popa Duklj.«, str. 193.—194.

jelih opatica Svetoga Dominika iz 8. stoljeća. Napokon je tu i crkva Svetoga Martina na jug od Blažene Gospe u Lužinama, koja je srušena u 12. vijeku i crkva Svetoga Petra iz 8. ili iz 9. vijeka. Na sjeverozapadu Velikoga Stona nalazi se crkvica Blažene Gospe Blagovijesti, t. zv. Nuncijate. Osim toga dolazi nam crkva Svetoga Ivana iz 9. vijeka i crkva Mandalijena na Gorici u »Stonskom polju« kao razvalina iz 12. stoljeća.[8]) Ove su crkvice u vezi s dolaskom Hrvata, jer su oni stvorili novu kulturu u Dalmaciji, gdje je Dalmacija bila odalečena od evropske civilizacije i kulture, pa je time izazvana pojava hrvatskoga graditeljstva sa slobodnim i originalnim oblicima.[9]) Pokraj stonske biskupije bila je makarska koja je dosizala od svršetka Krajine do Stona u drugoj polovici 11. stoljeća.[10])

Poslije smrti Mihajla »Viševića« ostala je stonska biskupija pod njegovim nasljednicima i mogla se je nesmetano da razvija, osobito poslije vremena, u kojem je Samuelova država bila na vrhuncu svoje moći. Tada je imala slabije veze sa splitskom nadbiskupijom, jer je Hum bio pod vrhovnom vlašću Samuelovom. Ako se vjeruje Popu Dukljaninu, tada je pod dioklejsku crkvu spadala i stonska biskupija kao i bosanska. Po Farlatiju bi bila tada i ustanovljena. To se je sigurno moralo dogoditi baš u 11. stoljeću, a svakako prije uspostave barske metropolije 1089 godine. To je po pričanju Tome Arciđakona moglo biti oko 1059 godine, kad je u Splitu bio sabor, na koji su bili pozvani svi biskupi gornje i donje Dalmacije. Nastao je brodolom prilikom njihovog putovanja u Split, pa se biskupi na jugu Neretve u toj borbi s valovima utopiše, a građani biskupskih gradova iskoriste priliku te napišu pismo papi, u kojem su rekli, da je daleko i opasno ovima

[8]) »Starohrvatska prosvjeta« god. 1898. Vidi članak Radić, Sredovječne crkve u Stonu, str. 72., 75., 81., 140.—141., 144.

[9]) Karaman Lj., Iz kolijevke . . ., 56. str.

[10]) Toma Arciđakon pišući o brodolomu biskupa gornje Dalmacije veli: »Fuit etiam episcopalis sedes apud Mucarum, eratque sua parochia a confinio Craine usque Stagnum. In Stagno nichilominus fuit episcopatus; suaque parochia erat in comitatu Chulmiae«, str. 45. izd. Rački. Tu »Parochia« znači biskupija. Vidi sub voce Ducange, Glossarium . . . latinitatis . . .

biskupima da idu u Split na sabor. Zato papa osnuje nadbiskupiju u Antivaru (Baru). Istina, stonska se crkva ne spominje, ali se to drži, kad Toma Arciđakon nabraja biskupije splitske crkve, a među njima ne spominje stonsku. Stoga je dobro i dosljedno, da se stonska biskupija stavi pod barsku.[11]) Sve je do toga doba bila stonska biskupija faktično pod Splitom.

Mihajlo je Vojislavić iz Duklje počeo raditi na tome, da dobije krunu od rimske kurije, i da njegova barska biskupija bude nadbiskupijom. To je zahtijevala politička nužda, koja ga je zaokupila, a sve se to dešava u doba Grgura VII., doba borbe između crkve i države. Jedna i druga hoće da bude posve samostalnom. To je ona borba za investituru, iz koje su izišli protucarevi i protupape, a to je posljedica nepopuštanja s jedne i s druge strane. U tom metežu htjede Mihajlo iz Duklje da postigne priznanje suverenosti svoje države i crkve. U njegovo doba okrunjen je u Hrvatskoj za kralja Zvonimir kao papin politički saveznik i priznavalac političkih njegovih nazora. Kad je car Henrik IV. postavio protupapu Klementa III., dala se je prilika Mihajlu da iskoristi priliku. Svaki je papa htio da dobije saveznika protiv svoga neprijatelja. Mogao je to na najlakši način da učini, podijeli li privilegij (povlasticu) u crkvenim stvarima svojim pristalicama. Kako je Bodin bio obdaren već od prirode da shvati položaj, uočio je on kao nasljednik Mihajlov ono, što je htio postići njegv otac. Tako je htio da njegovu neoživotvorenu želju dovede do cilja. Poslao j svoje poslanike Klementu III., protupapi, koji mu izdade povelju, da je barska biskupija ubuduće nadbikupija (metropolija), koja imade označene svoje podložne biskupe (sufragane). Zapravo je isprava datirana 8. siječnja 1089 godine na molbu »najslavnijega kralja Slovena Bodina«. On je to dao po običaju, kakav se i prije provodio. Sigurno je dukljanska delegacija bila krivo obavijestila protupapu Klementa III. kazujući mu, da je to nekada u davnini i bilo tako. Zato papa dozvoljava palij (znak nadbiskupske vlasti) i posvetu sufragana u za to određene dane. Toj me-

[11]) Rački, Doc., 199.—200.

tropoliji podvrgne protupapa i bosansku biskupiju s trebinjskom i sa svim samostanima dalmatinskim (latinskim), grčkim i slovenskim. Tu se ne spominje humska biskupija, jer je baš tada potpadala pod Dubrovnik, a u Dubrovniku je osnovana nadbiskupija 1023 godine sa sufraganima kotorskim, trebinjskim, korčulanskim i stonskim.[12]) Kad se ovo isporedi s onim, što je bilo 1089 godine, onda se vidi da Trebinje i Kotor odoše pod Bar u Duklji, a Hum ostane dugo pod Dubrovnikom. Sad se s ovim sasvim dobro slaže ono, što Toma Arciđakon reče o granicama hrvatske države za nasljednika Držislavljevih od godine 1069. Nije Hum ni mogao pripasti Duklji pod crkvenu niti pod političku vlast, jer bijaše u hrvatskoj ruci.[13]) Da je u Dubrovniku bila nadbiskupija već od prije i da je stonska biskupija bila pod njom, vidi se odatle, što papa naziva i jednoga i drugoga nadbiskupima u pismu od 9. siječnja 1078., u kojem ih papa poziva u Rim, da se njihova rasprava završi.[14]) U dubrovačkim falzifikatima spominje se uvijek humska biskupija, te se prema tome vidi, na što su Dubrovčani pretendirali. Papa Kalikst II. nalaže biskupima gornje Dalmacije, da priznadu Gerarda za dubrovačkoga nadbikupa 28. rujna 1120 g. To isto nalaže i humskom biskupu.[15]) Poslije toga Inocent III. 11. lipnja 1142 godine potvrđuje Andriju nadbiskupa i nalaže sufraganima, da ga prime. To se ticalo i stonske biskupije.[16]) Od te dobi nastala je suspenzija (obustava) barske biskupije od 1142. do 1199., dok nije ob-

[12]) Philipp, De Diversis, Situs aedificiorum, izd. Brunelli 1882. Zara, str. 29., Dolci, De Ragusini Archiepiscopatus antiquitate, str. IV.; Marić, Papstbriefe . . .,str. 6.; Stanojević, Borba za samostalnost katoličke crkve u Nemanjićskoj državi, str. 25.

[13]) Toma Arciđakon, Historia Salon., izd. Rački, str. 40.—41. Veli, da je hrvatska granica: »Usque ad mare Dalmaticum cum tota Maronis et Chulmiae ducatu«. Zato nije istina, da od 1044. godine nije u stonskoj oblasti bilo nijednog katolika, kako kaže Milaš, Ston u srednjim vijekovima, str. 45.; Rački misli na dio Huma. »Rad« 27., str. 99.—100. »Borba južnih Slovena . . .«.

[14]) Šufflay, Acta Alb. I., 20. str. Beč 1913. Kao spuria (podmetnuto) smatra se pismo Grgura VII. od 21. svibnja 1076. i Paskala II. biskupu dubrovačkome Dominiku 27. siječnja 1102.

[15]) Šufflay, kao gore, 28. str. Tu se veli: »In regno Zacholmiee . . .«.

[16]) Šufflay, kao g., str. 38.

novljena za Vukana zetskoga kralja. Za to su vrijeme Barani i barski sufragani potpadali pod Dubrovnik, te se je nastojalo, da se opet obnovi ili podvrgne Splitu. To isto potvrdi papa godine 1153. i 1158. Godine 1167., 1187. i 1188. splitski nadbiskup Rajnerije bijaše pristalica cara Manuela, koji je vladao većim dijelom hrvatskih krajeva. Pošalje svoje poslanike u Bar do biskupa Petra. Petar izjavi, da će ga priznati za vrhovnu glavu, ako on njega prizna za barskoga nadbiskupa, kako je to i prije bilo.[17]) U to vrijeme Kačići iz Neretvanske krajine ubiše nadbiskupa Rajnerija, a za malo vremena izdahne i car Manuel. Tim sve propadne.

Pod konac je 12. vijeka u Humu vladao vladar Nemanjićke porodice, Miroslav, za kojega smo rekli, da je bio pobožan u pogledu darivanja crkvi. Miroslav je u ratu s Dubrovnikom protjerao stonskoga biskupa Donata, a prije je priječio slobodu crkve i nije htio ni da čuje o željama papinim, kada mu je pisao 1181 godine. Miroslav nije htio vratiti oteti novac od nadbiskupa splitskoga Rajnerija. Biskupija je stonska bila tada prazna, jer Miroslav nije htio da imenuje novoga biskupa. Ovaj biskup Donat, kao sufragan dubrovačkoga nadbiskupa, bio je protiv Miroslava, koji je tada živio u ratu s njime sve do svoga pomirenja paktom od godine 1186. Izgleda, da su odnosi za Miroslava u godini 1190. s Dubrovnikom bili potpuno izglađeni, jer se tada stvara pakt, koji bi mu zajamčio u Dubrovniku slobodno sklonište. Valjda je biskup Donat tada mogao doći nazad u Ston, ali nije to htio iz razloga, koji su nama nepoznati. To znamo iz pričanja njegova sina Petra. Petar je nudio, kako smo već spomenuli, Dubrovčanima, da se vrati biskup Donat, koji je oko 1170 g. zasjeo na biskupsku stolicu, ako mu dadu 300 perpera zlata. Donat je umro u Lokrumu oko 1211 godine, te Petar stavi prijedlog, da se imenuje novi biskup u Stonu, ali tek kad plati ucjenu od 200 zlatnika, koju Dubrovnik nije htio da prihvati. Honorije III. piše Leonardu nadbiskupu dubrovačkome, da su toliko vremena bez biskupa, te je pravo imenovanja prešlo na

[17]) Šišić, Letopis Popa Dukljanina, str. 81.; Šufflay, Acta Alb. I., str. 29., 32., 34.; Farlati, Ill. Sacr. III. Tom., str. 200.

Svetu Stolicu, koja Leonardu nalaže, da imenuje novoga biskupa u Stonu, ali tek uz uvjet, da kod posvete budu 2 ili 3 biskupa. Gregor IX. potvrđuje 1227 godine stonsku biskupiju i meće je pod Dubrovnik. Malo je to čudno, ako je oko 1219. ustanovljena pravoslavna episkopija u Stonu. Može se to jedino tumačiti na taj način, da je bila i jedna i druga: katolička i pravoslavna.[18]) Humski su knezovi oko 1180 godine polagali svoje pravo i na Korčulu i na Lastovo, ali se moradoše s vojskom povući, a vojsci je na čelu bio Stracimir.[19]) Slijed prijašnjih biskupa ne poznamo, osim nekoga Gabrijela (oko god. 1044.), a od kojega je ostala jedna falsifikovana isprava. Godine 1143. spominje se Simeon, stonski biskup, a iza njega dolazi Donat oko god. 1170. do 1211. Kao osmi po redu dolazi neki P e t a r 1281 godine, i Ivan stonski i korčulanski 1291 godine. Iza ovoga dolazi neki Ivan II. stonski i korčulanski 1314. i napokon »Gaddus«, stonski i korčulanski biskup 1330.[20]) Farlati veli, da se ne zna, kada je umro biskup stonski, a drugi se biskup spominje u splitskom saboru 928 godine. On drži, da nije istina, da je stonska biskupija potpadala pod Duklju, jer se tome protivi sam položaj zemljišta. Misli se, da je na splitskom saboru bio sam stonski biskup ili pak njegov prokurator. Treći se stonski biskup spominje po papi Benediktu VIII. i to 1023 godine. Ni u aktima splitskoga sabora nema stonskoga biskupa, jer je pripadao Dubrovniku. Četvrti je biskup Zahumlja — dotično stonski — Gabrijel, kako gore rekosmo. Poslije je njega razmak od 8 godina. Možda Ston i nije imao svoga biskupa. Peti je stonski biskup oko 1121., a šesti Simeon, kojega spominju Orbini i Luccari. Farlati veli, da je Celestin III. 1191 godine podvr-

18) Smičiklas, Cod. dipl. II., str. 176.

19) Resti, Chronica, izd. Nodila, str. 66., 60. i 75.; Farlati, Op. cit. VI., str. 274. spominje, kako Grgur IX. potvrđuje 1227. godine Dubrovniku humsku biskupiju; Smičiklas, Cod. dipl. III., str. 142. Honorije III. 1217 godine piše: ». . . quod Tribuniensis et Stagniensis eclesie catedrales provincie metropolitico tibi iure subiecto tanto tempore pastoribus iam vacarunt, quod earum provisio est ad sedem apostolicam . . . legitime devoluta«.

20) Farlati, VI., str. 323., do 324.

gao po krivom mišljenju »per errorem« stonsku crkvu Splitu, jer je Ston davno pripadao splitskoj crkvi. Poslije toga je stolica biskupska bila prazna u roku od 80 godina, a uzrok bi bio, kako veli Farlati, opaki knez Petar i nasljednici, ili heretici, skizmatici ili možda kakvi drugi državni uzroci.[21]) Herceg hrvatski Koloman povede vojnu na heretike u Bosni i Hercegovini 1237. i slavno ih pobijedi. Zato mu papa 1238 godine piše, da je on onaj, koji je priveo svijetlu Evanđelja Humsku zemlju.[22]) Papa te iste godine, kad nema ni spomena o biskupu stonskome, daje stonsku biskupiju (Zahumsku) P o ž i, bosanskome biskupu, da je u duhovnim stvarima vodi, dok on ne bi drukčije odredio.[23]) Iz toga se vidi, da je katolička stonska biskupija bila pusta bez biskupa, dokle nije papa predao njezinu upravu i brigu dubrovačkom nadbiskupu, jer papa pri svršetku 13. stoljeća moli dubrovačkoga nadbiskupa, da tu biskupiju popuni. To možemo zaključiti iz isprave kneza Andrije 1249 godine, gdje se ne spominje niti katolički niti pravoslavni biskup. Kasnije, kad su ugarski vladari zavladali Humom (1253.), nisu se spominjali biskupi humski u ispravi kneza Radoslava (1254 godine).

Nastala je borba između dubrovačkoga i barskoga nadbiskupa, a u tu se stvar upleo i trebinjski biskup. Taj je javio pismo papino u Ulcinj 18. travnja 1251., a 11. listopada se spominju privilegiji dubrovačke nadbiskupije. Poslije godine 1264. radilo se na tome, da se i Bosna oduzme ispod dubrovačke nadbiskupije i podloži Kaloči po želji ugarsko-hrvatskoga kralja. Papa je Martin IV. pisao dubrovačkome nadbiskupu 13. lipnja 1284 g., neka se poskrbi, da se biskupska stolica u Stonu i Trebinju popuni. Isto to spominje i papa Honorije IV. 11. ožujka 1286 g. Godinu se dana kasnije spominje Petar, biskup stonski, u knjizi »Indulgencija« sa nadbiskupom dubrovačkim B o n o m. Taj se isti još spominje 1298 godine u pismu gvardijanu senjskom. Svršetkom 13. stoljeća dođe za nadbiskupa stonskoga I v a n s naslovom: stonski i korčulan-

21) Farlati, VI., str. 325. do 327.

22) Theiner, Mon. hung. I., 162.—163.

23) Fermendžin, Acta Bosnae, 10.

24) Smičiklas, Cod. dipl. VI., str. 488. i 551.

ski.[25]) Ivan se dade na popravak discipline u narodu i u crkvenim redovima, ali ne uspije zbog opačine ljudske. Dohoci su mu bili tako slabi, da nije mogao živjeti od neprijatelja vjere katoličke, te je odlučio zamoliti papu, da se biskupsko sjedište premjesti na drugo mjesto. Kad su to dočuli Korčulanci, htjedoše, da se biskup preseli njima i da premjesti svoju stolicu, na što je Ivan i pristao, ali uz neke uvjete glede prihoda. Tako se prenese stolica stonska na Korčulu po odobrenju Bonifacija VIII., ali je Ivan stonski išao češće u posjete Stonu. U to on umre, i tako ostade biskupska stolica za neko vrijeme nepopunjena, dok nije došao oko 1330 godine biskup Gaddus.[26]) U to je 1333. došao Stonski Rat pod Dubrovnik, koji je zato davao srpskim i bosanskim vladarima danak.[27]) Pri svršetku vlade bosanskoga bana nad Stonskim Ratom bile su prilike veoma zle. Valjda je to bana i ponukalo, da proda Ston, jer nije mogao napraviti red. Ston bijaše pun pravoslavnoga pučanstva i članova tako zvane bogumilske sekte, o čemu nas dobro izvješćuje 10 godina kasnije papa Klement 1344 godine, kad piše Dubrovčanima, kako je došao Marin, stonski biskup, u Ston i počeo propovijedati i dijeliti sakramente, ali ustadoše pravoslavni skizmatici, kojemu ne dadoše govoriti, nego su ga mučili i priječili kod propovijedanja tako, da nitko nije smio doći da bude s njim ili da mu pruži hranu. Zato je bio prisiljen da napusti Ston i da bježi.[28]) Iz toga slijedi, da je u

[25]) Farlati, VI., 328. Smičiklas, Cod. dipl., IV., 445. i 460.; VII. tom., str. 303. govori o Petru stonskom; Miklošić, Mon. Serb., 34., 44.; 1252. nalaže papa biskupu ankonitanskomu, da istraži sve glede one zavade među klerom; Smičiklas, Cod. dipl. IV., str. 487.; Fermedžin, Acta Bosnae, str. 15.

[26]) Farlati, VI., 328.—330. str.; Miklošić, Mon. serb., 67.—79. Oko 1305. god. i 1307. spominje se u donaciji Uroša II. crkvi svete Marije Rtačke neki humski biskup Ivan s riječima: »Jepiskup 'hl'm'ski Ivan'«. Kancelarijski i notariski spisi 1282.—1301., izd. Dr. G. Čremošnik, u **»Zbornik srpske kraljevske akademije«**, 162. str. Oko god. 1300. spominje se ugovor Ivana stonskoga s korčulanskom općinom glede prenosa biskupske stolice iz Stona. Biskup traži neki danak i mjesto desetine pita jedan vinograd u Lombardi i neko polje kod svetoga Vida. Smičiklas, Cod. dipl. VIII., 580.

[27]) Miklošić, Mon. Serb., 103.—109.

[28]) Smičiklas, Cod. dipl. XI., str. 118.—119.

prvoj polovici 14. stoljeća u Stonu bila katolička vjera slabije zastupana, jer je potisnuta od drugoga elementa. To nam vrlo dobro riše gore spomenuto papino pismo. Zato je trebalo dugo vremena, dok su Dubrovčani potpuno uveli katolicizam odlučnom djelatnošću franjevačkoga reda.[29]) Prema onome, što je gore rečeno u opisivanju katoličke stonske biskupije, slijedi, da je granica te biskupije išla od Stona pokraj mjesta Doli pred Slanim pa na Bitunju, na Dabricu, Rabinu, preko Veleži, na Zemlje, Humilišani pa na Rašku goru, a ne na Prenj, kako Krunoslav Draganović kaže, zatim dalje uz rijeku Neretvu sve do njezina ušća prelazeći nekad i samu Neretvu (Draganovićeva karta »Katoličke crkve Bosne i Hercegovine nekad i danas«).

Pravoslavna zahumska (stonska) episkopija.

Poslije uspostave latinskoga carstva u Carigradu politička se situacija potpuno promijenila, jer su mjesto jakoga Manuelova carstva nastale tri male državne tvorevine, koje su se međusobno gložile. To je bio Trapezunt, Niceja i Epir. Svaki je car mislio, da je pravi nasljednik Bizantije. Latini opet razdijele između sebe ostatke tako, da je bilo lako sve postići jakoj desnici vođenoj odlučnom voljom i mudrom diplomacijom. U to vrijeme do Svetoga Save nije srpska crkva bila samostalna, već je bila podložena onoj u Ohridu, kao što je bilo i za Vasilija II. Sveti Sava dobro uoči takmičenje cara nicejskoga i epirskoga pak otide u Niceju, da bi dobio priznanje samostalnosti srpske crkve. To on postigne godine 1219. Veseo se vrati kući, gdje počne organizirati episkopije, parohije i manastire. Htio je, da sve pridigne duhovno tako, da srpska metropolija bude dostojna toga časnoga titula. Dade se na ustrajni i blagotvorni rad u narodu u pogledu pridizanja prosvjete, te je postigao, da su ga kasnija pokoljenja

[29]) Annales Ragusini Anonymi item Nikolai de Ragnina, 51. str. Izd. Nodila 1883. Scriptores I.; Dolci, Monumenta historica proviciae Rhacusinae Ordinis Minorum, str. 12.

s pravom nazvala »prosvjetiteljem« srpskoga naroda. Sveti je Sava svoju svrhu za misijskim radom i crkvenom organizacijom u najboljoj i najvećoj mjeri izveo, kako to niko prije ni poslije nije učinio. On je vrlo dobro znao, da oko sebe treba okupiti najbolje sile, pune moralnih vrlina. Zato je i u tu svrhu posvetio takove ljude za episkope, a najbolje od svećenika za protopope. Kada je Sava određivao sjedišta episkopija, obratio je osobitu pažnju zapuštenim krajevima, koji su bili bliži utjecaju katoličke propagande.[1]) Stanojević veli: »Čitava je zemlja bila razdijeljena na 12 episkopata, a jedna među prvima bijaše prva zahumska episkopija sa katedralom kod manastira Svete Bogorodice.«[2]) Zašto je Sveti Sava ustanovio u Zahumlju episkopiju, a ne u Bosni? Učinio je to sigurno s razloga, što srpska država u to vrijeme nije imala nikakovih političkih pretenzija niti veze s Bosnom, dočim je takav slučaj bio sa Zahumljem, jer je istočni dio današnje Hercegovine bio u rukama loze Nemanjića za neko vrijeme; zato je Sava i uspostavio tu episkopiju, premda slijedi iz niza događaja, da nije mnogo pravoslavnoga žiteljstva tamo bilo, dok se gotovo nijedan episkop nije mogao u Zahumlju zadržati. To je znak, kad su bježali i bez prihoda bili, da im je bilo opasno da se zadržavaju na teritoriju Zahumlja. Kad se još k tome promotri, da je isti slučaj bio i kod stonske katoličke episkopije, onda se možda zaključiti, da je u 13. stoljeću kršćanstvo tako zvane bogumilske sekte bilo dominantno, te je priječilo slobodu kretanja katoličkom i pravoslavnom biskupu ili episkopu, jer je jedna i druga smatrala »bogumilsku sektu« heretičnom. Golubinski misli, da uopće pravoslavne zahumske episkopije nije bilo u Stonu, nego pod brdom Zalomskim blizu Nevesinja.[3]) To je slabo vjerojatno, jer se u ispravama spominje izričito, da je u Stonu bilo mnogo srpskih kaluđera, koje i papa tako naziva u svojim pismima. U početku smo kazali, da je srpska emigracija išla u hrvatske

[1]) St. Stanojević, Sveti Sava. 44.—45. str. i 50. Beograd 1935. On veli, da je to car u Niceji dozvolio, da bi imao u Srbiji prijatelja.

[2]) Istoriski razvitak srpske crkve, izišlo u »Glasnik srpske kraljevske akademije«, knj. X., svez. XXVII., str. 10. 1870.

[3]) Golubinski, »Očerk . . .«. Moskva 1871., str. 582.—583. (ćiril.).

krajeve u 9. i 10. stoljeću po opisu cara Konstantina Porfirogenita, te se poslije smrti Bodinove pravoslavni umnožiše još više uslijed onih dinastičnih borba u Dukljanskoj kraljevini. Najposlije dođoše Nemanjići na vlast u Humskoj zemlji te počeše malo pomalo unositi srpski kulturni vjerski upliv istoka, tako, da je to Savu prinukalo, da osnuje i posebnu pravoslavnu episkopiju. Da je katolička stonska biskupija doista još bila, možemo dokazati iz pisma pape Honorija III. 1217 godine, gdje govori o stonskoj episkopiji kao ispražnjenoj, i da bi je trebalo ispuniti posvetivši novoga biskupa za Hum i Trebinje.[4])

Prema tome se dade zaključiti, da je katolički ili pravoslavni biskup dolazio u svoju biskupiju, kako je tko vladao. Ako je vladao ugarsko-hrvatski kralj, onda je katolički biskup bio slobodniji, ako je pak bio srpski, onda je po ovoga bilo slabije. Mjerilo se može uzeti i po naklonosti samoga kneza prema vjerskim stvarima. Možda je još bio razlog, da je Sveti Sava ustanovio episkopiju i sam poticaj sa strane kneza Andrije, koji je imao sjedište u Stonu.[5])

Prvi episkop pravoslavne zahumske episkopije bio je Hilarijon godine 1219. Taj je bio vjeran i dostojan učenik Svetoga Save. On se spominje na jednom sudu (stanku) u Stonu 1239 god.[6]) To je jedini slučaj. Godine 1249. u ispravi kneza Andrije, kako rekosmo, nema uz velikaše kao potpisnika niti katoličkoga niti pravoslavnoga biskupa, što bi moglo značiti, da ni jedan ni drugi nije bio tada prisutan. Poslije se ne zna više za ovoga Hilarijona, nego se spominje kao humski episkop

[4]) Smičiklas, Cod. dipl. III. 142.—143.

[5]) Zahumlje je, veli Čorović, bilo zemljište, gdje su se ukrštavali zapadni i istočni uticaji, str. 51. **Spomenica eparhije zahumsko-hercegovačke**, Niš 1929. U tom članku pogledaj »Značaj humske episkopije«. Pogrešno veli N. Milaš, da oko 1180. nije na stonskom poluotoku bilo rimokatolika, str. 12. »**Ston u srednjim vijekovima**«, Dubrovnik 1914.

[6]) Smičiklas, Dipl. Zbor. IV. 77. Sveti Sava, srpska crkva i srpska kraljevina u 13. vijeku. N. Dučić, **Glas** 39., str. 4., 11. (ćiril.). On veli, da je Sava sazvao sva duhovna i svjetovna lica, da uspostavi i uredi episkopije.

Sava, koji je bio sve do godine 1263., kad je postao srpski arhiepiskop.

Ćorović drži, da se pravoslavni humski episkopi nisu više poslije 1252 god. vraćali u Ston, nego su ostali na Limu, a s vremena na vrijeme dolazili u Primorje.[7]) Između 1254. do 1264 godine potvrdio je Uroš I. darovnicu strica svoga Miroslava manastiru Svetoga Petra na Limu. Bilo je to za vrijeme bugarskoga rata, kojom je zgodom manastir bio opustošen. Uroš I. veli u povelji, da je prizvao arhiepiskopa Arsenija i episkopa humskoga Savu, svoga brata, te daruje manastiru u Limu mjesto Bistricu i Doljane, što je na početku Luke, selo Brštanik i još neka u Neretvi itd.[8]) Ova potvrda darivanja znači, da je knez Miroslav vladao u kotlini Neretve na lijevoj obali, i da je to isto bilo potvrđeno od Uroša I. prije 1254 godine, jer su tada Ugri osvojili Humsku zemlju. Knez zahumski Radoslav postao je ugarski vazal 1254 godine, što priznava u svojoj ispravi, koju je izdao Dubrovčanima, a godine 1260. kraljica Helena napravi crkvu Svetoga Nikole u Stonu za kaluđere. Ta se crkva spominje još za Stevana Prvovjenčanoga.[9]) Iz svega, što smo gore rekli, ne znamo, koje su bile granice pravoslavne humske episkopije. Na zapadu bi mogli naslućivati po onim darovnicama, da je ta granica bila u donjem toku rijeke Neretve kao zapadna granica.[10]) Pred izvjesno vrijeme nađen je neki pečat u Zavali iz godine 1271. s natpisom: »Hrama svete Bogorodice«. To bi značilo, da nije isključeno, da su pravoslavni episkopi nekada i tu rezidirali, ako je to autentično. Još je nađen neki crkveni pečat iz manastira Dobričeva pored rijeke Trebišnjice, na kojem piše: »Vavedenije a sije pečat manastira hram v hoda zovim Dobričva,

---

[7]) Ćorović, U »Spomenici eparhije zahumsko-hercegovačke«, str. 54. i 59. Izgleda, da nije bilo u Stonu, str. 55. Bio je valjda u Raškoj u manastiru svetoga Petra na Limu, 56. str.

[8]) Stojanović, Spomenik III. 8. (ćiril.). Čupićeva godišnjica 1888. 10. knjiga I. Ruvarac, Miroslav, brat Stefana Nemanje, velikoga župana srpskog, str. 65. Farlati VI., 327. str.

[9]) Miklošić, Mon. serb. 10.; Milaš, Op. cit., str. 61.

[10]) Ruvarac I., O humskim episkopima i hercegovačkim mitropolitima do godine 1766., Mostar 1901., str. 6.

pri rie. Trbinjšicih aspg« 1283 godine.[11]) Po tom izgleda, da je bio neki upliv pravoslavlja u izvjesnim djelovima Huma pri svršetku 13. vijeka.

Bela IV. pobijedi Uroša I. i prisili ga na mir i na ustupke njegovu sinu Dragutinu 1268 godine.[12]) Tada se sigurno i ugarska vlast u Humu više osjećala. Pri svršetku 13. stoljeća spominje se episkop Eustatije u ispravi Stjepana Uroša II., gdje daruje neka sela Hilandaru.[13]) O njemu se više drugo ništa ne zna. Nakon njega se spominje u ispravama neki Ivan, episkop humski, na početku 14. stoljeća.[14]) On se još spominje u hrizovulji kralja Stefana godine 1313., gdje se radilo o nekom darivanju r'tačkom manastiru blizu Bara. Tu se veli: ». . . jepiskup' hl'm'ski Ivan«.[15]) Poslije njega imamo spomen o episkopu Danilu, koji je 1317 godine bio izabran, ali je poslije smrti Milutinove (1321 godine) otišao u Hilandar, pa se je kasnije vratio i postao srpski arhiepiskop.[16]) Danilo nam se kao episkop humski spominje u ispravi kralja Milutina, kojom se osigurava u pogledu prihoda biskup humski. U ispravi se veli: »Spovede mi jepiskop' Hl'm'ski Danilo, jako jepiskupija jegovo zapustela ni vr'hovine n'ima, ni biri, ni jedinoga dohod'ka niotkuder' . . .«. To je sigurno u vezi s događajima, o kojima smo govorili, kad smo iznosili političku povijest Huma za Mladena Šubića. On je zavladao Humom, pak nije bilo mjesta pravoslovnome humskom episkopu. Dok pravoslavni episkop humski nema ništa glede prihoda, znak je, da mu nije dobro i da nije mogao residirati u Stonu. Nakon njega imamo za episkopa humskoga Stefana, kojega spominje Uroš III. Dečanski, kako nema od čega da živi, pa mu

---

[11]) Vjestnik hrv. dr. arh., VIII., broj 2. Zagreb 1886. »Starobosanski natpisi u Hercegovini«, str. 36.—37. i Šematizam srpsko-pravoslavne metropolije i dijeceze hercegovačko-zahumske, Sarajevo 1890., str, 37. Manastir se Dobričevo nalazi u Bilećskom kotaru.

[12]) Smičiklas, Cod. dipl. V., 485.

[13]) Miklošić, Mon. serb., str. 60.

[14]) Miklošić, Mon. serb., str. 69.

[15]) Makušev, »Prilozi k srpskoj istoriji XIV. i XV. veka«.

[16]) Stanojević, Encikl. s. v. Hum. Episkop je Danilo išao kao poslanik Urošev Bugarima. Daničić, Životi kraljeva i arh. srp., str. 172.

potvrđuje stare darovnice.[17]) Ovaj je Stefan pobjegao iz Huma, kad je zavladao Humom ban Stjepan II. Kotromanić, jer nije više bilo mjesta pravoslavnim predstavnicima u Humskoj zemlji.[18]) Kad se uoči razvitak katoličke humske episkopije i katoličke biskupije u Humu, onda nam se pokazuje jasna slika, da im ne bjehu dobre prilike pratilice, čemu je razlog već spomenut, naime prepotentnost pristaša »Bogumilske sekte«.

Glavne, dakle, momente obiju episkopija-biskupija već smo spomenuli te vidimo, da se ne može sastaviti cjeloviti slijed katoličkih biskupa niti pravoslavnih episkopa, jer ove zadnje poznamo samo po ispravama srpskih kraljeva. Nije nemoguće, da je pravoslavni episkop u Stonu bio samo formalno imenovan i episkopija ustanovljena od Sv. Save, a da nijesu nikada episkopi stalno tu ni residirali. Ako se kaže, da je pravoslavnih pri početku 14. stoljeća bilo mnogo, onda je vrlo čudno, da su gotovo svi završili svoje zadnje dane episkopovanja u progonstvu. Ali tome je bio uzrokom ili politička vlast ili vjerski osjećaj naroda. Ono što smo prije spomenuli u ispravi Dečanskoga, da Stefan, Zahumski, pravoslavni episkop, nema »krug«, značilo bi baš na formalnu uspostavu humske episkopije. Bilo je slučajeva i u zapadnoj crkvi, gdje se jedna episkopija stvara, ali biskupa nije nigda ni vidjela zbog teških okolnosti. Samo hodanje pa Zeti i Raši pravoslavnoga humskoga episkopa daje nam pravo da naslućivamo, da je baš tako i bilo. Kada bi u humskoj episkopiji u drugoj polovici 13. stoljeća bilo pravoslavlje u većini, kako se onda tumači to, da ni u Trebinju nije ustanovljena pravoslavna residencija, kad je Trebinje na domak srpske države? Srbi su navaljivali na trebinjskoga biskupa katoličke vjere S a l v i j a i pljačkali ga, ali je ipak njegova biskupija opstojala, iako

[17]) Lj. Kovačević, Spomenik srp. kralj. ak. 44., str. 38. i 43. Za Stefana episkopa veli Uroš II., da »ne ima pomena duhovnogo, ni kruga, ni biri«, IV. To bi slijedilo jasno, da je izgubio i duhovnu i teritorijalnu moć nad svojom episkopijom, i da je samo nominalni, formalni episkop Huma.

[18]) Stojanović, **Stari srpski zapisi i napisi**, knj. I., str. 27.

mu ne bijaše lagodno . . . (1265 godine).[19]) Prema tome, može se reći, da je u Zahumlju i u Travunji bio jači katolički upliv nego pravoslavni, iako je katolički mnogo patio od nasrtaja raških kraljeva. Baš je čudno, da papinska kurija uvijek računa na stonsku biskupiju, a to znači, da ona nije bila potpuno likvidirana. Osnivanje pravoslavne episkopije

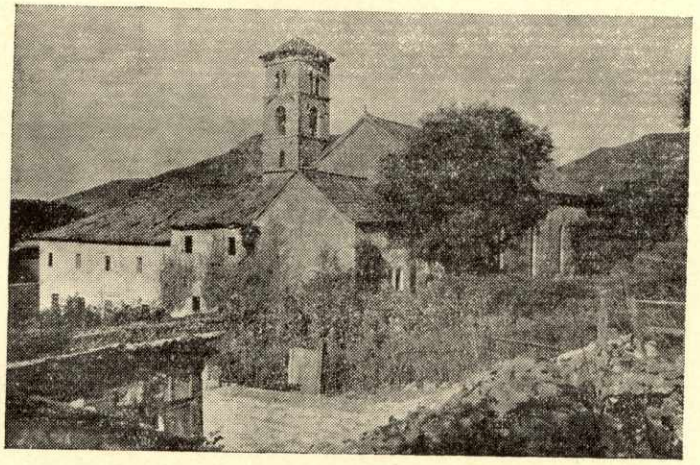

Stara sredovječna crkva u Stonu.

značilo je dakle samo pretenziju kuće Nemanjića na Hum, gdje su htjeli, da uz političku vlast nasljednikâ Miroslavljevih bude i duhovna vlast u jednom istom središtu — Stonu. Budući da je Miroslav bio katolik, malo je čudno, kako on dariva neka svoja sela u Neretvi crkvi sv. Petra na Limu. To se tumači na taj način, što se uopće u to vrijeme nije mnogo pazilo na to, jer još nije bila velika razlika među katolicima i pravoslavnima kao danas. Tu su bili i obiteljski razlozi.

[19]) Smičiklas, V., 342., Star. hrv. Prosv. 1928. Recenzija Šufflay-a, Bjelovučićeva djela.

Bogumilska sekta i bosanski »krstjani«.

Prije smo spomenuli, kako je u Herceg-Bosni cvala crkvena organizacija već u 6. vijeku, ali je dolaskom Južnih Slovena, napose Hrvata, bila uništena, jer se obje stare biskupije, koje su se spominjale na saboru u Saloni 533 godine, više ne spominju, a niti su sve obnovljene pod onim istim imenom. Kad se Južni Sloveni pokrstiše, nije im jošte palo napamet, a nijesu ni prilike dozvoljavale da uspostave stare biskupije, nego osnovaše druge, već prema svojoj potrebi. Tako je tim bio smanjen broj biskupija u unutrašnjosti zemlje. To je očiti znak, da kršćanstvo nije više onako cvalo u Herceg-Bosni, kako je to prije bilo. Ovi krajevi bijahu zapušteni i neprohodni. Bilo je teško unijeti reforme nikle na zapadu bosanskih i hercegovačkih biskupija i župa. Kulturni utjecaj dolazio je iz Italije preko Dalmacije, a iz Carigrada preko Srbije, ali sve u maloj mjeri, jer saobraćajne veze ne bijahu nikako zgodne niti sigurne po život putnika. Budući da je u dalmatinskim gradovima bilo teško provesti crkvene reforme, onda je dosljedno, da je to bilo još teže s dalmatinskim zaleđem. Stanovnici, ostavljeni sami sebi, morali su nužno životom svojim promijeniti kršćanstvo prema svom starom vjerovanju i ćudorednom životu tako, da će se dobiti jedna nova vjera, koja će u očima rimskih poslanika, legatâ biti razlogom, da se nazove »h e r e z a«, »heretičnom opačinom« i da se protiv njih upotrijebe i inkvizitorske mjere.

Takovo stanje kršćanstva u Herceg-Bosni nije popravio ni utjecaj Svetoga Ćirila i Metodija, koji su prolazili tom zemljom, kad bjehu pozvani od moravskoga kneza Rastislava 862.—3. Dok je Ćiril bio zaposlen obraćenjem Kazara, baš su u to vrijeme došli poslanici iz Moravske u Carigrad, da mole bizantskoga cara, da im dade misionare, koji bi razumjeli slovenski jezik.[1]) Car ih je opremio u Moravsku 854 godine, da

[1]) Fontes rerum Bohemicarum. Tom. I. Prag 1873. Legenda S. S. Cirilli et Methodii, Patronorum Moraviae«.

narodnom jeziku i u narodnom duhu tumače Sveto Evanđelje, kao što je bilo i u bugarskoj zemlji govoreći službu Božju na slovenskom jeziku.[2]) Poslije nekoga vremena umre Ćiril, a Metodije ostane kao nadbiskup imenovan od pape. To je silno žalostilo i boljelo tuđinsku vlast, koja mu je stavljala silne zapreke u apostolskom radu na pridizanju kršćanskoga duha među slovenskim narodima. Zbog toga je Metodije postao ogorčen te je otišao u Carigrad na poziv cara Vasilija (881.—2.). Tom prilikom sjetio se je Metodije i hrvatskih zemalja, koje je pohodio (naime Hrvatske i Dalmacije).[3]) Nakon nekoga vremena Metodije se vrati u Moravsku radeći i dalje među slovenskim žiteljstvom, ali za kratko vrijeme i on umre 885. Za svojega nasljednika imenovao je Gorazda, koji je ubrzo bio prisiljen da sa svojim učenicima bježi. Oni se, dakle, upute u Hrvatsku i Ugarsku.[4]) S tim se je počela širiti slovenska služba Božja, koja je bila u svakom pogledu primitivnom slovenskom svećenstvu pri srcu. Sami natpisi na grobovima, o kojima ćemo kasnije govoriti, u Herceg-Bosni daju nam pravo da zaključimo, da je tako bilo, jer su gotovo svi natpisi na stećcima pisani slovenskim pismom i na slovenskom jeziku. To znači, da je latinski upliv bio vrlo malen ili nikakav. Ta činjenica nije puki slučaj . . . Ovo će nam biti izlazište za tumačenje nauke i discipline »bogumilske sekte« kao i progonjenje ove sa strane rimske kurije. Iz ovoga

[0]) Fontes rer. Boh. I. Tom. Vita cum translatione s. Clementis, str. 96. »Horas canonicas in Slavonico psalendo statuere idiomate«, str. 103. U legendi moravskoj o Ćirilu i Metodiju.

[3]) Šišić, Povijest Hrvata, str. 373.

[4]) Tkalčić, »Slavensko bogoslužje u Hrvatskoj«. Zagreb god. 1904., str. 40. Sveti je Ćiril ustanovio glagolice iz grčke kurzive i prilagodio ju je slovenskom jeziku. Dr. Rittig, Povijest i pravo slovenštine u crkvenom bogoslužju, s osobitim obzirom na Hrvatsku. I. svezak, str. 2.—3., 112., 127.; Šišić, Letopis Popa Dukljanina, str. 133. veli, da je u početku slovenski jezik u Hrvatskoj životario. Stjepan Ivšić, Sveslovenski zbornik, str. 132. Sredovječna hrvatska književnost. Isto tako: »Monachi Sasavensis contin. Cosmae«, 149. str. Mon. Germ. XI. Scriptiores IX. Pertz; Šegvić misli, da je glagolica nastala iz gotskih runa u 5. stoljeću, kad su Hrvati i došli na jug. Die gottische Abstammung der Kroaten«, str. 40. izišlo u »Nordische Welt«.

slijedi, da nije rad svetih slovenskih apostola ostao bez uspjeha. Oni baciše zgodnu misao, da se narodna književnost razvija u narodnom jeziku i da se što više očuva i obrani od zapadnoga latinskoga i istočnoga grčkoga upliva. Ovim se načinom usavršava i oplemenjava jedinstveni narodni duh. To će i biti razlog, da će u Herceg-Bosni biti jaka oporba protiv miješanja papinske kurije i tuđinske vlasti u vjersko naziranje, koje se sve ljepše i potpunije oblikovalo. Ako se na taj način širila slovenska služba Božja u hrvatskim biskupijama, slijedi iz toga, da je tako bilo i u stonskoj, a to se vidi po saborskom djelovanju u Splitu 925. i 928. godine. Papa Ivan X. piše nadbiskupu splitskome i njegovim sufraganima pismo, u kojem kaže, da je čuo, da se širi neka druga nauka u blizini njegove biskupije. Ta nauka mimoilazi papinske zapovijedi, evanđelje i crkvene zakone. On je naziva »Metodijevom naukom«, koja se ne nalazi u knjigama svetih otaca. Stoga papa nalaže, da se služba Božja vrši po običaju svete rimske crkve i u slovenskim (hrvatskim) zemljama, i to na latinskom jeziku, a ne na kojem drugom.[5]) Iz toga se očito vidi, da se je u susjednim podložnim biskupijama širila i živila nauka Svetoga Metodija od njega učvršćena sa slovenskim bogoslužjem. To papa izričito spominje i buni se protiv »Metodijeve nauke«. Nije moguće, da bi papa mislio na herezu Metodijevu u nauci, nego se ovdje radilo o disciplini, jer je Ivan X. htio da zavede latinsko bogoslužje u našim krajevima. Malo je vremena prošlo od Metodijeve smrti do ovoga pisma Ivana X. (oko 40 godina), pa je jasno, da je i sam papa Ivan X. dobro znao, kakovu su nauku »Sveta braća« naučavala, tim više što je ona bila odobrena od njegovih predšasnika. Papa Ivan X. piše Tomislavu i Mihajlu Zahumskome, da se

[5]) Šišić, Priručnik, 215.—216. Tu papa veli: ». . . ut secundum mores sanctae Romanae ecllesiae in Sclavinorum terra ministerium sacrificii peragant, in latina lingua, non autem in extranea«, str. 215. Toma Arciđakon, Historia Salonitana, str. 49., caput 16. veli »Dicebant enim, goticas litteras a quodam Methodio heretico fusse repertos . . . . in eadem lingua sclavonica mentiendo conscripsit«; Mikoczi, Otiorum Croatiae liber unus, str. 181. »A Bukve seu littera t. bukvicza . . .«

kane takove nauke i neka bi služba Božja bila na latinskom, a ne u barbarskom ili slovenskom (hrvatskom) jeziku. Papi je to pismo njegovih predšasnika, kojim dozvoljavahu slovensko bogoslužje, bilo sada veoma zazorno, jer je smatrao, da su ga predšasnici dozvolili iz nužde. Mnogo se je u 11. stoljeću govorilo u Rimu »pismo gotsko«, »obred gotski«, »knjige gotske«, a iz toga dakle slijedi, da su oni herezu i njezin pojam prenosili na liturgijski obred.[6]) U zaključcima splitskoga sabora u 10. kanonu papa zabranjuje, da se svećenici rede za slovensku službu Božju osim u slučaju, kad bi bila nestašica svećenikâ, ali i to samo uz prethodnu papinu dozvolu.[7]) Iz toga slijedi, da je papa polučio cilj, koji je naviještao u svojim pismima, kako gore spomenusmo. Sve se je ovo ticalo i bosanske i stonske biskupije katoličkoga vjerovanja, jer su njihovi biskupi na saboru u Splitu bili kao sufragani nadbiskupa splitskoga. Kanon 15. splitskoga sabora govori o celibatu (neženstvu) svećenika. Tu im se strogo zapovijeda, da otpuste svoje žene, a ako bi koji doveo drugu, neka se izopći.[8]) To je znak, da je bilo dosta slučajeva, da se je kršila papina zapovijed o neženstvu, dok nije sabor našao za shodno, da se i ta zapovijed unese u zakon. No izgleda, da se ovaj zakon nije održavao u svojoj cjelosti, jer je kasnije bilo dapače i nadbiskupa, koji bijahu oženjeni, i to u središtu Dalmacije — Splitu. Tako nam pripovijeda Toma Arciđakon, kako je Dabral, splitski nadbiskup kao laik, imao djecu i držao ih na svom biskupskom dvoru. U to dođe papin poslanik Ivan 1050., koji ga ukori, ali se je nastojao Dabral opravdati na taj način, što je rekao, da je to učinio po običaju istočne crkve.[9]) Baš se je to zgodilo u doba, kad papinstvo želi da se obnovi pomoću reforma u crkvenom i državničkom pogledu. Te je reforme počeo sprovoditi papa Leon IX. sazivajući sabore po svim zemljama. Tako se sazove kasnije sabor u Lateranu

[6]) Šišić, Priručnik, str. 217. Srebrenić, Papež Ivan X. v svojih odnosih bo Bizanca in Slovanov na Balkanu, str. 239. »**Bogosl. vestnik**« leto II. god. Ljubljana 1922.

[7]) Šišić. Priručnik, str. 219.

[8]) Šišić, Priručnik, str. 220.

[9]) Toma Arciđakon, Hist. Sal., izd. Rački, str. 46.

1059 godine, gdje se između ostaloga odluči, da se svećenicima, koji se god ožene, zabrani služba Božja, i da im se oduzmu svi prihodi.[10]) Tako se po uzoru toga sabora, sazove i sabor u Splitu po želji papinskoj u crkvi Svetoga Duje, da se ovdje proglase zaključci lateranskoga sabora od 1060 godine.[11]) Tu se ponove odredbe lateranskoga sabora, osobito ona glede svećeničkoga neženstva. Toma nam Arciđakon priča, kako su svećenici slovenski (hrvatski) bili tužni zbog ovoga sabora tako, da su im crkve bile zatvorene, i da je služba Božja prestala, jer da je određeno, da se ne smije govoriti misa na slovenskom jeziku niti takove, koji bi je govorili, rediti. To je sigurno bila želja tuđinskih Latina, iako je većina svećenika upotrebljavala slovensko bogoslužje. Sigurno je to teško išlo, jer ovakvi svećenici, koji su izašli iz naroda, nijesu znali tuđinski latinski jezik zbog pomanjkanja volje i naobrazbe.[12]) Kad se ovi saborski zaključci uoče, može se kao sigurno zaključiti, da je latinski kler ili bolje rekavši kler latinskoga jezika bio u manjini prema svećenicima slovenskoga jezika. Naravno, što se u tom pogledu tiče Herceg-Bosne, bilo je drugačije, jer su bili daleko od središta metropolitanske crkve. Oni su još manje marili za reformu rimske crkve, jer ih nije imao tko na to prisiliti, a niti nadzirati. Sve do 12. stoljeća nemamo znaka, da bi papa slao svoje poslanike u ove hercegovačke i bosanske krajeve, jer se oni drže većinom primorskih gradova, koji su lako pristupačni kao i otoci. Bilo je teško zbog pomanjkanja dobrih saobraćajnih sredstava saznati sve ono, što se zbivaše u unutrašnjosti zemlje. Dosljedno je prema tome, da se slovensko bogoslužje širilo u punom zamahu, jer su mogli živjeti nesmetano u svijetu svojih običaja.

[10]) Migne Patr. latina, vol. 143.; 135.—136.

[11]) Toma Arciđakon, Hist. Salonitana, str. 43.

[12]) Toma Arciđakon, Hist. Salonitana, str. 49. Toma veli: »inter que siquidem hoc firmatum est et statutum, ut nullus de cetero in lingua sclavonica presumerat divina misteria celebrare, nisi tantum in latina et graeca, nec aliqui eiusdem lingue promoveretur ad sacros (ordines)«. »U skizmi se Zdede ogleda, da je papa smatrao, da je slovenska služba Božja arijanska. »Sed propter Arianos inventores litterature cuismodi, dare eis licentiam in sua lingua tractare divina« ne usuđuje se da ju dozvoli. 51. strana.

Poslije toga nemamo sazivanja sabora u Splitu glede slovenske službe Božje. To znači, da se je sada nadala prilika narodnim svećenicima, da im ostane sve po starom . . . to jest, da se služe u crkvenoj službi svojim narodnim jezikom. Tako je slovensko bogoslužje živjelo svojim životom iako ilegalno. U to se sastane sabor u Splitu 1185 godine, na kojem je odlučeno, da se ustane protiv heretika i njihovih zaštitnika, ali se nijednom riječju ne spominje slovensko bogoslužje. Možda je to znak, da nije bilo nikakova smisla, da se protiv njega bori viša crkvena hijerarhija, kad je već takav narodni duh prodro u velikim dimenzijama, premda je papi bilo uvijek u misli da crkvu poveže i duhovno ujedini latinskom liturgijom prema ideji univerzalnoga kršćanstva. Bio bi to jaki argumenat kršćanstva za rješenje pitanja »Bogumilske sekte«.[13])

»Bogumilska sekta«.

Kušat ćemo u ovom poglavlju da obradimo pojavu i značaj bogumilâ, za koje se koješta dosada u povjesnoj nauci tvrdilo. Treba da objasnimo i razbistrimo, kakav upliv i kakva bijaše veza patarena i bogumila drugih zemalja s bosanskim i humskim bogumilima. Prije nego prijeđemo na samu stvar, treba da rastumačimo postanak same riječi. Bogumili se razno nazivaju: bogumili, katari, patareni, babuni, paulicijani, masalijani, publikani, manikeji itd. Ime »bogumili« došlo je od izvjesnoga bugarskog popa Bogomila, koji se označava kao osnivač bogumilske sekte. Riječ »pataren« dolazi po nekima, od latinske riječi: p a t i o r, p a t i, što znači t r p j e t i, jer su pripravniji sve pretrpjeti, nego se odreći svoje vjere.[14])

[13]) Smičiklas, Codex dipl. II., 192.—194.; Srebrenič veli, da je baš u Aragoniji u sinodi »Jaccensis«, određeno da svećenici čitaju molitve po rimskom obredu, a ne po drugom. Papež Ivan X. . . . .«, str. 42.

[14]) Jukić, »Zemljopis i poviest Bosne«, str. 93. Zagreb 1851. U povijesti Arnulfa, milanskoga nadbiskupa, tumači se riječ pataren od Pathos, što znači na latinskome perturbacio. Mon. Germaniae, X. scriptores VIII. liber 3. Arnulfi Gesta, str. 20. i 28. Glušac misli, da je to došlo od simbola vjere u »Credu« ex patre, t. j. patareni. Tako je nazivan dio pravoslavnih, koji potpadoše pod papu. Prilozi IV., str. 53., god. 1924.

Riječ »babuni« dolazi, po Miklošiću, od planine Babune među Prilepom i Velesom, a po Novakoviću od riječi »besmislica« ili »magija«, dok po N. Radojčiću dolaze od sekte Barborijane, koja je ovo ime provukla u književnost, a preko nje u narod, jer heretični spisi tvrde, da su oni manikeji.[15]) U 15. vijeku od stranih se pisaca nazivaju »manikejima« ili »patarenima«, dočim se sami nikada ne imenuju tako, nego samo »dobri kršćani«, »dobri ljudi«, »kršćani« i slično. Za ime »patareni« drži Rački, da je došlo još od riječi Pataria predgrađe u Milanu, gdje su bile staretinarnice za staru robu.[16]) Paulicijani se zovu po starim potomcima sirskih manikeja, od kojih su najznamenitiji na Istoku Paulicijani, na Balkanu Bogumili, a na Zapadu patareni ili katari. Kada ih je car Aleksije prognao, oni se skloniše u Melniku u gori Babuni.[17]) Bogomili se šire, po nekima, od Crnoga mora sve do Atlanskoga oceana, od Germanskoga pa do obala sicilskih. Manikeji se prozvaše po ocu Manetu starome heretiku. Onaj pop Bogumil življaše u doba cara Petra u Bugarskoj kao revnitelj »Bogu drag, mil«, a to je bilo između 927.—968., jer je slaba Petrova uprava išla tome u prilog.[18]) Grčki izvori dovode u zajedni-

[15]) Miklošić, Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen 1886. VI.; Novaković, Zakonik Stevana Dušana 1898., str. 198. Radojčić Nikola, »Prilozi«, knjiga VII., sveska 1.—2., str. 159., god. 1927. On na strani 153. veli, da je vjerojatnije, da je to odatle, što se je njihovu sektu htjelo označiti kao bapski posao.

[16]) **Glasnik zemaljskog muzeja,** Sarajevo 1915., svezak 3. i 4., str. 282. Godine 1402. u povelji kralja Sigismunda stoji: »Nefandi patareni« quod Barabas. Cod. dipl. comitum Teleki. I., str. 284. U ispravi kralja Tome 1466. 24. lipnja stoji: »Ne manichei nova templa construerent . . .« Dubrovčani ih zovu patareni. Rektor dubrovački piše poslanicu svojim poslanicima u Bosnu pa veli: ». . . che debiate esser cum lo ditto re prexente algun di Patarini . . . . .«, 159. str. Gelčić-Thallóczy, Dipl. Rag.; Brockhaus, Coversations-Lexicon XII. sub. v. Pataria. veli, da je došlo od Pater noster.

[17]) Glasnik zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1895., str. 18.—19. Vidi članak Franića D.

[18]) Jelenić dr. Julije, De Patarenis, str. 11.—13. Još je ostala uspomena o babunima u narodu, kako nam priča Ivan Zovko. On veli: »Nosi, kani se, neću ti ni kazati, o prokletim knjigama babunjačama. Prokleto im je i ime te se tako zovu. Sami su ih rogonje pisali. što je od opačine i zloće, u njima je«, str. 156. »Hrvatstvo

štvo Bogumile i Masilijane, a neki opet poistovjetuje Paulicijane i Bogumile, kao što je to uradila Ana Komnenka, koja je bila pisac te sekte.[19]) Ana Komnenka veli, da su Bogumili sastavili svoju nauku iz nauke Masilijana i Manikeja te su se potajno skrivali prije Alekseja Komnena putujući zemljom i šireći novu nauku. Neki monah Vasilije putovaše s 12 apostola, koji su sobom vodili neke opake žene. Bili su opasni, a bilo ih je mnogo, zato Aleksije poče da ih progoni. Pohvatao je vođe i odveo ih u Carigrad, gdje se je jedan obratio, ali drugi ostadoše i u tamnici tvrdokorni.[20]) Ovaj je Vasilije Bogumil išao naročito obučen, da bi izgledao privlačiviji za šire slojeve. Iz tih razloga dade car Aleksije napisati po Zigadenu traktat o Bogumilima, ali se ipak Vasilije nije htio da obrati. Zato dade car da se spale svi oni, koji se ne bi htjeli pokoriti. Mnogi se zato s istoka otsele u Italiju i u Francusku tako, da su u 13. stoljeću na Zapadu i Istoku imali 16 crkava. Širili su tu nauku većinom trgovci i mornari. Ta su dva staleža dobro uspijevala: izvana su se prikazivali blijedim licem, izmučenim od posta kao ovce, a iznutra bjehu grabežljivi kao vuci.[21]) Iz Bugarske su, kako mnogi vele, prešli u Srbiju, gdje ne mogoše dugo vremena ostati, jer ih je Nemanja protjerao sazvavši protiv njih sabor između 1159. i 1185 godine.[22]) Drugo njihovo ime Katari nastalo je do grčke riječi Katharoi, što znači »čisti«, te je odatle valjda nastala njemačka riječ »Ke-

u narodnoj uspomeni Hercegovaca«, izišlo u »Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena«, sv. 3., god. 1898. Izd. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

[19]) Nicefor Gregoras veli: »Ac primun quidem dicturi sumus de Masalijanis et Bogomilis qui illis temporibu circa montem Atho deprehensi sunt«, 714. str. Historia Byzant. XIV., 6. u »Corp. script. hist. Byz.« vol. II. Niebuhr, »Aleksias«. Libr. IV. s. 297., 299. Ane Komnenke. Bon. izd. 1838.

[20]) Ana Komnenka, op. cit., 352.—3. Libr. 15., str. 274. Liber VI. Bon. izd. 26. vol., 1838. Liber XIV., str. 450., 457., 487.—490.

[21]) Arkiv IX., 72.; Jelenić, De patarenis, str. 20.

[22]) Jelenić, De patarenis, str. 21. Baš su u to vrijeme bili u punom jeku rašreni patareni u južnoj Francuskoj pod imenom Albigenza, koje je štitio Rajmundo VII. Toulouzanski, ali se najposlije pokore francuskome kralju 1220., str. 22.

tzer« preko lombardijskoga naziva »Gazari«.[23]) Iz tog se vidi, da je ova sekta imala mnogo imena sve različitih prema zemljama, u kojima su prebivali i podrijetlu njihova postanja. Baš to, što su imali razna imena, dokazuje, da su imali neke sličnosti iako ne isto podrijetlo, kako se je do sada držalo. Kad bi podrijetlo bilo isto, onda bi nauka, bar u sitnim stvarima, bila ista. Taj slučaj baš nije s »bosanskim bogumilima«. Jablanović veli, pretpostavljajući, da je bosanska crkva kao ostale patarenske, ovo: »Bogomilstvo je u svojim principima i konzekvencijama bilo bez sumnje antisocijalno, negativno, destruktivno i anarhistično i kao takovo teška opasnost po čovječanstvo, društvo, porodicu, crkvu i državu. Ona je stajala u ljutom kontrastu prema poretku svijeta, zato se je i svijet oštro dizao na nj. Nikada se još nije jedna ovako destruktivna i opasna religija, koja je potkapala sve temelje crkve i države, tako brzo raširila svijetom, razgranivši se u raznim oblicima i pod raznim imenima od Eufrata i Tigrisa do Pirineja i Atlanskoga oceana i tako čvrste korijene uhvatila kao bogomilstvo.«[24])

Bugarska bogumilska crkva.

Prije svega treba da vidimo, što je u pogledu vjere učilo bugarsko bogumilstvo, da uzmognemo povezati i učiniti uspoređenje s našim krajevima. Vidjet ćemo, nakon toga, što su zapadni patareni držali u vjeri i obredu. Kozma prezbiter priča za bugarske prilike, da je za vlade cara Petra u Bugarskoj počeo da naučava prvi herezu neki pop Bogumil. Njegovi sljedbenici idu zemljom blijedi od posta, ne smiju se grohotom, da bi druge primamili. Kozma veli, da se ne klanjaju slikama, jer da su slike kumiri . . . Ne priznaju svece i Božja čudesa, jer je to njima đavolski posao. Ne vjeruju u križ, jer je na njemu razapet Krist. Isto tako ne drže ništa ni za tijelo ni krv Kristovu, a niti božanstvo njegovo ne priznaju. Ne vjeruju u predaju svetih, te zabacuju još k tome i zakon

23) Dr. Jablanović I., Bogomilstvo ili patarenstvo, str. 2. Mostar 1936. izd. »Savremenih pitanja«.

24) Jablanović, Op. cit., str. 5., 11. Po njemu je sve, što je bilo u Bugarskoj, važilo i u Bosni.

Mojsijev. Ne časte Bogorodice Marije. Ne vjeruju, da j u Euharistiji pravo tijelo Kristovo, dočim im u svom spisu Kozma tumači pravu kršćansku nauku o realnosti Krista u hostiji. Bugarski bogumili zabacuju liturgiju, jer je ona tobože od Ivana Zlatoustoga. Hulili su na crkvene čine, a đavao im je stvoritelj sviju stvari knez ovoga svijeta. Ne priznavahu ženidbe, ne ispovijedaju se kao kršćani.[25]) Po tom se vidi, što su učinili bugarski bogumili. Sve nam je to lijepo ispričao Kozma prezbiter u slovenskom jeziku.

Tvrdnja Račkoga o bogumilima ili patarenima.

Rački misli, da je kolijevka bogumila bila Bugarska. Kad se je god u toj crkvi na Zapadu tražila pomirljiva ruka, tražila bi se kod braće na istoku, da bi je oni izmirili. Ta je sekta već u 11. stoljeću imala u Carigradu svoju općinu, kojom je upravljao onaj spomenuti monah Vasilije pod imenom Petra.[26]) Rački drži, da svi ogranci bogumila imaju jednu nauku, jednu vjeru, bogoštovje i uređenje.[27]) Njihov je duhovni temelj metafizički dualizam, koji razlikuje dva počela: dobro i zlo, a zadnji je tvorac tvari i svega svijeta. Stari je Zavjet djelo đavolsko i još tome sve crkvene uredbe, koje su vezane na neku tvar kao što je krštenje vodom. Nema svećeničkoga reda, a ženidbu su osuđivali kao nezgodnu, bar za s a v r š e n e. Tim je pop Bogomil navijestio borbu i crkvi i državi, jer je time potkopavao obitelj i općine.[28]) Bog je po njima gospodar nevidljiva, a đavao vidljiva svijeta. Nemanja je ove bogumile protjerao, kad su došli u njegovu zemlju. Zato oni pobjegoše u najbliže susjedne zemlje: u Hercegovinu i Bosnu. Tako je tamo bilo mnogo heretika, da je Vukan, zetski kralj, javio papi Inocentu III., da su mnoge zarazili. Starješina im je bio »d i d«, koji se prvi put spominje 1305.[29]) Godine 1223. priča nam Matej Parižanin, kako su Albigenzi

25) Arkiv IX. Prezbitera Kozme Slovo o Bogomilima i hereticima. 1857. Str. 72., 74., 75., 76. do 80.; 80.—82.; 82.—84., 88., 95.

26) Rački, Rad VII., str. 93.

27) Rački, Rad VII., str. 111.

28) Rački, Rad. VII., str. 101.

29) Rački, Rad VII., str. 127., 157.; Miklošić, Mon. Serb., str. 69.

imali heresijarha kao svoga papu u zemlji Bugarskoj, Hrvatskoj i Dalmaciji, kojemu su heretici išli, da im odgovara na razna nejasna pitanja. Taj je glavar potekao iz Karkasone iz vile zvane Porlos, ali ode u južnu Francusku i tamo se nastani. Taj je, po Račkome, bio baš iz Bosne.[30]) Bosanski heretik u ispitivanju kod Račkog veli, da je Bog mio, blag, a ono biće, koje stvori tminu, jest lažljivi bog. Većina ih je držala, da je manji od Boga. U Bogu su tri osobe, kako držahu bosanski Patareni.[31]) Za proroke su držali, da su svi osuđeni, i da je đavao dao Mojsiju zakon.[32]) Krist je prividno umro i uskrsnuo.[33]) Bosanski su bogumili zabacivali sakramente kao vidljive znakove i krst, euharistiju, ispovijed i ženidbu. Imaju samo općine bez hijerarhija, a ne i crkve.[34]) Kad se netko odluči da pređe na njihovu vjeru, položili bi Evanđelje Svetoga Ivana i prizivali Svetoga Duha, pri čem su pjevali »Očenaš«. Još su k tome obraćeniku doznačivali za strogi život u postu i molitvi. Ako muško i žensko potvrdi, da je neko izvršio zakon, tada, ga okrenu prema istoku, gdje je sunce, polože mu ruke muževi i žene na glavu i pjevaju zahvalne pjesme. To je njihovo krštenje. Čovjeka bi u 24 godini života krstili, jer su bosanski patareni držali, da čovjek nema prije moći rasuđivanja, da se krsti.[35]) Bilo je dva reda među bosanskim bogumilima: »credentes« i »perfecti«. Oni se prvi zovu poglaviti krstjani. Patareni nazivaju svoje prvake »elekti« ili »nastavnik« i »s'vr'šitel'».[36])

---

30) Rački, Rad VII., str. 163. Tako je po njemu bosanska crkva spadala onim hereticima na zapadu, str. 164. Sjedište ovoga bogumilskoga episkopa bilo je u Janjićima blizu Zenice, ali ga Rački stavlja između Jajca i Glamoča, str. 165.

31) Starine I., 126., 138., 101. Iz Radoslavljeva rukopisa se vidi, da su obredi, veli Rački, bili isti kao i kod francuskih Katara Starine XIV., 27. Rad X., str. 166.

32) Starine I., 130., 132.—133.

33) Euth. Zygadenos (Eg. Gieseler. c. 8.). Sve je to bilo prirodno. Starine I., 138., 139., 135.—6. i 115.

34) Starine I., 109., 112., 139., 125., 137., 120.—3.

35) Starine I., 139.

36) Miklošić, Monumenta Serbica, 461.; Rad. VIII., str. 147., Starine I., 101.

Ustrojstvo bogumilske crkve.

Prvi u hijerarhiji crkvenoj, koju ne priznavahu, bijaše »did«, drugi »gost«, treći »starac«, četvrti »strojnik«.[37]) Na molitvu su se sastajali u šumi, kući ili slično.[38]) Služba se Božja sastojala od molitve »Očenaš« i čitanja Svetoga Pisma Novoga Zavjeta, propovijedi i blagoslova. Ispovijedali su se javno tako, da bi »savršeni« stavljali ruke na svakoga pojedinoga, koji se ispovijeda.[39]) Bosanski patareni držahu, da su svi grijesi smrtni.[40]) Glede ženidbe su držali, da imade duhovna i putena ženidba. Prva je između Krista i vjere, kršćanina i crkve, dočim je druga potpuno osuđena. Zabranjivali su jesti meso i osuđivali ubistvo čovjeka. Prisega je strogo zabranjena, a lomljenje im hljeba bijaše kao uspomena. Istina, Bošnjaci su se ženili, ali uz uvjet, ako žena bude dobra (dakle sub conditione). Ženidba im je razrješiva. Vjernici su mogli ratovati i biti bogati, ali zato moraju činiti ispovijed. Ako netko otpane od bogumilstva, mora se ponovno krstiti. Milostinja im nije vrijedila ništa, a nisu ni vjerovali, da imade čistilište.[41])

Petranićevo mišljenje o »bogumilima«.

Petranović je čvrsto uvjeren, da je bogumilstvo nijansa pravoslavne crkve. Onaj »red«, što se spominje u formuli nadstojnika manastira za Kulina bana 1203 godine, njemu je nekakav kaluđerski red, koji imade svoja pravila. To su pravoslavni monasi, koji su bili isto što i Vasilijevci istočne crkve.

---

37) Rad VIII., 143. Lettere e comissioni di Levante 1430.—5. Pod godinom 1433. kaže se: »Patareni . . . regni Bosne sine fide, ordine et regula . . . primus eorum dicitur died, secundus gost, tercius Tarac, et quartus Stionich . . .«. Pucić, »Spomenici«, 50.; Farlati IV., 66.

38) Rad. X., 192.

39) Reiner, Contra Waldenses, 268.

40) Rački, Starine I., 139.

41) Starine I., str. 120.—3. 139.—140., 125. Rački, »Dva nova priloga za povijest bosanskih patarena«, Starine, 14. knj., str. 10.—21. 1461 godine zakleše se neki Bosanci pred papom, da odbacuju za-

Njemu su svećenici oni »strojnici«, a prosti kaluđeri »krstjani«. Oni priores (nadstojnici) su za Petranovića starješine. «Starci« su oni, koji su i po godinama stariji i po dostojanstvu odličniji. On je uzeo ispravu od g. 1203. i tumačeći je zaključio, da je »bosanska crkva«, to jest »bogumili«, bili čisto pravoslavna. Onaj zadnji »gost« iz 15. stoljeća za njega je neki kaluđer. Prema Petranoviću su, dakle, redovnici u Bosni i Hercegovini u ono doba pravoslavni. Iz njegova razlaganja slijedi, da je Bosna i Hercegovina bila pravoslavna.[42])

Gluščevo mišljenje o bogumilima.

Glušac tvrdi, da je »bosanskoj crkvi« pripadao čitavi narod Herceg-Bosne i da ta crkva nije bila heretična, nego pravoslavna. Kao razlog svome mišljenju navodi pojavu pravoslavnih u velikom broju poslije zauzeća Bosne po Osmanlijama. Nestalo je bogumila »bosanske crkve«, jer je nestalo i kraljevstva bosanskoga. Bosanska je crkva bila samostalna kao i bugarska i grčka. Poslije pada Bosne sjedinila se sa srpskom. Po njemu, Glušcu, nijesu Srbi kolonizirani u Bosni, kako to tvrdi Prelog u »Povijesti Bosne«, str. 54., gdje veli, da se Srbi prvi puta spominju u okolici Jajca tek poslije kosovske bitke. Glušac veli, da je ona bogumilska hijerarhija bila pravoslavna.[43]) Ovom se mišljenju priklanja i Jordan Ilić, kad kaže, da do sredine 14. stoljeća nema Bosna vlastitoga episkopa.[44]) Za posvetu svećenika Bosanci su se obraćali Svetome Savi, a biskupija bosanska sa sjedištem u mjestu B r d o,

blude . . . njih na broju 50. Iz tih se točaka vidi, da ne priznaju Novi Zavjet (čitav), a nekmoli još i Stari. Prohaska, Das kroatisch-serbische Schriftum in Bosnien und der Herzegovina 1911. I on drži kao i Rački na str. 18., da je bosansko bogumilstvo jednako onome na zapadu.

42) Dr. B. Petranović, »Bogomili — cr'kva bosan'ska i kr'stjani«. Zadar 1867., str. 148.—149., 157.—8., 168. (ćiril.).

43) Dr. V. Glušac, Nekoliko pitanja iz prošlosti Bosne i Hercegovine. Tuzla 1921., str. 39. i 46.; Isto tako gledaj »Prilozi« IV. 14. 18. »Srednjovjekovna bosanska crkva«. On veli, da protjerani heretici od Nemanje bijahu pravoslavni.

44) Jordan Ilić, Die Bogomilen, str. 48. god. 1923. Doktorska disertacija u Bernu.

on veli, da je potpala pod Svetu Stolicu, tek kad je došla u ruke Mađara. Klaić ustaje protiv toga mišljenja pa veli, da su patareni (Bogumili) brojili po zapadnom običaju godine od rođenja Kristova, a ne kao pravoslavni od stvorenja svijeta.[45]) Da je »bosanska crkva« pravoslavna dokazuju neki po hramu, koji je sagrađen od hercega Stjepana u Goraždi u čast sv. Jurju. Natpis je pisan ćirilicom, o čemu kasnije.[46])

Peisker-Pilarova tvrdnja.

Po Pilaru je bogumilstvo čisto dualističko, ali je u njemu dualizam izrazitiji nego u onim vjerskim naukama, koje su dolazile na Balkan kao što su Pavlićani, Masalijani, Euhiti itd. Dakle je u vjeri starih Slovena glavna bit dualizam, koji će biti kadar da se dalje razvije i postane kvasac nove religije.[47]) Peisker nam opisuje neka mjesta starih Slovena, koja su bila prožeta starom slovenskom religijom. Ta se mjesta po njemu zovu »Kultsätten«. To su dualistička svetišta, brda ili humovi, od kojih je jedan posvećen bogu svijetlosti, te stoji na lijevoj strani vode, a drugi je posvećen bogu tame ili zla, te se nalazi na desnoj strani vode. Na desnoj obali Elsbach vidimo visoko brdo: Čorneboh, a na lijevoj visoki Bileboch. To su prastara slovenska svetišta. Gdje se god nalazi crkva Svetoga Vida, to je staro slovensko svetište. U svim našim krajevima imamo t. zv. »Jungfernsprung« — »Skočidivojka«. Imamo u Bosni na istok od Sarajeva na Romaniji izbočinu visoku 1546 metara s imenom »Dijeva«, a u Hercegovini kod Avtovca »Djevojački kamen«. Ta je vjera iranskoga podrijetla kao i umjetnost, koja se razvila u njenom krilu, a to se prema tome odnosi i na starohrvatsku umjetnost. U Hercegovini ima neko brdo V i d e š, a na Prenj planini neko svetište V i d o v o, t. j. Glava u Hercegovini.[48]) Mi-

45) Nastavni vjesnik, knjiga 35., str. 86.—87., god. 1927. Klaić, Herceg Hrvoje i Hval Krstjanin.

46) Glasnik zemaljskog muzeja, Sarajevo 1889., str. 71.—2.

47) Pilar, O dualizmu u vjeri starih Slovjena »Zbornik Jugoslavenske Akademije«, str. 1., 5., knjiga 28.

48) Pilar, Op. cit., str. 17., 18., 20., 23., 32., 36., 37., 38. Godine 1928. misli, da je »bosanska crkva« od glagoljaškoga pokreta, koji imade

slimo, da imade još Djevojačkih stijena baš prema Čabulji planini tamo, gdje planinari hercegovački prebivaju ljeti sa svojim stadima. Šegvić tvrdi, da se je stara vjera Slovena zadržala dulje vremena kod Srba nego kod Hrvata. Sve do 13. vijeka oni su samo po imenu kršćani.[49]) Sloveni su oni, koji donesoše na Balkanski poluotok Zaratustrinu vjeru.[50])

Mi smatramo, da bogumili nijesu niti pravoslavni niti neka posebna sekta, koja bi imala da bude jedno te isto s onim sektama u Bugarskoj i na Zapadu. Istina ustrojstvo i strana imena za »bosansku crkvu« mogla su prodrijeti u Bosnu, ali ne nauka i neki izgrađeni posebni sistem, jer su oni nikli radi potreba vremena, u kojem su živjeli, a u tom su vremenu to političke i socijalne prilike zahtijevale. Nije ispravno mišljenje onih, koji vele, da »bosanska bogumilska sekta« nema ništa sa starom religijom. Znamo naprotiv, da su se Bosanci i Hercegovci pokrstili dosta kasno i to do prve polovice 9. vijeka. Nije moguće zamisliti, da se odmah po prelazu s poganstva može imati izgrađeni kršćanski život, nego moramo suditi, da ono kršćanstvo, koje su Sloveni u Bosni i Hercegovini primili, nije bilo čvrsto. Takav je slučaj bio i sa Sasima, koje je Karlo Veliki dao silom pokrstiti. Koliko je samo vremena prošlo, dok se Sasi ne izjednačiše u crkvenom i kulturnom pogledu s ostalim narodima kršćanskim? Još kad se pomisli, da misionari nijesu mogli tako slobodno da odu u Bosnu zbog neprohodnih putova, otskače nam ovo mišljenje kao izrazitije. Trebalo je mnogo truda, a dobome i veliki broj ljudi, koji bi tamo imali pune ruke posla, da se ovi doseljenici, koji su primili brzo kršćanstvo vjerski odgoje i izobraze. Baš slabe saobraćajne veze iz Dalmacije u Bosnu oteščavale su ovaj posao. Iz toga slijedi, da se je stara religija ukorijenila duboko u srcima stanovnika Bosne i zato se dugo održala i u nekom

svoj korijen u hrvatskoj državnoj, t. j. narodnoj crkvi, koji se sklonio u Zahumlje i u Bosnu, pa se otale rodilo bogumilstvo. U Obzoru 1928., br. 11.

49) Šegvić, Vjera Vidova ili religija Srba i Hrvata, str. 5.; Vidi N. Nodila izvrsne radnje »Stara vjera Srba i Hrvata« (Rad knj. 77., 79., 81., 85., 89., 91., 94., 99. i 101.).

50) Šufflay, Hrvati u sredovječnom svjetskom viru, str. 220.

se dijelu tekar s kršćanstvom saobrazila. Tako je nastao neki miješani sistem zasada poganstva s kršćanskim, koje zasade bijahu različite od onih na Zapadu. Kakogod se car Porfirogenit tuži na Neretvane, da se bili dugo vremena pogani i da su bili grubi, tako su isto bili i Bosanci i Hercegovci. Nije nimalo nevjerojatno, da se je stara dualistička vjera zadržala, kao što navedosmo sada mišljenje u tom pogledu od Peiskera. U opisivanju historije Slovena, veli nam Helmbold, da su Sloveni spominjali boga dobra i zla. Sreća dolazi od dobroga boga, a nesreća od zloga. Toga boga zla zovu »đavao« ili »Černi boh«.[51]) I danas neobrazovani narod u Hercegovini drži, da ga prati usud u životu, pa bio to dobar ili zao tako, da je uvijek u stalnom strahu zbog zle kobi i nesretne sudbine. Vidimo često taj motiv i u narodnim pjesmama. Sam sunčani sistem igra veliku ulogu u duši narodnoj. Tko bi danas opsovao božanstvo, toga neobrazovani neće tako osuditi kao onog, koji bi psovao sunce, koje je za seljački narod izvor života i nosilac plodova. Kad zazvoni podne, mnogi seljaci u mnogim krajevima, osobito muslimani i pravoslavni u Herceg-Bosni, kleknu nasred njive i okreću se prema suncu moleći mu se kao nekom božanstvu. Ta se pojava danas u 20. vijeku događa, iako je kultura doprla daleko preko truda države i crkava pojedinih konfesija. Što možemo onda držati o visini i sadržaju vjerskoga posmatranja naroda u 10. pa do 14. vijeka, kad je kršćanstvo bilo tako rekavši u povoju? Može se prema tome odlučno kazati, da se ne smije s uma smetnuti ta činjenica, kada se tretira razvoj t. zv. bogumilske sekte.[52])

Tvrdilo se je, da su bogumili zabranjivali da se grade hramovi, jer da je to, tobože, protiv nauke Kristove. Ako promotrimo historijski razvitak tako zvane »bogumilske sekte« ili bolje »bosanske crkve«, uočavama baš protivno. Koliko je u Hercegovini iskopano crkvica? Tako primjerice u Vidoštaku kod Stoca, Borasi kod Vitine i kod Han Pijeska i drugdje!

51) Helmbold, Chronica Slavorum I., 52. Vjera Čeha bijaše takova, da su »creaturam pro creatorem, lignum vel lapidem pro Deo colunt«. Fontes rerum Bohemicarum. Tom. I., 235.

52) Šegvić K., Die gottische Abstammung der Kroaten, str. 40.

Nastao je neki posebni stil, koji je srodan s onim hrvatskim u Dalmaciji za doba samostalnosti hrvatske države. Sabor u Konjicu, koji je držao kralj Toma 24. lipnja 1446., potvrđuje nam izvode, jer se tu veli, da Manikeji ne zidaju nove hramove, a da stare ne popravljaju.[53]) Nema govora, dakle, o posebnoj sekti u »bosanskoj crkvi«. U Katakombi Hrvoja Vukčića u starom gradu Jajcu imamo oltar, gdje su na zidu kao neki simboli prikazani i sunce i mjesec. Možda su ti simboli ostaci stare vjere Slovena iz pradomovine. Mjesec nije uopće kod svih srodnih naroda vjesnik smrti, nego služi naprotiv kao simbol uskrsnuća te znači princip, koji se rađa, t. zv. V u l v a.[54]) Čudno je, što nema na oltaru u katakombi u Jajcu križ. Baš nas ta činjenica upućuje na poganski običaj, koji se uvukao u »bosansku crkvu«. Sam znak na stećku »hackenkreuz«, svastika jest motiv mjeseca, koji je nađen u Hercegovini kod Širokoga Brijega (na Sajmištu), gdje se nalazi Franjevačka velika gimnazija. Zatim kod Cernice blizu Gacka. Sve to označava životnu snagu i simbolizira uskrsnuće.[55]) J e l e n i ć drži, da su bogumili prije 11. stoljeća u Bosni raširen, jer je Bosna bila bliže domovini Patarena. Veli se, da je Vladimir u Duklji i u Hercegovini očistio zemlju od bogumila i obnovio kršćansku vjeru. Prvi ban Bosne Borić bio je »dobri krstjanin«, ali katoličkoga podrijetla, jer je čitava njegova porodica bila iz Slavonije, u kojoj je katolicizam dominirao.[56]) »Bosanska crkva« se sve više i više raširi po Bosni za Kulina Bana, jer je ovome bila vjera sredstvo, da proširi svoju vlast.[57]) Stolica je bosanskoga biskupa bila

[53]) Glasnik zemaljskog muzeja 1914. Ćiro Truhelka: »Osvrt na sredovječne kulturne spomenike Bosne«, 221.—222., 226.—227. Tu se veli: »Ne manichaei nova templa construerent nec vetera collabentia restaurarent«, »Glasnik zemaljskog muzeja«, 1915., str. 282.

[54]) Glasnik zemaljskog muzeja 1924., str. 31. i 33. Pogledaj članak Gregora Wilke-a. Na stećcima se često prikazuje i ljiljan, čega imade često i u egipćanskoj i etruščanskoj umjetnosti.

[55]) Glasnik zemaljskog muzeja 1914., str. 36.

[56]) Dr. Jelenić Julije, De patarenis, str. 27. do 28. Dubrovčani ih nazivahu patarenima, a papa im veli, da se oni lažno nazivaju kršćanima; Smičiklas, Cod. dipl. IX., str. 243. i Gelčić-Thallóczy, Dipl. Rag., 337.

[57]) Jelenić, De patarenis, str. 29.

u Ban-brdu u gornjoj Bosni, ali je on bio podčinjen splitskome nadbiskupu. Te je godine 1089. odijeljen i pridijeljen nadbiskupu barskome, a i prije — po lažnoj ispravi od 1067 godine, ali ga godine 1188. nalazimo pod vlašću dubrovačkoga biskupa.[58]) Bula pape Celestina III., 1191 godine, podvrgne Bosnu splitskome nadbiskupu.[59]) Ako se tvrdi, da je Kulin bio pataren, onda nije jasno, zašto papa piše Kulinu, i to prijateljski moleći, da bi mu poslao dvije sluge i koža od kune.[60]) Kad se je splitski sabor god. 1185. sastao, onda su odredili, da se postupa oštro protiv svih onih, koji su hereziju širili. Tu se sigurno misli na sve nepodopštine, koje vladahu u podloženim biskupijama.[61]) God. 1199. bilo je heretika u Bosni i u Humu mnogo. To nam svjedoči spomenuto pismo kralja Vukana u Zeti na papu Inocenta III. U njemu kaže Vukan, da je Bosna zemlja ugarska, t. j. vazalna zemlja, i da je Kulin ban sa svojom ženom i sestrom pripadao ovoj hereziji. Sestra Kulinova bješe udata za kneza humskoga Miroslava. Kad je papin poslanik prisilio ugarskoga kralja, da povede križarsku vojnu na heretike, heretici odvratiše, da su dobili dozvolu za svoju nauku od Svete Stolice.[62]) Već je sigurno na poticaj Vukanov pisao papa Emeriku, da pozove na odgovornost svoga vazala bana Kulina zbog hereze.[63]) Inocent III. piše svom kapelanu Ivanu i nadbiskupu spliskome, da ide u Bosnu i da obnovi ono, što treba obnoviti. God. 1207. kralj Andrija uradi, da podloži bosanskoga biskupa splitskome nadbiskupu.[64]) O čemu se ovdje radi? Jelenić misli, da se radi o bo-

[58]) Jelenić, Op. cit., str. 29.

[59]) Fermendžin, Acta Bosnae, 4.

[60]) Smičiklas, Cod. dipl. II., 168.—169.

[61]) Smičiklas, Cod. dipl. II., 192.—194.

[62]) Fermendžin, Acta Bos., str. 5. Tu Vukan, zetski kralj, veli papi u pismu: ». . . quia haeresis non modica in terra regis Hungariae, videlicet Bosina (Bosna) pullulare videtur in tantum, quod . . . ipse bacilinus (ban Culinus) cum uxore sua et cum sorore sua quae fuit defuncti Mirosclavi Chelmensis, et cum pluribus consangvineis suis seductus, plusquam decem millia Cristianorum in eandem haeresim introduxit . . . Illi autem simulatis litteris redierunt dicentes a vobis concessam sibi legem . . .«.

[63]) Fermendžin, Acta Bos., 5.

[64]) Fermedžin, Acta Bosn., 6.

gumilima, ali po njemu nije Kulin pataren, što se vidi po ugovoru, koji je Kulin sklopio s Dubrovnikom od 1189., u kojem se on pismeno kune Svetim Trojstvom, Bogom i Evanđeljem i datira ispravu na dan Usječenja glave sv. Ivana Krstitelja. Bio je dakle Kulin katolik godine 1189., ali poslije toga ne znamo ništa, što je s njim bilo.[65]) Bilo je bogumila i u Splitu. To priča Toma Arciđakon, kad veli, da su 1200 godine bili u Splitu neka dva brate Matej i Aristodij, koji su bili umjetnici i življahu u Bosni.[66])

Inocent III. piše Bernardu, splitskome nadbiskupu i njegovom kapelanu Ivanu, da ispitaju krivovjerstvo u Bosni, pa im kaže, da ima mnogo ljudi u zemlji bana Kulina, koji su sumnjivi, da su heretici i to da su K a t a r i, te veli da je pisao kralju Emeriku, da Kulina ukori radi toga, jer je njegova zemlja bila podložna Ugarskoj, ali Kulin odgovara, da nije držao, da su ti ljudi u njegovoj zemlji h e r e t i c i, nego da su k a t o l i c i. Zato Kulin želi, da pošalje poslanstvo papi da razloži tu vjeru pred samim njim i moli, da papa pošalje poslanika rimske kurije u Bosnu i to Ivana i splitskoga nadbiskupa, da oni ispitaju, što je s Kulinom i njegovom ženom.[67]) Ovo je pismo sigurno pisao kao odgovor na ono Vukanovo pismo, u kojem je papi dojavio, da je Bosna zaražena herezom. Kad papa spominje, da su ljudi u Bosni »suspecti de heresi« (sumnjivi u vjeri) to je najjasniji dokaz, da su u Bosni katolici autohtoni elemenat. Crkva nikada ne naziva nekoga, da je sumnjiv zbog hereze, ako taj čovjek nije prije bio katolik. To je jasan izraz rimske kurije, koji je i danas sačuvan u crkvenom pravu. Samo priznanje sa strane Kulinove, da njegovi ljudi nijesu ništa drugo nego katolici, tome je jasan dokaz. Ne može on dokazati i svoju pravovjernost, ako nije poučen u vjeri. Kad bi bio bogumil, zbrkao bi pojmove i ne bi se mogao oprati, a niti pred herezom i njenim utjecajem obraniti. Posljedica ovoga pisma bijaše ta, da je bio sazvan sabor u Bulinu polju kod Janjića, gdje je bilo biskup-

[65]) Jelenić, De patarenis, 31. str. On veli, da je u Bosni bilo kriptobogumila, dok je bila u Herceg-Bosni bizantinska vlast, str. 32.

[66]) Toma Arciđakon, Op. cit., 128. str., caput. 24.

[67]) Smičiklas, Cod. dpl. III., 14.—15. str.

sko sjedište.[68]) Tu je izdana i učinjena »professio fidei« (očitovanje vjere), sa strane prvaka »bosanske crkve«. Tu počinje datiranje po zapadnom običaju od rođenja Kristova i u ime vječnoga Boga stvoritelja svijeta. Prvi se izjašnjavaju p r i o r i, koji na osobiti način imaju ime kršćanin u »bosanskoj crkvi«, te se kunu u ime svoje braće pred papinskim poslanikom Ivanom de Casamaris u nazočnosti bana Kulina i obećaju, da će se zapovijedima papinim pokoravati. Oni se odriču skizme i dolaze u krilo jedinstvene crkve. Obećavaju, da će imati molitvene prostorije, gdje će činiti službu i to s oltarima, križem i knjigama Novoga i Staroga zavjeta po običaju rimske crkve. Postavit će svećenike, koji će svake nedjelje i svetkovine čitati misu već prema crkvenom redu. Zatim će se ispovijedati i imat će groblja blizu bogomoljâ. Sedam će puta u godini primati pričest. Postove će obdržavati, a ž e n e ć e o d i j e l i t i o d s e b e i u b l a g o v a o n i i u s p a v a o n i te ne će otsele nikoga primiti, koji bi bio oženjen, osim ako obeća uzdržljivost. Obećaju, da će slaviti svetkovine, a nijednoga Manikeja niti heretika neće primiti. Poznavat će se po odijelu oni p r i o r i b r a t o v š t i n e o d s v j e t s k i h l j u d i. Onaj posebni izraz »kršćanin« neće upotrebljavati, da ne bi bila uvreda drugim kršćanima. Ako im umre starješina (magister), oni će ga sami birati, a samo Sveta će ga Stolica potvrditi. Isprava je potpisana od bosanskih prvaka, Kulina bana i papinskih poslanika.[69])

Sve što P r i o r i obećavaju na ovome saboru, ne znači, da to sve oni prije nijekahu, nego je to jedna općenita formula te dobi, gdje je izraženo katoličko mišljenje. Tu se vidi, da su ovdje predmetom stvari, koje bjehu uobičajene na Zapadu. Ovi na pr. priori obećavaju, da će za službu Božju imati svetišta. To je upliv zapadnih patarena na sastavljanje ove papinske formule, koja je bila dana prvacima »bosanske crkve«, da se na nju zakunu. Znamo iz doba kralja Tome,

[68]) Jelenić, De patarenis, str. 41. On misli, da je bosanski bogumilski biskup imao razna sjedišta kao što je Janjići, Gradina nad Kreševom. Ćorović misli, da je to bilo Sarajevsko polje. »Ban Kulin« u »Čupićevoj godišnjici«, knjiga 34., str. 23.

[69]) Smičiklas, Cod. dipl. III., str. 24.—25.

kako prije rekosmo, da su u Bosni Manikeji imali hramove, samo je to posve sigurno iz članaka u ovoj formuli, da je bio jedan dio članaka, koje oni nijesu po običaju rimske crkve primili. Tako je i savremeno doba kod katoličke crkve, t. zv. professio fidei, na koju se svatko mora zakleti, koji želi da bude svećenik i mora se javno izjasniti bez obzira, da li je to prije priznavao ili ne. Zato je krivo, ako se sve, što se u ovoj formuli nalazi, prišiva »bosanskoj crkvi«, kao da ona to nije prije vjerovala. Tu se vidi, da se je radilo o obredima, koji nijesu bili po volji Rimu. To je jedino bila slovenska služba Božja, koja u Bosni i Hercegovini nije nestala, nego je naprotiv bujno cvala. Sigurno nije bio samo jedini zapadni upliv na Bosnu i Hercegovinu, nego i istočni, odakle su istočne monaške zasade Svetoga Bazilija ostavile duboki trag. Što se spominju žene u onim manastirima priora, to je znak, da je bio istočni utjecaj, kako smo kazali kod nadbiskupa splitskoga Dabrala, ali ipak katoličke vjere. Poznato je to u povijesti ekumenskih sabora osobito u 7. ekumenskom saboru u Niceji, koji je održan 787 godine, i sazvan od carice Irene, koja je htjela da povrati uzbuđene duhove u mirno stanje i to uz to da dokrajči borbu, koja trajaše već 60 godina radi kipova. Papa je ovu sinodu odobrio. Na saboru se raspravljalo o mnogim potrebnim stvarima, te se zaključilo sve, što je bilo potrebno i složilo se u pojedine zakone. Zakon (kanon) 20. zabranjuje dvostruke samostane muških i ženskih. Ako neka obitelj želi da se odrekne svijeta, moraju muški ići u muški samostan, a ženske u ženski. Ako već postoje dvostruki samostani »Doppelklöster«, onda neka i dalje ostane po reguli Svetoga Bazilija, ali pod uvjetom, da monasi i opatice ne smiju zajedno stanovati. Strogo se zabranjuje, da nijedan monah ne smije prebivati zajedno sa samostanskim ženama.[70])

[70]) Hefele, Concilien Geschichte, Band III., str. 458., 481. God. 1887. Da je to tako, veli sam papa Grgur IX. 1238. god. »Episcopo Cumanorum« zapovijeda, da imenuje Požu za bosanskog biskupa, ali da »Formam autem iuramenti, quod ipse praestabit, de verbo ad verbum nobis, per eius patentes litteras . . . .«; Fejér, Cod. dipl. IV., str. 125.

Kad se ovo isporedi s onim slučajem u Kulinovoj zemlji, što se spominje u godini 1203., onda se jasno vidi, da je u Bosni bio jak utjecaj istočne crkve. Prema tome je onda razumljiva i papinska zapovijed, kojom traži, da se »bosanska crkva« obnovi prema saborskim nicejskim zaključcima, jer i katolici priznavaju taj sabor kao ekumenski (općeniti). Sigurno je, da su ovi priori imali slovensko bogoslužje i da su bili i po krvi i po rodu Sloveni. Sam njihov biskup bijaše Sloven, što znademo iz pisma papina poslanika 1203., u kojem veli: »Ako je moguće, da papa postavi u Bosnu biskupa Latina ili još uza nj tri do četiri nova«. Ako je i prije biskup latin, onda je neshvatljivo, zašto se papi preporučavaju za budućnost latinski biskupi, jer bi oni bez preporuke automatski došli. Tu se očito radi o Slovenima. Andrija II. posredova kod pape, da podloži bosansku biskupiju splitskome nadbiskupu 1207. i to potpuno (pleno iure). Ne bi se to moglo dogoditi, kad bi »bosanska crkva« bila patarenska ili pravoslavna.[71]) Izgleda, da nije bilo u Bosni tako burno do godine 1221., kad papa Honorije III. naloži svome legatu Akonciju, da ide u Bosnu tjerati heretike.[72])

[71]) Smičiklas, Cod. dipl. III., str. 36. Tu se veli: »si posset fieri, quod aliquis Latinus ibi poneretur, et aliqui etiam ibi tres vel quatuor crearentur novi«. Slijedilo bi iz ovoga pismo, da Kulinova banovina nije bila samo oko gornje Bosne, nego i dalje, jer sam papin poslanik veli, da je bila velika, stoga treba novih biskupija. Papinski poslanik traži od pape, da se imenuju u Bosni latinski biskupi, jer mu za vjernost nije bila dovoljna garancija služba Božja na slovenskom jeziku. U kučevskom Zagorju je srušio grom neku crkvu, pa ju je popravio Kulin sa ženom Vojislavom. Truhelka misli, da je tu crkvu pravio između 1203. i 1204. Glasnik zemaljskog muzeja. 1898. 621.—622. Imamo jednu ploču, gdje se spominje Kulin ban sa 6 urezanih križića sa 6 krugova. M. Karanović, »Problem Kulina bana«. Sarajevo 1935. (ćiril.). Moguće je Kulin i prije 1203 godine pravio crkvu, jer su slabi razlozi, da bi taj ban bio patarenske sekte. Vidi se, da je liturgija imala doksologiju (zazive) istočnog obreda. Jelenić, De patareni, str. 52. Godine 1207. podloži Andriju Splitu »Farensem, Bozonenzem episcopatus«. Fermendžin, Acta Bosn., str. 6.

[72]) Smičiklas, Cod. dipl. III., 196., 198.—199., 210

Godine 1223., papinski poslanik Konrad poziva nadbiskupa Rujenskoga (Rouen) na sabor bogumila i veli, da su Albigenzi išli nekom prvaku heretika, koji stoji u Bugarskoj, Hrvatskoj i Dalmaciji, da ga pitaju za savjet, a taj se najposlije preseli u Tulozansku pokrajinu (Toulouse u Francuskoj).[73]) Kad je hereza Albigenza bila u punom zamahu, a papinski poslanici bijahu u Bosni već prije 2 godine, ovaj je papinski poslanik sve poistovjetovao, jer se je držalo, da je to sve isto. Papa nalaže nadbiskupu kaločkome Ugrinu 1225 godine, da ide protiv heretika u Bosni.[74]) O Humskoj zemlji (Hercegovini) ne govori; to je znak, da je ona bila samostalna ili pod raškim utjecajem.

Papa Grgur IX. nalaže nadbiskupu iz Kaloče i biskupu zagrebačkom, da ga upute o sablaznima bosanskoga biskupa, te veli, da je bosanski biskup nepismen i javni branitelj heretika. Izričito ističe, da tu nema službe Božje niti sakramenata tako, da taj biskup ne zna ni krštavati, t. j. ne zna ni formulu krštenja.[75]) Što to znači? — To znači, da je taj biskup mogao biti jedino Sloven, koji nije znao latinski kao ni onaj iz godine 1203., nego se služaše u obredima slovenskim jezikom. Za latinske je biskupe svaki onaj, koji nije imao latinski zapadni obred, predstavljao neznalicu. Tako su i ovome nepravedno biskupi prišili ovo ime. Što papa veli u pismu za biskupa, da ne zna formulu krštenja, to može značiti jedino to, da je taj biskup krštavao u narodnom jeziku, a da ni riječi nije znao latinski. Ne može biti govora, da je »bosanska crkva« ili bogumilska sekta isto što i zapadni bogumili, jer papa pretpostavlja, da bi ovakovi znali formulu krštenja. Kad bi taj biskup bio bogumil u onom smislu, kako to bješe na Zapadu, gdje su ponovno krstili one,

[73]) Smičiklas, Op. cit., 227.

[74]) Smičiklas, Cod. dipl. III., 242.—243. Godine 1227. nalaže papa Ivanu, princu carigradskome, da ide na heretike u Bosnu, str. 264.—265.

[75]) Smičiklas, Cod. dipl. III., 361.—369. U pismu se veli, da je bosanski biskup: »Litteralis expers scientiae« i »baptismi forme penitus est ignarus«.

koji su dolazili u njihovu vjeru, onda bi morao kao glava te vjere da znade sve obrede. Zašto su onda dolazili Albigenzi u Bosnu, da se nauče o patarenskoj vjeri, kako prije spomenusmo, kad ne bi bosanski biskupi znali točno nauku i obrede svoje crkve!? Od 1223 godine do 1232. nije prošlo ni 10 godina, otkako je poglavnik svih bogumila po kazivanju papinskog poslanika Konrada — bio u Bosni i bližoj okolici. Nije moguće, da bi ostavio »bosansku crkvu« bez obrazovanoga ili bar donekle inteligentnoga biskupa. To nam je dokaz, da se tu ne radi o sekti bogumila, koja se je izgradila kao jedan posebni sistem. Papa se tuži 13. veljače 1234., kako je Bosna i bliže pokrajine pusta od heretika. Po njemu je ta zemlja tužna te plače i puna je trnja kao i u susjednim zemljama, što se jedino može odnositi na Hercegovinu.[76]) Papa nalaže god. 1238. biskupu (Cumanorum), da imenuje novoga biskupa u Bosni, koji će u duhovnim stvarima imati upravu Hercegovine, dok Sveta Stolica ne bi odredila drukčije.[77]) To znači, da je rimska kurija smatrala, da su isti vjerski protivnici u Hercegovini kao i u Bosni. Prema tome se ono, što se tiče Bosne u pogledu kršćanstva »bosanske crkve«, može reći jednako i o Hercegovini. Kad papa ni na koji način nije mogao postići svoju svrhu, poslao je u Bosnu protiv njih franjevce kao inkvizitore (1291.), a godine 1298. daje papa nalog, da franjevci tamo otiđu kao inkvizitori, i to u Bosnu, Srbiju, Dalmaciju i Hrvatsku, da unište herezu davši im sve ovlasti, koje su nužne za progon heretika.[78]) Izgleda, da franjevci nijesu potpuno uspjeli, jer su sve one neprilike ostale, koje su i prije bile tako, da je papa počeo pomišljati, da mora poslati u Ugarsku energičniju kraljevsku lozu, da vlada, nego što je to bila Arpadova. Zato on pomaže Anžuvinca Karla Roberta, da dođe do ugarsko-hrvatske krune. On je sve dobro

[76]) Smičiklas, Cod. dipl. III., 397.—218.

[77]) Theiner, Mon. hist. Hungariae, I., 163. Papa veli: ». . . . ut de terra Cholmi per eiusdem regis ministerium a pravitate consimili nutu divine potentie depurata, diligentem curam in spiritualibus habeat, quousque de illa per Romanam ecclesiam, quod oportunum fuerit disponetur«.

[78]) Smičiklas, Cod. dipl. VII., 24.—42., 302.

imao pred očima, kad je poduzeo ovaj korak, jer bijaše svijestan, kolika mu je pogibao prijetila od ovih članova »bosanske crkve«. Na zapadu stisnut od francuskoga kralja Filipa IV. morao je tražiti političku protutežu na drugom kraju. Godine 1303. piše papa Bonifacije VIII. kaločkome nadbiskupu i drugima biskupima, da je čuo kao vjerodostojno, da u Bosni i u drugim krajevima nadbiskupije kaločke imade heretika osobito »k o d m o r a« (u Hercegovini). Ako je nužno, kaže on, neka se upotrijebi i državna sila.[79]) Poslije toga se dade na uništenje hereze u Herceg-Bosni i papa Ivan XXII., koji je pisao banu Mladenu godine 1318., da tjera heretike u Bosni, jer su se mnogo osilili, te su stoga crkve opustjele i red svećenički opao. Križ se ne poštuje, te se i samo krštenje, koje je početak vjere, ne zna u mnogim krajevima, jer su ga naučili učeniji ljudi drukčije zavodeći ih u mnogom, što se tiče vjere.[80])

»Bosanska crkva«
ili tako zvano bosansko-humsko bogumilstvo
jest katoličko ali nereformisano.

U prvom ćemo redu nastojati uspostaviti dokaz, da »bosanska crkva« po izvoru svoga postanja i svom odnosu sa Svetom Stolicom bijaše katolička. To se ima tako razumijevati, da je po nepristranom posmatranju bilo mnogo toga u »bosanskoj crkvi«, što je sličilo ustanovama istočne crkve, a nešto malo bogumilstvu iz drugih krajeva, iako neposredno nije s njim u vezi. Mi smo već rekli, da je »bosanska crkva« nikla u svojoj zemlji iz potreba, koje su izašle iz prilika političkih, socijalnih odnosa i vjerske visine naroda one dobi. U Bosni se je vlast u početku narodnog života Hrvata i Srba kolebala tako, da nijedna ni druga ne ostade trajno. G d j e

---

79) Smičiklas, Cod. dipl. VIII., str. 48. Tu se kaže: »Didicimus . . . in banatu Boznensi et aliis diversis partibus Colocensis provincie circa m a r i t i m a s cuiusmodi pravitas consueverit admodum pullulare . . .«. Tu se misli pod riječju »circa maritimas« »H u m s k a z e m l j a«, dokle dopiru pretenzije kaločkoga nadbiskupa.

80) Smičiklas, Cod. dipl. VIII., 535.—536. Veli se: »Ipsius etiam baptismi, quod est religiones initium, nomen in plerisque partibus ignoretur a gentibus«.

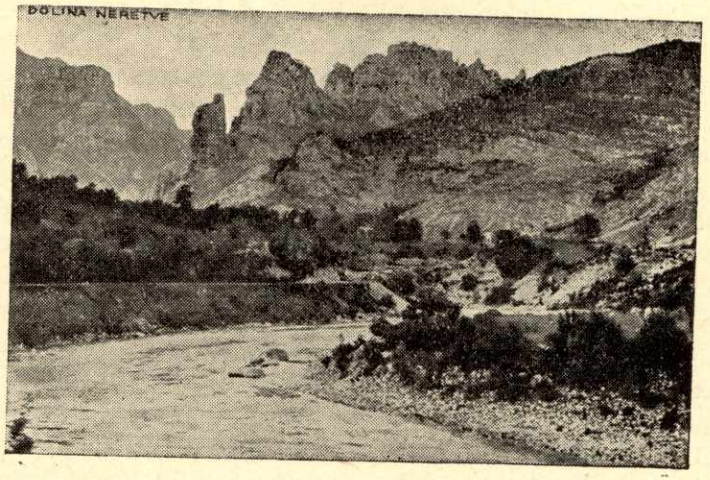

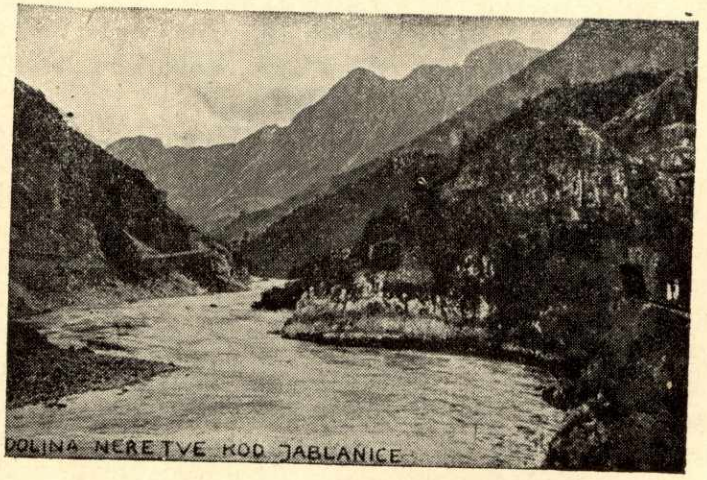

Prirodne ljepote doline Neretve.

nije bilo stalne državne vlasti, tu nije moglo da bude niti crkvenoga jedinstva. Da je ona bila trajno pod hrvatskom državom i bez prekida, sigurno bi hrvatski vladari uplivisali svojom vlašću, da se provedu reforme rimske kurije. To se međutim nije dogodilo, nego je Bosna i Hercegovina u svom začetku bila ostavljena sama sebi, našto ju je uostalom uputio i njen zemljopisni položaj. Zato su i mogli istočni i zapadni utjecaji doći u Herceg-Bosnu, jer nije bilo jedne konstantne političke vlasti. Mi ćemo vidjeti, a već smo donekle vidjeli, kakvi su bili crkveni sabori od godine 925. dalje, i što su određivali za katoličko žiteljstvo. Koliko je bilo primijenjeno u krajevima ovih zemalja ovih saborskih zaključaka, vidi se po novoj vjeri »bosanske crkve«, koja nije htjela, a ni mogla primiti sve reforme, koje su dolazile sa zapada, jer je svećenstvo bilo (hrvatsko) slovensko i slovensko bogoslužje, a još k tome sigurno i ženjeno. Toga se ne htjedoše odreći, jer bi tim činom izgubili životnu egzistenciju. Duh je papinske kurije uvijek bio obuzet svrhom, da bi se crkveni zakoni, a i sama crkva povrijedila, kad bi se dozvolilo, da se svuda vrši slovensko bogoslužje. Koliko li je tek bilo poteškoća u radu Svetoga Ćirila i Metodija, koji su ipak nekako dobili dozvolu samo zato, jer su dokazali svoje pravovjerje te su bili u doba borbe istočne i zapadne crkve potrebni rimskoj kurijil To je, dakle, bilo popuštanje smišljeno možda iz političkih razloga, da Rim imade siguran sjever i istok. Papa Ivan godine 967. kaže, da bude biskupska stolica Svetoga Vida i Vencela u Pragu, a kod crkve Svetoga Grgura mučenika, da bude kongregacija bratovština opatica, pa veli: »Ali, ipak da ne bude po obredu ili sekti bugarskoga naroda ili ruskoga ili slovenskoga jezika, nego ... za ovu stvar neka bude u prvom redu vješt u latinskom pismu«.[81]) To znači, da je papa nazivao hereticima one, koji su imali slovenski obred. Sigurno u Rusiji nije bilo bogumila, a ipak papa uspoređuje Rusiju s Bugarskom samo

[81]) Fontes rer. Boh. II. tom. Pramený. Prag 1884., str. 36. Papa veli 976 godine »veruntamen non secundum ritus aut sectam Bulgariae gentis vel Ruziae, aut Sclavonicae linguae, sed . . . in hoc opus

zato, jer je u obje zemlje dominiralo jedino slovensko bogoslužje.

Treba posmatrati, što je papinska kurija mislila kazati u svojim pismima pod pojedinim izrazima, i u kakvim okolnostima piše. Ako je u Splitu bio sabor 1060., onda je to posljedica događaja na Zapadu, što se zbiše u crkvi katoličkoj. Oko godine 1056. ustao je neki Landulf u zajednici s Arijaldom te je počeo propovijedati u sjevernoj Italiji i udarati protiv službe Božje. Tako su ih nazivali patarenima: »Patarinos«.[82]) Car Fridrih II. izdade protiv patarena i sličnih sekta konstitucije, odredbe, po kojima se moraju progoniti i njihova dobra zaplijeniti, te da moraju javnu zakletvu (iuramentum) učiniti. Ako se dogodi, da neki zemaljski gospodar ne će da progoni, onda će mu se oteti vlast i zemlja nakon godinu dana, ako se ne popravi.[83]) Jasno se vidi, da su oni bili heretici, koji se bune protiv crkvene vlasti. Taj se izraz prenosi i na one, koji nijesu htjeli da prime crkvene reforme. Rimska kurija jasno u svima zgodama naziva sve one prijašnje svoje »sinove« u sjevernoj Italiji i južnoj Francuskoj hereticima i nalaže, da se poduzmu križarske vojne protiv njih. Iz toga je jasno, da je katolička crkva htjela da sačuva ono žiteljstvo u vjeri, koje je njezino i prije bilo. Crkva katolička u to vrijeme ne ide s križarskim vojnama protiv druge crkve kao na primjer protiv prevoslavne, iako drži s dogmatskih razloga, da potpada pod njezinu jurisdikciju, jer sve krštene osobe pripadaju jednoj crkvi. Crkva to ne upotrebljava praktično. To se mora uzeti u obzir, kad promatramo, zašto papa zove »bosansku

clericum, Latinis, ad prime litteris eruditum . . .«, str. 36. Isto se tako mišljaše god. 1055., kad se veli: ». . . per sclavonicas litteras secta ypochrisisque esse aperte irretitos ac omnino perveses, quam ob rem eiectis eis, in loco eorum Latinae auctoritatis abbatem et fratres constituere omnino esse honestum . . .«, str. 151.—152. Mon. Germ. XI. script. IX. Monachi Sasavensis cont. Cosmi«.

[82]) Mon. Germ. X. Script. VIII., 19.—20. str. Arnulfi Gesta. libr. III.

[83]) Mon. Germ. IV. 287.—288. Car Fridrik II. veli god. 1224. ». . . quod hostilis, invaleat haeresis in partibus Lombardie . . .« 252. Mon. Germ. IV. Leges.

crkvu« patarenskom, katarskom ili heretičnom. Tim izrazom nije nikada rimska kurija nazivala drugoga nego samo onoga, koji je njoj neposredno i po svom postanju pripadao. Rimska kurija neće nikada reći za pravoslavne, da su heretici, nego im kaže, da su skizmatici, iako to po nauci katoličke crkve jesu, jer samo onaj, koji ne priznava ma i jednu dogmu katoličke crkve zaslužuje, da se naziva heretikom. Pođimo s ovoga stanovišta, kad opisujemo odnošaje papinske kancelarije prema »bosanskoj crkvi« ili nazovi »bogumilima«.

Kad papinska kurija piše ugarskim vladarima u pogledu vjerskih stvari Herceg-Bosne, onda pretpostavlja, da na to imade i pravo. Moramo unaprijed zaključiti, da papa šalje upute i organizira križarske vojne protiv svojih sinova, t. j. protiv onih, koji su bili katolici i njemu zakonito pripadali, a sada su se odmetnuli zbog bune protiv crkvenih reforma ili vlasti, kako je to bio slučaj u sjevernoj Italiji. Napomenuli smo, da se je sve do godine 1185. upotrebljavao izraz heretik, kad se htjelo označiti one, koji bi vršili slovensko bogoslužje. Na saboru se u Splitu veli, da se izopćuju svi heretici. Isto tako javlja i Vukan, da je velika hereza došla u Bosnu. U pismu pape Inocenta III. kralju Emeriku stoji isto za »bosansku crkvu«, da je heretična.[84]) Isti papa piše nadbiskupu splitskome Bernardu i njegovom kapelanu Ivanu, da gone iz Bosne ljude, koji su sumnjivi zbog katarske hereze.[85]) Godine 1203. piše Emerik papi, da je prisilio bana na obvezu,

[84]) Smičiklas, Cod. dipl. II., 192.—194. Veli se: »ubi vero anathemisavimus omnes sectas haereticorum . . .« i na str. 334. veli se: ». . . haeresis non modica in terra regis Ungarie videlicet Bosina pullulare videtur« i na str. 351. kaže se: ». . . . nisi banus predictus universos hereticos de terra . . . potestati subiecta proscripserit, bonis eorum confiscant . . .«. Iz toga se vidi, da je ista metoda činjena ovdje kao i s patarenima na Zapadu i s Albigenzima. U rimskom Iliriku stoji: »civitas Bosna« što znači Biskupija. Vidi: »Katolička crkva u B. i H. nekad i danas«, prilog istoimenoj karti od Krunoslava Draganovića, str. 5.

[85]) Smičiklas, Cod. dipl. Tom. III., 14.—15. str. ». . . qui de dampnata Cathororum heresi sunt vehementer suspecti et graviter infamati...« Od 21. studena 1202. Uvijek bosanska biskupija priznavaše za svoje metropolite one, o čijem se katoličanstvu ne sumnja. Str. 6., op. cit. od Draganovića.

da bude katolik i spominje, da je ta sekta heretična. Honorije III. zapovijeda 3. prosinca 1221., da se ide protiv heretika.[86]) Isti papa godine 1225. nalaže kaločkom nadbiskupu, da ide protiv heretika u Bosni.[87]) Opet tako naziva papa Bosance godine 1227.[88]) Na isti način rabi taj naziv i papa Urban IV. te 19. srpnja 1264 godine govori, da je Bosna heretična. Godine 1290. spominje se na isti način u Bosni herezija.[89]) Rimska kurija piša godine 1303. za Bosance, da su »heretici« i da su »heretična opačina«. Kasnije slično piše papa Benedikt XII. o Bosni kao heretičnoj, gdje je kult Božji zamrtvio zbog heretika, »propter multos hereticos«.[90]) Sigurno su viši klerici i svjetovni vladari uvećavali herezu u Bosni, da omile papi, da bi im on podložio tu biskupiju, jer znamo, kako su se biskupi u srednjem vijeku borili za jurisdikciju (vlast) i za desetine.

Prema tome slijedi, da papinska kurija bijaše vrlo dobro obaviještena, ko su Bosanci i Hercegovci. Sigurno je ta činjenica, da ne bi slao poslanike u ove zemlje, kad ne bi smatrao, da su njemu pripadale. Dovoljan dokaz, da je rimska kurija smatrala, da su Bosna i Hercegovina katoličke zemlje, jer inače ne bi ni pomišljala protiv njih izazvati i pokretati križarske vojne. Kad bi ove zemlje bile pravoslavne, kako su neki gore spomenuti tvrdili, bilo bi čudno, da se protiv njih vode križarske vojne. Baš se u doba patarena u sjevernoj i u

[86]) Smičiklas, Tom. III. Cod. dipl., str. 37. Kralj ugarski prijeti Kačićima god. 1220., da gone patarene, str. 187. Tom. III. i na str. 196. stoji: »in partibus Bosnie heretici receptati«. Isto na str. 198.—199., 209.—210.

[87]) Smičiklas, Cod. dipl. III., 242.—243.

[88]) Smičiklas, Cod. dipl. III., str. 274.—276. Papa naziva bosansku crkvu i »haeretica pravitas«. Vidi Cod. dipl. III., str. 338 god. 1233. i na str. 389.—390. isto, a na str. 397. veli za nje: »copia perfidorum«. Na taj način piše Grgur IX. Kolomanu hercegu hrvatskome 1204 godine, da u Bosni vlada hereza. Smičiklas tom. III., str. 415 -416., 417.—418. i kod Theinera, Mon. hist. Hung. I., str. 163.

[89]) Smičiklas, Cod. dipl. V., 303.—304. Veli za biskupiju bosansku: »lapsa erat . . . in hereticam pravitatem« i na 24 strani vol. VII. Cod. dipl. Smičiklas, zatim na str. 41.—42., a napokon za godinu 1298. vidi još, Mon. Germ. III., str. 250., 251.

[90]) Smičiklas, Cod. dipl. X., str. 525.

Italiji i u Južnoj Francuskoj vode borbe sa strane biskupskih i papinskih inkvizitora u onim krajevima, nad kojima Rim imađaše jurisdikciju. Mi nemamo slučajeva, da su srpski vladari pomagali Herceg-Bosnu, da se odupru papinoj sili, što bi bilo razumljivo, kad bi u početku bilo žiteljstvo pravoslavno. Sigurno ne bi barem Sveti Sava zaboravio na Bosnu pri postavljanju biskupa u srpskim zemljama, kad bi imao razloga da postavi pravoslavnoga episkopa. Srbija je bila jaka za vlade Stevana Prvovjenčanoga, Ugarska slaba za vlade Andrije II., te bi postojao razlog, da bi srpski vladar pomogao svoju istovjernu braću i »bosansku crkvu« pripojio srpskoj samostalnoj crkvi. Niti noticije (popis) carigradske patrijaršije ne spominju o Bosni ništa glede pravoslavlja, a to je znak, da nije ni Carigrad ni Ohrid a ni pećski patrijarh smatrao »bosansku crkvu« kao svoju.

Nije se to dogodilo ni u najboljem položaju srpskih vladara u doba borbe ugarskih vladara za prijesto početkom 14. stoljeća. Srpski su vladari u toj stvari slabo interesirani, a s njima i srpska samostalna crkva Svetoga Save. Za »bosansku crkvu« zauzimaju se jedino Rim i ugarsko-hrvatski vladari. Čudno! Da li papa poseže za tuđim? Ne! Previše bi to bilo smiono sa strane papine, da to u svojim pismima tvrdi o svojoj vjerskoj braći u Bosni i Hercegovini, kad oni ne bi bili katolici, nego je tek to na stvari, da oni nijesu primili reforme rimske kurije i tokom vremena uveli narodni jezik u crkvu i narodne poganske običaje. Sve je ovo pogodovalo, da se je u Bosni tijekom vremena obrazovala posebna »bosanska crkva«, koju je trebalo kasnije po zapadnom uzoru reformirati. Svi izrazi, kojima se služi papa za Bošnjake i Hercegovce, jesu isti onakovi, kako ih je upotrebljavao na Zapadu protiv crkvenih nazovireformatora. Tu je hereziju »bosanske crkve« sve više prikazala i zavist kaločkoga nadbiskupa, koji je htio dobiti jurisdikciju nad »bosanskom crkvom«. Tako su Hercegovci i Bosanci izgledali, da su veći heretici, nego jesu, jer je to tražio tuđinski interes. Tako je i Rim nehotice bio krivo informiran.

Da je tome tako, vidjet ćemo iz pisama papinskih, iz kojih znademo, da papa vrlo dobro razlikuje pravoslavne u Srbiji od Bosanaca po svojim izrazima. Ne može se reći, da papa nije bio dobro obaviješten o prilikama u Bosni, što se tiče vjerskih stvari, preko dalmatinskih i ugarskih biskupa, kako se pak to vidi iz pisama, koje je slao. U tim se, naime, pismima često veli: »Kako smo izvješteni«. Kad papa govori o pravoslavnima, uvijek veli, da su skizmatici. Tako i svjetovni pisci onoga doba nazivaju pravoslavne, kao primjerice Dandolo iz Venecije, koji kaže, da je srpski vladar Stevan Prvovjenčani skizmatik.[91]) Godine 1235. veli se za Grke i Srbe, da su skizmatici.[92]) Jednom zgodom piše češki kralj Otokar i u pismu naziva Grke, Bugare i Ruse skizmaticima a Bosance hereticima.[93]) Klement IV. veli, da su skizmatici Srbi, koji su opljačkali trebinjskoga biskupa Salvija, koji je bio katolik.[94]) Papinski nuncij piše između 1317. i 1320. glede crkvenih desetina u Bosni te veli, da je Bosna blizu skizmatika, t. j. Srba.[95]) Ivan XXII. piše godine 1331., da je »bosanska crkva« blizu skizmatičkih naroda.[96]) Isto slično veli papa Ge-

---

[91]) Chronicon A. Dandulo, str. 340. On veli, da se Stjepan Prvovjenčani oženio iz Venecije: ex suasione uxoris abiecto schismate. Kad su Turci došli, dobri Bošnjani postadoše muslimani, a ne pravoslavni. Dobri se Bošnjani zovu kršćanima a ne rišćanima, što je bar neki znak, da su pripadnici katoličke crkve.

[92]) »Vatacius et Asanus schismatici«, Smičiklas, Cod. dipl. XV. vol. 1., str. 30.

[93]) On veli: »Schismaticorum etiam utpote Graecorum, Bulgarorum, Rusciensium, et Bosnensium haereticorum«, str. 185. Mon. Germ. Tom. XI. Scriptores IX. Canon. Pragens. Cont. Kozme.

[94]) Papa kaže: ». . . per schismaticos esset episcopatu tribuniensi ac bonis suis omnibus spoliatus . . .«. Smičiklas, Cod. dipl. V., str. 342.

[95]) Tu se veli, da je Bosna dijeceza »prope scizmaticos«. Smičiklas, Cod. dipl. VIII., str. 457.

[96]) Theiner, Mon. hist. Hung. I., str. 534. Veli se za Bosnu: »situata dinoscitur inter scizmaticos nationes«; Kuripešić veli, da su stari Bosanci katolici, a pravoslavni, da su Vlasi, Čići, ili Mortolozi, koji su došli iz Srbije. Curipeschitz: Itinerarium durch Bosnien, Serbien, Bulgarien nach Constantinopel 1530. (Innsbruck 1910.), str. 34. Opet papa veli: ». . . propter vicinitatis regis Rascie scismatici . . .« Vidi Draganović, Op. cit., 12.

rardu, franjevačkom generalu, da su se heretici (Bosanci) obratili za pomoć na skizmatike (S r b e).[97])

Kad smo tako iz pisama pojedinih papa i kraljeva iznijeli razliku između riječi heretik i skizmatik, tada nam je jasno, da se u Bosni i Hercegovini ne radi o progonu pravoslavnoga pučanstva, nego o katolicima, koji nijesu mogli, a ni htjeli zbog svoje posebne kulture, prisvojiti sve zasade i norme rimske crkve. Sad nam je jasno, da mora pasti tvrdnja Glušca i drugova kao neosnovana.

Pokušat ćemo potkrijepiti ovo naše mišljenje i živim spomenicima — stećcima, koji su nađeni na ovom teritoriju. Natpisi na njima pisani su ćirilskim pismom, t. j. starim hercegovačkim. Što nam vele stećci? Stećci se zovu još i m a š e t i, mramorovi, grčka groblja. Oni se nalaze u grupama ili pak pojedince. Stranci su ove kamene spomenike nazivali bogumilskim grobljima zajedno sa zemljištem, ma gdje se oni nalazili. Na samim natpisima stećci se zovu biljezima (b i l i g), kamen'. Najviše ih ima u Hercegovini (oko 22.200). U Kotaru čajničkom oko 6.325. Na sjeveru se Bosne broj stećaka umanjuje tako, da u oba kotara Bihaća i Banjaluke imade oko 706. Oblici stećaka jesu ploče, tumba, sarkofag, obelisk, a rijetko i krst.[98]) Često dolazi i križ naslikan na stećcima. Prema tome ne može biti govora, da su to bogumili, kao što su to bili

[97]) »Propter scismaticos, quos habet suae terre vicinus, quorum Scizmaticorum auxilium, dicti heretici invocarent«. Theiner, Op. cit. I., str. 633., na str. 734. isto vrijedi i za Dušana Silnoga. Marić, Papstbriefe . . ., str. 48. Godine 1393. veli se za Ston, da je bio podložan gospodarima: »skizmaticis . . .« Mon. Rhacusinae Ord. Minorum, Petris Franciscis a Sebastiano, str. 19., 1746 godine.

[98]) Glasnik zemaljskog muzeja 1914. Ćiro Truhelka, str. 230. Jagić drži, da su vezani za bogumilstvo. Glasnik zemaljskog muzeja 1890., knjiga I., str. 1.—9. i Mandić u Glas. zem. muz. 1902., str. 562. Biljeg je riječ posuđena od Avara. »Južni Slaveni i turski narodi«, izišlo u Jug. ist. časopisu 1936. Arhitektonskih motva imade najviše u južnoj Hercegovini. »Die bosnische Grabdenkmäle des Mittelalters«. Ćiro Truhelka, srp. ot., str. 7. Škarić veli, da toga imade i kod Rusa. Glasnik zemaljskog muzeja. 1928., str. 144. Petar Kaer misli, da su stećci zajednički svim Slovenima u davnini. Starohrvatska prosvjeta 1898., 33. str.

oni u Bugarskoj i na zapadu, gdje nijesu priznavali krst.[99]) Imamo u srcu Hercegovine blizu Stjepan-grada (u Blagaju) jedno brdašce s imenom K r i ž i. Tako pomalo izmiče tlo staroj tvrdnji Račkoga, da je »bosanska crkva« ono isto što i patarenstvo na zapadu.

Imamo iz godine 1271. jedan pečat iz manastira Z a v a l e, koji datira od rođenja Kristova. Bez sumnje zapadni utjecaj! Nije dakle upliv patarenski . . . Još imamo jedan natpis niže sela Veličana u Popovu polju, koji počinje: »U ime Oca i Sina i Duha Svetoga u vrijeme kralja Tvrtka«. Da je zapadni ili istočni utjecaj bogumilski, ne bi se tako pisalo. Po tome se vidi, da je to nešto herceg-bosansko. Tako imamo i u Stonskome polju natpis s križem i sa slikom Svetoga Petra. Nije li to znak poštivanja slika po katoličkome običaju? To je očiti dokaz za ispravnost naše tvrdnje. Svaki je stonski ćirilski natpis star, jer su poslije 1333 godine trijebljeni od franjevaca kao ostaci heretika. Imamo dokaz, da je u Stonu bila slovenska služba Božja, jer je dubrovačko vijeće »umoljenih« odredilo, da se Bratoslav, slovenski svećenik, povrati u Ston 1347 godine, a Dušan Silni veli dubrovačkoj općini: »Da prebiva pop' Sr'b'ski, i da poje u cr'kvah' koje su u Stonu i u Ratu« (god. 1334.).[100]) Imamo drugi natpis kod Poljica blizu Trebinja iz doba srpskoga kralja Vladislava, gdje se spominje neki župan Pribila po Božjoj milosti u vrijeme vlade Vladislava 1316.—1325.[101]) Prema tome ne može se drugo

[99]) U Kotaru bilećskom u mjestu Smiovoj imamo križ na tri kamenita stupa. Glasnik zem. muzeja. 1895., strana 275. i 276. Tu stoji: »ase krst Cvijetka Dragišića velikom' umrieh' . . .« U Garevu, blizu Gacka ima ovakav natpis: »ase leži Dena, mati popa Vukašina«. Glasnik zem. muzeja 1895., strana 279. Tu se vidi ime p o p. Sigurno to nije bogumilski titul nego titul kršćanskih Slovena katolika i pravoslavnih. Gdje bi oni mogli trpjeti tako čisto katoličke ili pravoslavne natpise. Vidi Glušac, Srednjovekovna bosanska crkva. Izašlo u Prilozi IV. 1924., str. 32.

[100]) Viestnik hrvatskoga državnog arhiva, god. VIII., broj 2. Zagreb 1886., str. 36.—37., 14.—15., 75.—76. Glasnik zemalj. muzeja 1895., tsr. 571. Mon. Rag. Libr. Reform. I., 270. Miklošić, Mon. Serb., 108.

[101]) Die bosnische Grabdenkmäler des Mittelalters, Ćiro Truhelka, str. 24. Tu se spominje i »ded« koji se još spominje i u hrisovulju kralja Uroša. Glasnik srpskog učenog društva, god. 1871. XXII., str. 166. »Prilozi k srpskoj istoriji« od Makuševa.

držati, nego da su to stanovnici, koji nijesu patareni, istočnoga ili zapadnoga kova ili vrste.

Godine 1231. spominje se na natpisu kraj Vidoštaka blizu Stoca u Hercegovini neki pop Dabiživ. To nam je novi dokaz za naše navode u ovo doba, u kojem bi tobože bogumilstvo

Stolac, gdje se u blizini nalazi stara sredovječna župa Dabar.

bilo u punom jeku.[102]) Tu pop piše na natpisu slovenskim (našim) jezikom. Imamo malo kasnije u doba kralja Ljudevita I. (1342.—1382.) natpis na lijevoj obali rijeke Drežanke u Hercegovini, gdje se natpis počinje isto s križanjem i zazivanjem Svetoga Trojstva, a na koncu se opet izražava prokletstvo u ime Svete Trojice. Prema tome ne može biti govora o uticaju zapadnih patarena u ovim našim krajevima.[103]) Neki su tvrdili, da u Srbiji nije bilo bogumila, a ipak na nekim mjestima prema Drini imade stećaka. To ne može stajati. Da se je pojavilo bogumilstvo, dokaz nam pruža sam zakon cara Dušana, koji veli, da se ne smije spomenuti »babunska

[102]) Glasnik zemaljskog muzeja 1892., str. 113. Taj je natpis pisao neki svećenik, koji bijaše vješt slovenštini.

[103]) Glasnik zemaljskog muzeja 1899., str. 23. i 24.

riječ« pod prijetnjom novčane kazne.[104]) Iz ovih mnogobrojnih natpisa na slovenskom jeziku možemo zaključiti, da je u narod duboko zašla slovenska kultura, odijeljena od velikoga zapadnoga uticaja tako, da je čitavo svećenstvo služilo službu Božju na slovenskom jeziku, jer su se tu i mogli očuvati od progonstva latinskih svećenika. U tom leži najveći dokaz, zašto je papa i ustao proti »bosanskoj crkvi« nazvavši je heretičnom, da protiv nje može primijeniti zakone stvorene protiv heretika. Zašto se nije sačuvao nijedan latinski natpis na stećcima iz doba ranoga srednjega vijeka kao što je slučaj sa slovenskim pismom? Samo to, što su humski knezovi i bosanski banovi u ranom srednjem vijeku izdavali isprave na slovenskom jeziku, a njihovi drugovi u hrvatskoj državi na latinskom, očit je znak, da su slovenski običaji i slovenski (hrvatski) jezik bili gospodujući. Imamo jedino »Baščansku ploču« iz doba hrvatskih narodnih vladara u narodnom jeziku, koja pretstavlja zaista rijetkost. Ćirilska je bosanska narodna azbuka dala poticaj papinskoj kuriji, da ustane na obranu prestiža latinskoga jezika, koji nije mogao da prodre unutra zbog čvrste narodne svijesti ili bolje rekavši podsvijesti, koja je branila prijelaz u nutrinju duše ovih zemalja. Kad je rimska kurija vidjela, da ne će moći pobijediti s latinskim jezikom, onda je popustila (1248. i dalje). Tako je 1252. došla dozvola iz Rima redu Sv. Benedikta, da može imati službu Božju na slovenskom jeziku, ali po rimskom obredu.[105]) Slovensko pismo i bosančica, bolje rekavši bosanska ćirilica, bila je službeno pismo bosanskoga dvora.[106])

[104]) Zakonik cara Dušana, 85. čl. U Dalmaciji i u trogijrskoj Zagori ima nekoliko stećaka. Vidi »Strena Buliciana«, str. 69., god. 1924.

[105]) Fejér, Cod. dipl. Tom. IV., str. 123. Budim 1829.

[106]) Prohaska, Das kroatisch-serbische Schriftum in Bosnien und Herzegowina von den Anfängen in XI. bis zur Nationalen Widergeburt im XIX. Jahrhundert, str. 11. Zagreb 1911. Ilić Jordan misli krivo. Die Bogomilen, str. 80.; Hoffer A., Spomen knjiga iz Bosne, str. 77.—78. Halkokondil naziva bogumile u Hercegovini Kudegerima. Bon. izd. 1843., 249. str. Tu latinski tekst kaže: »Cuduerei nuncupantur omnes qui degunt in Sandalis regione Kutugeros«. Gažahu krst, te je samo u tom smislu mogao Halkokondil da upotrijebi tu riječ za stanovnike Bosne i Hercegovine.

Pogledajmo, u kakovom su odnošaju bili t. zv. bogumili u Hercegovini u drugoj polovici 15. stoljeća. Sačuvao nam se je testamenat gosta Radina u Dubrovniku. Godine 1422. u zaključku dubrovačkoga vijeća zove se neki starac D m i t a r patarenom, a na ispravi, gdje su se zakleli nema ona dva »k r s t j a n i n a« kao svjedoka, nego se o njima šuti.[107]) Mogao bi to biti znak, da su držali, da zakletva ne vrijedi. Ako su svi patareni držali zakletvu zlom, zašto bi onda Dubrovčani dozvolili, da se kunu, kad znadu, da ovi drže, da ih zakletva moralno ne obvezuje? Dubrovačka općina potvrđuje »gostu« Radinu privilegij, da može, kad želi doći u Dubrovnik, i osiguravaju mu njegov imetak, te se ne će siliti, da iziđe iz vjere, koju vjeruje, osim ako je to njemu drago. To je bilo godine 1455.[108]) To znači, da »gost« Radin nije bio točno u svemu one vjere kao Dubrovčanin, barem u svojim obredima i u drugim nijansama vjere. To su bili oni nereformisani katolici. Gost Radin umre 1467 godine i ostavi svoje bogatstvo iza sebe svome nećaku u oporuci od 5. siječnja 1466 godine. Tako je njegov nećak Vladislav dobio 5.640 dukata u novcu, a još tome imao je veliki nepokretni imetak. Za zadušnice dade 600 dukata. Taj je Radin bio oženjen i imao četvero djece.[109]) Iz toga se vidi, da se ovakovo ponašanje i ovakav život bogumilskoga« prvaka ne slaže s onim bogumilskim sektama na istoku i na zapadu. Ova je pojava sličnija onoj Dabralovoj izjavi u Splitu papinskome poslaniku, kad ga je korio zbog toga, što je kao nadbiskup katolički bio oženjen po običaju istočne crkve. Na početku ovoga testamenta stoji križ s riječima o Svetom Trojstvu. Dakle, ovdje se radi o čisto drugoj vjeri, koja imađaše druge nazore nego ona patarenska u sje-

V. Škarić, 107., 109. Azbóth veli, da je čuo, da do njegova vremena bijaše bogumila oko Kreševa i oko Rame »Bosnien und Herzegowina«, str. 93. N. Radojčić poriče, Prilozi VII., svez. 1—2. 1927. »O zemlji i imenu Bogomila«.

107) Glasnik zemaljskog muzeja 1911., str. 358. do 359. Za Stjepana hercega se veli, da je heretik, a ne skizmatik. Ljubić, Com. et rel. Venet. Mon. 1., 3. Pavao II. piše, da je ostavio Stjepan-herceg za pobožne svrhe milostinju. Gelčić-Thallóczy, Dipl. Rag. 629.

108) Miklošić, Mon. Serb., 472. do 473.

109) Glasnik zemaljskog muzeja 1911., str. 365.—366., 367.

vernoj Italiji i u Bugarskoj. Iz oporuke znamo, da je gost Radin držao mnogo i do milostinje, kad je to poslije smrti i naznačio kršćanima i kršćankama. Moli da Radin Seonićanin zamoli ove kršćane i kršćanke, »da govore svetu molitvu Božiu, na zemlju kolena poklečući, da bi nas' izbavio Gospod' bog' od grijehov' naših' i pomilovao na strašnom sudištu vjeku vjekova«. Radin naređuje, da mu užegu svijeće u dubrovačkim crkvama. Iz toga slijedi, da nije bila velika razlika između tih dviju crkva. Dodajmo još tome i upotrebu izraza »Usječenje Ivana Krstitelja« iz hrvatskoga glagolskoga fragmenta u početku 14. stoljeća, pak ćemo vidjeti, kolik je zapadni uticaj katoličke crkve vrijedio u »bosanskoj crkvi« ili »bogumilstvu«.[110])

Poznato je, da su Dubrovčani počinjali izdavanje isprava po običaju zapadnom i katoličkom s riječima Sv. Trojstva[111]) Tvrdi se u nauci, da je porodica Kosače bila bogumilska. Ako je tome tako, onda je čudno, da Herceg Stjepan pravi testament oko 1465 god. pak zaziva Sv. Trojstvo, u što bogumili nisu vjerovali, ovim riječima »V' ime velikago Sabaota golemoga gospoda Boga našego reku že v' načetak' otca v' ispl' njen' je sina v' savršen' je prisvetago duha o prislavno troico slava tebe«.[112]) U istom testamentu stoje kao svjedoci »njegovi kućani« redovnici gost Radin i metropolit David: »Od redovnikov' mojeh' gospodina gosti Radina i gospodina mitropolita Davida i kneza Pribislava Vukotija er' su oni tri kućane moi tomu vsemu više pisanomu svedoci«.[113]) Iz toga se vidi, da je Herceg Stjepan imao potpuno povjerenje u ovu trojicu svjedoka, i da su oni njegovi najbliži po osjećaju i vjeri. Kako bi se on pouzdavao u Radina i Davida, kad bi oni bili bogumili, što Herceg nije, jer se protivi početak njegova testamenta, koji se potpuno podudara s katoličkim? To je ono

110) Glasnik zemaljskog muzeja 1911., str. 371.—7. Taj imade čitavi tekst oporuke gosta Radina. A za gore vidi str. 369.—371. Vidi članak Ivšića »Sveslovenskom zborniku«, 134.

111) Pucić, »Spom. srp.« II., str. 66. 1862. Beograd. Sandalj je počinjao pismo »V' ime Božije Amin'«, 85.

112) Pucić, op. cit. II., str. 124. Testamenat je pisao metropolit David.

113) Pucić, Op. cit., II., 125.

slično, što je prije spomenuto o istom gostu Radinu, koji daje, da mu se u kat. crkvama u Dubrovniku moli za dušu. Mi znamo, da je Dubrovnik bio najkatoličkiji grad te ne bi dozvolio ovakav postupak. U Dubrovniku do novijega vremena nisu inovjerci smjeli ni prenočiti, a nekmoli biti vjerski u zajednici. U tom se testamentu vidi, da izraz »mitropolit« nije kao kod katolika, jer je gost stariji u hijerarhiji »bosanske crkve«, što slijedi iz toga, jer je spomenut kao prvi svjedok. U istom se testamentu Herceg Stjepan zaklinje Bogom Višnjim »i svemi svetemi od' veka i do veka Bogu . . .«.[114]) Iz toga slijedi, da je Herceg vjerovao u svece, što nije slučaj s bugarskim bogumilima niti sa zapadnim po koncepciji Račkoga. Prema tome su i ovi visoki dostojanstvenici tako vjerovali kao i njihov gospodar Herceg Stjepan. Kad bi bilo u 13. stolj. u Zahumlju bogumilstvo po uzoru bugarskom ili zapadnih sekta, onda bi čudno bilo od Dubrovnika, što izdade norme o suđenju između Zahumljana i Dubrovčana. Tu stoji u knjizi statuta »Liber Statutorum«, koji je izdat 1282 god., da se na plenarni stanak (sud) pozovu zakleti suci s obje strane i da se zakunu na Sv. Evanđelje. Oni, koji su sudili imali su pravo, da prisile i Humljane i Dubrovčane na zakletvu.[115])

Sve nam to svjedoči, da je »bosanska crkva« nikla sama u krilu katoličke crkve.

Dodajmo još kao zadnji dokaz za tvrdnju, koju postavljamo, rukopis Hvala Bogumila, koji je posvetio hercegu Hrvoju, a što ne bi učinio, da Hrvoje nije bio pristaša »bosanske crkve«. U tom su rukopisu krasno izrađeni proroci Staroga Zavjeta; to znači, da su oni poštivali i vjerovali u Stari Zavjet, u što bugarski bogumili nijesu vjerovali. Iz svega ovoga, što smo gore rekli, možemo zaključiti, da je »bosanska crkva« nikla u Herceg-Bosni bez velikih sektarskih upliva Istoka i Zapada te da je ona djelo života samoga naroda i historijskih okolnosti, t. j. katolicizam preudešen prema njihovim prilikama i duševnim potrebama.[116])

Ako je Hval posvetio svoj rukopis Hrvoju, znači, da je i Hrvoje bio član »bosanske crkve«. Hrvoje se kune krstom godine 1404.: »Na časnom' kr'sti Hristevi . . . da e proklet' od' gospodin' bog' i od' pričiste matere božie i od vasih' svetih' . . .[117]) Znamo, da je Hval posvetio svoj rukopis Hrvoju s ovim riječima: »A sie knige napisaše ot' ruki Hvala kr'stijanina na počtenije slavnomu gospodinu Hr'voju . . .«.[118])

Mogorilo na Neretvi, jedan od najvećih rimskih tabora (kraj čapljine).

Iz toga razabiremo, da je svaki član tako zvanih bosanskih bogumila vjerovao u Majku Božju i u svece. Jasan dokaz, koji se protivi onom, što učahu bugarski bogumili — kako nas izvjesti Kozma Prezbiter. Iz tih razloga zaključujemo, da bosansko-humsko bogumilstvo, tako lažno nazvano, nije tuđi uvoz, nego čisto narodna katolička vjera, koja nije imala izgrađeni sistem i sve uredbe, koje su se kod zapadnih naroda ostvarile.

114) Pucić, Op. cit., II., str. 126. U latinskom tekstu stoji »familiares et domestici mei«, str. 132.

115) Pucić, Op. cit., II., str. 144. U knjizi »Statutorum«, knj. III. Cap. 51. stoji: »Et debent eligere (ad plenarium stanicum) tot judices ex una par quotte ex alia, qui debent jurare ad s. Dei Evangelia . . . Et si per illos judices judicatum fuerit sacramentum ad aliquem comitem vel ad ejus filium vel filios, licitum sit illi cui judicatum fuerit, ut per se faciat jurare unum de suis nobilibus viris . . .«

116) »Missale glagoliticum Hervoiae«. Jagić-Thallóczy-Vicckow, 1891., str. 2.

117) Miklošić, Mon. Serb., 252.

118) Miklošić, Mon. Serb., 253.

Kazalo

Aheloja, rijeka 52, 55.
Akoncije, legat papin 139.
Aleksandar II., papa 84.
Aleksije, car 79, 124, 125.
Alogobotur 59.
Andrija, knez Humske zemlje 87, 89, 90, 91, 93, 97, 109, 113.
Andrija, nadbiskup dubrovački 106.
Andrija, vojvoda (kralj) 86, 87, 88, 89, 91, 135, 139, 148.
Anti 9, 10, 17, 21.
Antivar 105.
Arbanasi 27, 94.
Ardijejci 41.
Ariald 144.
Aristodij 136.
Arsenije, srpski arhiepiskop 114.
Atena 27.
Atika 27.
Avari 11, 12, 13, 14, 22, 23, 29, 31, 32.
Avtovac 131.
Babino-polje 89.
Babina planina 124.
Balkansko poluostrvo 10, 11, 12, 20, 22, 23, 28, 31, 57, 67, 100, 124, 131, 132.
Bambalona 60.
Ban-brdo 135.
Banja-Luka 150.
Bar 77, 106, 107, 115.
Bari u Italiji 78.
Bela IV. (III.) 75, 87, 94, 115.
Belohrvati 15, 20, 21, 25, 26.
Beloš 81.
Benedikt XII. 147.
Benedikt VIII. 108.
Beograd 95.
Bernard, dubr. nadbiskup 86.
Bernard, splitski nadbiskup 136, 146.
Bihać 150.
Bijela Hrvatska 15, 17, 20, 24, 25, 60.
Bijela Srbija 15, 24, 25.
Bile, planina 42.
Biokova-planina 47.
Bistrica 114.
Bišće 87, 88, 97.
Bišina 42, 44.
Bitunja 111.
Bivolje brdo 91.
Blagaj 40, 42, 43, 59, 97, 103.
Blatna župa 46.
Bogdan, župan Humske zemlje 98, 90.
Bogiša 97.
Bogumil (Vasilije), pop 124, 125, 126, 127.
Bogumili 123, 124, 125, 127, 128, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 140, 141, 144, 145, 150, 152, 153.
Boleslav 72, 76.
Bona, stari grad 40, 44, 50.
Bonifacije VIII. 110, 142.
Bono, nadbiskup dubrovački 109.
Borasi, mahala u Hercegovini 133.
Borci 52.
Borić, ban 134.
Borna 35.
Bosna 27, 28, 32, 40, 44, 52, 53, 75, 76, 77, 79, 83, 84, 86, 90, 94. 95, 96, 97, 98, 99, 109, 112, 127, 130, 131, 132, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 146, 147, 148, 149, 150.
Bounos 44.
Branivojevi sinovi 95.
Branivojevići 97.
Bratoslav 151.
Brdo, mjesto 130.
Bregava, rijeka 45, 73.
Broćno 75, 93.
Brštanik, mjesto 91, 114.
Budići iz Popova 38.
Budimir, kralj 60, 101.
Buga 13.
Bugari 17, 33, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 67, 77, 78, 91.
Bulino 75, 136.
Buna, rijeka 40, 42, 43, 44.
Bunica, rječica 42, 43.
Carigrad 23, 31, 32, 42, 54, 55, 65, 92, 111, 118, 119, 125, 127, 148.
Celestin III., papa 86, 108, 135.

Cermenica 76.
Cernica 134.
Cetina 33, 47, 87, 88, 90, 96.
Charwath 26.
Chelmania 45.
Chelnana 45.
Chernania 45.
Chilmia 45.
Ch'lm 43, 45.
Cholm 90.
Chom 45.
Chorwâth 21.
Chrowat 26.
Chulmia 45.
Chum 43, 44, 45.
Chumschka zemglia 45.
Crna gora 28, 65, 66.
Crnogorci 65.
Crvena Hrvatska 60, 61, 62, 65, 66.
Curetes 19.
Ćiril i Metodije 118, 119, 120, 144.
Čabulja-planina 132.
Čapljina 43, 46, 98.
Časlav 56, 68, 69, 71, 72.
Čvrsnica, planina 53.
Dabar, župa 45, 46, 75, 87.
Dabiša, kralj 74.
Dabral, nadbiskup 121, 138.
Dabrica, mjesto 111.
Dabiživ, pop 151.
Dalen, županija 47, 48, 49.
Dalma 60, 61, 101.
Dalmacija 13, 14, 18, 27, 28, 34, 49, 57, 62, 63, 66, 76, 83, 85, 101, 102, 104, 118, 119, 128, 132, 134, 140, 141.
Dalunto 48, 49.
Danilo, episkop humski 115.
Daorsi, ilirsko pleme 41.
David, metropolit 155.
Debre 72.
Dellontinum 49.
Deretini, ilirsko pleme 41.
Desa, knez 81, 82.
Desa, brat Uroša II. 81, 82.
Deževa 93.
Diciki, rijeka 53.
Dillunto 48.
Dionizije, ban 90.
Dmitar 154.
Dobrič 45.
Dobričevo, manastir 114.
Dobriskik, župa 40, 45.
Dobroslav (Vojislav) 76, 77.
Dobroslav, brat Bodinov 80.
Dol 47, 48.
Dolac 48.
Dolê 47.
Doli, mjesto kod Slanoga 111.
Doljani, mjesto u Hercegovini na rijeci Neretvi 48, 49, 50, 74, 114.
Dolje 47.
Domanovići 51.
Donat, biskup stonski 88, 107.
Drač 60, 62, 80.
Dragimir 76.
Dragislav 72.
Dragutin, kralj srpski 75, 92, 93, 94, 115.
Drežanka, rječica 152.
Drijeva (Gabela) 74, 98.
Drina 51, 52, 94, 99, 152.
Družak, knez Neretvana 36.
Držislav 106.
Dubrave 71, 72, 75.
Dubrovčani 37, 38, 91, 94, 96, 97, 98, 111, 156.
Dubrovnik 19, 38, 41, 42, 44, 45, 47, 52, 57, 63, 76, 84, 86, 89, 90, 91, 92, 97, 98, 102, 106, 107, 108, 110, 136, 154, 156.
Duklja 55, 61, 62, 65, 68, 76, 77, 79, 81, 82, 105, 106, 108.
Dukljani 62, 77.
Dunav 9, 10, 11, 31.
Dušan Silni 97, 151.
Duvno 60.
Duvanjsko polje 61.
Đorđe, župan Humske zemlje 89.
Đurđe, knez 98.
Epidaurum 48.
Epir 111.
Erdelj 10.
Eustahije, episkop humski 115.
Filip IV., francuski kralj 142.
Focije, carigradski patrijarh 39.
Foča, mjesto 97.
Forum Narenti 74.
Fridrih II. 144.
Gabela, mjesto 74.
Gabrijel, biskup stonski 108.

Gacka 22.
Gacko 22, 41, 52, 73, 76, 87, 93, 134.
Gradac, mjesto 73.
Gaddus, biskup stonski i korčulanski 108, 110.
Gradinja 81.
Galumainik 40, 45, 46.
Gatačko polje 53.
Gazari 126.
Gejza, kralj 83.
Georgije Vojtjeh 78.
Gerard, nadbiskup 106.
Gerard, franjevački general 149.
Glindicioni, ilirsko pleme 41.
Glamčevica 46.
Glavatičevo, mjesto 43, 51.
Gojislav 76.
Gojnik 67.
Gorazd, učenik Metodijev 119.
Goražda 52, 71, 97, 131.
Gorimita 74.
Gorica, mjesto 72, 74, 104.
Goti 10, 12, 18, 19, 20, 22.
Gregor (Đuro), sin Jakvintin 80, 81, 82.
Gregorije, đak 84.
Gregorije, Monomahat 79.
Grgur VII. 77, 105.
Grgur IX. 108, 140.
Grubeša 80.
Gruž 43, 51.
Gurmlane 46.
Halom 45.
Han Pijesak 133.
Helada 26.
Helena, kraljica srpska 114.
Henrik IV. 105.
Herceg Koloman 75, 90.
Hercegovina 22, 42, 43, 44, 45, 51, 52, 53, 65, 69, 70, 75, 90, 91, 91, 92, 97, 99, 109, 112, 127, 130, 131, 133, 134, 138, 141, 144, 150, 151, 152, 153.
Heraklije 12, 13, 20, 22, 29, 40.
Hilarijon, biskup humski 113.
Hilandar 115.
Hl'mlani 45.
Hodbina, mjesto 42.
Honorije III. 107, 113, 139, 147.
Honorije IV. 109.
Hoti, arb. pleme 65.
Hrvat 8, 12, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 69, 71, 93, 104, 118, 132, 142.
Hrvat-baša 65.
Hrvačići 28.
Hrvatin, selo 28.
Hrvatovići, selo kraj Gradačca 28.
Hrvatska 15, 24, 25, 28, 32, 35, 36, 52, 54, 55, 56, 57, 60, 61, 63, 66, 67, 68, 71, 72, 78, 83, 88, 93, 95, 119, 128, 140, 141.
Hrvatsko brdo 28.
Hrvatske njive 28.
Hrvoje Vukčić 134, 156, 157.
Hum 40, 42, 43, 45, 50, 52, 53, 61, 69, 71, 72, 76, 81, 82, 83, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 104, 106, 107, 109, 113, 115, 117, 135.
Hum-Lišani 43, 111.
Humljani 54, 91, 156.
Humska zemlja 14, 28, 40, 42, 44, 45, 51, 52, 69, 70, 71, 72, 75, 76, 83, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 109, 113, 114, 116, 140.
Huni 9, 10, 11.
Hutovo, mjesto 49.
Hval Bogumil 156, 157.
Hvalimir 72, 76.
Ibar, rijeka 28, 66.
Iginus Nelipić 88.
Ilirik 13, 14, 23, 27, 62.
Irena, carica bizantska 30, 33.
Imota, mjesto 75.
Inocent III. 106, 127, 135, 136, 146.
Istra 32.
Ivan, biskup stonski i korčulanski 108, 109, 110.
Ivan de Casamaris, papin legat 137.
Ivan X. 120.
Ivan, episkop humski 115.
Ivan XXII. 142, 149.
Ivan, kapelan papin 135, 136.
Ivan-planina 44, 51, 52.
Ivan Ravenjanin 39, 101, 102.

Jadransko more 14, 53, 78, 83, 85.
Jakvinta 80.
Jajce 134.
Janjići, mjesto 136.
Jasenica, mjesto 74.
Jeleč, grad 93.
Jelena, kraljica 93.
Jesenica, mjesto kod Čapljine 98.
Judenberg 26.
Kadaloh 33.
Kačići 107.
Kaloča 109, 140.
Kalojoan, car bugarski 80.
Karlo I., kralj 96, 141.
Karlo Veliki 32, 33, 34, 132.
Kasaz 17.
Katari 124, 125, 136.
Katarina 89, 97.
Kir Izak 61.
Klement III. 77, 105.
Klement IV. 149.
Knin 95.
Kociapar 80.
Kocil 36.
Koloman, herceg 109.
Konjic, mjesto 52.
Konrad, legat papin 140.
Konstantin III., car bizantski 29.
Korčula 83, 108, 110.
Koruška 26, 31.
Kosovo polje 79.
Kotor 49, 57, 61, 64, 66, 76, 81, 88, 102, 106.
Krajina 104.
Krasnići 65.
Kraubath 26.
Kulin, ban 83, 84, 134, 135, 136, 137.
Ladislav Nikolić 97.
Lastovo 108.
Landulf 145.
Langobardi 11, 12, 32, 59.
Leon IX. 121.
Leon Isaurijac, car bizantski 30, 31.
Leon Protospatar 63.
Leonard, nadbiskup dubrovački 107, 108.
Lika 22, 32.
Lim, rijeka 91, 114, 117.
Livno, mjesto u Bosni 52.
Lokrum 107.
Lučani 74.
Luka na Neretvi 50, 73, 74, 87, 88, 92, 114.
Lukoć, potok 74.
Lužički Srbi 9.
Lužine, mjesto 103, 104.
Ljubinje, mjesto 52.
Ljubno, mjesto 26.
Ljubomir, mjesto 52.
Ljubuški 48.
Ljudemisl 35.
Ljudevit I. 152.
Ljudevit Pobožni, francuski kralj 34.
Ljudevit Posavski 17, 34, 35.
Ljutovid 76.
Macharadž 37.
Mačva 92, 95.
Madalbert, papin legat 59.
Makar, mjesto 47.
Makarska 41, 102.
Manet 124.
Manikeji 124, 125.
Manuel, car bizantski 33, 61, 67, 81, 83, 107.
Marcel, biskup neretvanski 100.
Marko 79.
Marije Kaliforna, vlasnica nekoga sela pod imenom Hrvati 27.
Marin, biskup stonski 110.
Martin IV. 109.
Masilijani 125, 131.
Matej, heretik 136.
Matej, notar 82.
Matej Parižanin 127.
Matijaš, kralj 46, 73.
Melnika 124.
Metković 45, 48, 100.
Mihajlo Arkanđeo 53.
Mihajlo Bodin 77, 78, 79, 80, 105, 113.
Mihajlo, car bugarski 91.
Mihajlo »Višević« ili Zahumski 38, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 63, 64, 68, 71, 75, 102, 104, 119.
Mihajlo Vojislavić 64, 105.
Mikena 27.
Milutin 93, 94, 95, 96.
Miroslav, knez 81, 83, 84, 85, 86, 87, 107, 114, 117, 135.

Mladen Šubić 94, 95, 96, 99, 115, 142.
Ivan Ravenjanin 39, 101, 102.
Jadransko more 14, 53, 78, 83, 85.
Mljet 82, 89.
Mogoš 71.
Mogorilo 98.
Mogoriš, danak 37, 52.
Mokrisa 46.
Mokriskik 40, 45, 46, 51.
Mokro 46, 47, 50.
Morava 66, 67.
Mostar 41, 43, 44, 74, 91.
Mostarsko blato 46, 75.
Mura 26.
Mutimir 67.
Narona 48, 101.
Nazareji (Zapravo Naresiji) 41.
Nemanja 61, 81, 83, 85, 86, 125
Neretva 41, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 60, 63, 64, 65, 66, 69, 73, 74, 75, 87, 90, 92, 97, 102, 104, 107, 114, 117.
Neretvani 36, 37, 48, 49. 50.
Neretvanska Krajina 28, 47, 49, 51, 52, 54, 55, 61.
Neum 49.
Nevesinje 41, 52, 75, 87, 93, 112.
Nevesinjsko polje 53.
Nicefor Kalufa 62.
Niceja 30, 111.
Nicifor, car bizantski 33, 34.
Nikola Mistik 54, 55, 56.
Nikola, potomak knezova zahumskih 89, 97.
Nin 39.
Normani 78, 79, 80.
Novi, mjesto 73, 74.
Ohrid 111, 148.
Omiš 47, 48, 60, 61, 87.
Orlice-Han, mjesto 52.
Ostoja, kralj 45.
Ostroilo, gotski kralj 18.
Ošanići, mjesto 41.
Ošlje, mjesto 40, 45, 46.
Ozrinići, crnogorsko pleme 65.
Pagani 41, 48.
Paganija 41, 47.
Panonija 8, 11, 14, 27, 34.
Papava, župa 47, 48, 50, 73.
Pardua 48.
Pataria 124.
Paulicijani 124, 125, 131.
Pavao Šubić 94.
Pavle Branović 52, 56.
Peloponez 26.
Pelješac 41, 45.
Petar, barski poglavica crkve katoličke 107.
Petar, biskup stonski 108.
Petar, car bugarski 124, 126.
Petar Deljan 77.
Petar Gojniković, knez 51, 52, 55, 67, 68.
Petar Kandijan, dužd 50.
Petar Mlečanin 54, 55.
Petar, splitski nadbiskup 86.
Petar, sin Miroslava kneza 87, 88, 89, 90, 107, 109.
Petar Toljenović, knez 96.
Petrila, vojvoda 62, 78.
Piperi, pleme 65.
Pipin, kralj 32.
Piva, rijeka 41.
Pliva, rijeka 94.
Počitelj, sredovječno mjesto 50.
Podgorje, županija 65, 72, 75.
Poljice 151.
Popovo, župa 38, 42, 46, 47, 48, 50, 51, 52, 72, 73, 87, 88, 97, 151.
Porfirogenit, car-pisac 13, 15, 41, 42, 44, 66, 67, 68, 102, 113, 133.
Porga, prvi hrvatski knez 14.
Požа, biskup bosanski 90, 109.
Prag 144.
Predimir 72, 76.
Prenj-planina 111, 131.
Presjam, kan bug. 67.
Prespa, jezero 27.
Pribilo, župan 151.
Pribislav Vukotija 155.
Prilep 124.
Primorje 33, 81, 93, 114.
Prizren 78.
Prvoslav 67.
Rabina, mjesto 111.
Radakas 19, 20.
Radin, gost 154, 155.
Radin Seonićanin 154.
Radivoj Vladković 71.
Radoslav, sin Gradinje 81.
Radoslav, stric Bodinov 79.

Radoslav, župan Humske zemlje 89, 90, 91, 92, 109, 114.
Rajnerije, nadbiskup splitski 85, 107.
Rama, župa 75, 94.
Rasa (Raška) 28, 33, 51, 66, 79, 80, 81, 82, 87, 93, 116.
Rastislav, knez moravski 118.
Rastok, župa 47, 48.
Raška Gora, mjesto 51, 102, 111.
Rat 151.
Ravduh, strateg 51.
Ribnica, mjesto 81.
Rimljani 10.
Romani 14, 19, 39, 40.
Romanija, planina 131.
Rudine, mjesto 52.
'Rvacka, mjesto u Sandžaku 28.
Sachlumi 45.
Salona 12, 13, 100, 118.
Salvije, biskup trebinjski 116.
Samo, vojvoda prve slov. države 24.
Samuilo, car bugarski 76, 104.
Sandžak 28.
Sarajevo 97, 131.
Sava, episkop humski 114.
Skadar 49, 64, 80, 81.
Silvester 76.
Simeon, biskup stonski 108.
Simeon, car bugarski 52, 54, 55, 56, 68.
Slano, mjesto 49.
Slavonija 134.
Slovenci 9, 35.
Sloveni 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 17, 18, 19, 20, 23, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 37, 40, 41, 43, 82, 94, 99, 101, 105, 118, 131, 132, 133, 139.
Solun 31.
Spelancus 72.
Split 19, 57, 58, 101, 105, 107, 109, 120, 121, 123, 146, 136.
Srbija 25, 27, 51, 56, 66, 67, 68, 69, 87, 89, 92, 96, 118, 125, 141, 148, 152.
Srbin 8, 12, 18, 21, 22, 23, 24, 27, 30, 34, 35, 36, 39, 40, 47, 53, 54, 55, 56, 59, 61, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 83, 91, 92, 93, 95, 130, 132, 142, 149.
Srem 71.
Srijem 11, 72.
Stagnon, sredovječni grad 45, 59.
Stammes, sredovječni grad 72.
Stana, kći Dabišna 74.
Stanak (sud) 113.
Stefan, episkop humski 115, 116.
Stefan Prvovjenčani 48, 87, 89, 114.
Stjepan--grad 42, 59, 151.
Stjepan, herceg 131, 155, 156.
Stjepan, knez 79.
Stjepan II. Kotromanić, ban 94, 95, 96, 97, 106.
Stjepan, sin Bele IV. 92.
Stobolija (Trebinje) 82.
Stolac, mjesto 41, 45, 133.
Ston 40, 45, 46, 48, 49, 59, 64, 72, 73, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 101, 102, 103, 104, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 151.
Stonsko polje 103, 104.
Stonski Rat 110.
Stracimir, župan 81, 83, 86, 108.
Strojimir 67.
Studenci 74.
Studenica 48.
Svatopluk 18.
Sveti Sava, arhiepiskop srpski 73, 89, 111, 116, 112, 113, 114, 130, 148.
Svevlad 72.
Široki Brijeg 46, 47, 134.
Štajerska 26.
Šubići 93, 94.
Takolmija (Zahumlje) 82.
Tara, rijeka 41.
Teobald, legat papin 85.
Tetrarhija 72, 76.
Tihomir, župan 81.
Tilur, rijeka 87.
Tolen, knez 88.
Toma, kralj bosanski 134.
Tomislav, hrvatski kralj 56, 57, 59, 64, 120.
Trapezunt 111.
Travunja 53, 55, 61, 68, 72, 76, 77, 78, 117.
Travunjani 37, 47, 66.
Trebinjani 66.

Trebinje 46, 52, 81, 106, 109, 113, 116, 151.
Trebinjska oblast 93.
Trebišnjica, rijeka 114.
Trebižat, rijeka 73, 74, 75.
Tribun, nadbiskup 84.
Trijebanj, mjesto 42.
Tuga 13.
Tugemir 76.
Tvrtko I., kralj 75, 151.
Ugrin, kaločki nadbiskup 140.
Ulcinj 109.
Umoljani, mjesto 43.
Urban IV., papa 147.
Uroš II., veliki župan i otac Nemanjin 81.
Uroš II., kralj 91, 95, 115.
Uroš iz Duklje 81.
Uroš I., kralj 50, 76, 92, 114, 115.
Uroš III. Dečanski 115.
Valdevin, mjesto 60.
Varinjanin, liječnik 95.
Vasilije II., car 111.
Vasilije, car bizantski 33, 37, 39, 76, 119.
Vasojevići, crnogorsko pleme 65.
Vecenike, sredovječna župa 72, 75.
Vektarije, vojvoda 31.
Veles 124.
Velež, planina nad Mostarom 42, 111.
Velice, župa 74.
Veličani, mjesto 151.
Velika Hrvatska 15, 24.
Veliki Ston 104.
Veljaci, mjesto 72, 74.
Venecija 149.
Veneđi 8, 21.
Vetnica, mjesto 52.
Vlada 98.
Vladimir iz Duklje 76.
Vladimir, ruski knez 26.
Vlastimir, knez 67.
Vid, mjesto 49, 100.
Videš 131.
Vidoštak, mjesto 133, 151.
Vionica, mjesto 74.
Vitina, mjesto 133.
Viša, arhont 53.
Višeslav, knez 54.
Vladimir, kralj u Duklji 134.
Vladislav, kralj srpski 90, 151.
Vladislav, nećak gosta Radina 154.
Vojislav Radošević, satnik imotski 91.
Vojvodina 11.
Vrbas, rijeka 33.
Vrulja 47.
Vukan, kralj Zete 86, 107, 127, 135.
Vukan, upravitelj Bodinov 79.
Vulva 134.
Zachlum 42.
Zachluma, rijeka 53.
Zachlumi 45.
Zaharija, knez 56, 57.
Zahl'mia 45.
Zahumljani 34, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 44, 47, 50, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 66, 67, 69, 83, 87.
Zahumska zemlja (Zahumlje) 34, 36, 38, 40, 41, 42, 44, 47, 50, 51, 52, 53, 60, 61, 66, 68, 69, 77, 81, 82, 93, 94, 100, 102, 108, 112, 117, 156.
Zalomsko brdo 112.
Zaton 49.
Zažablje 72, 73, 76.
Zavala, manastir 114, 151.
Zemlje 111.
Zeta 71, 72, 77, 86, 116.
Zvonimir, kralj 64, 78, 105.
Zvornik 28.

BIBLIOTEKA ZEMALJNA ZBIRKA SARAJEVO

Sadržaj

Pradomovina Slovena napose Hrvata 7
Gotska ili germanska hipoteza o podrijetlu Hrvata . 18
Poziv cara Heraklija Hrvatima i Srbima da dođu na Balkanski poluotok 22
Ime Hrvat i njegovo širenje 25
Humska zemlja od početka do sjedinjenja s Bosnom 1322. 29
Humska zemlja 40
Prvi poznati humski knez Mihajlo »Višević« i njegovo doba 53
Kome pripada Zahumlje u prvo vrijeme 60
Humska zemlja iza smrti kneza Časlava 72
Stanje katoličke crkve u Zahumlju 100
Pravoslavna zahumska (stonska) episkopija . . . 111
Bogumilska sekta i bosanski »krstjani« 118
Kazalo 158

Napomena

Tko želi da se uputi u sva geografska mjesta, o kojima se govori u ovoj knjizi, može uzeti kojugod historijsku kartu.

Ispravi na str. 28 u 13. retku Draganovi u Draganović, na istoj strani 16. redak žove u žive i nazovaju u nazivaju. Isto ispravi na str. 40 redak 26. riječ Bosna u Bona, a u retku 28. stavi pred »Od toga . . .« zagradu da se znade, da ta rečenica ne pripada tekstu cara-pisca. Na istoj strani u 30. retku iza Dobriskik stavi navodnike. Na strani 41. redak 10. mjesto Nazareji stavi Narizeji. Na str. 44, redak 30. treba razumjeti pod Zahlumoi ne baš zemlju nego ljude Zahumljane. Na str. 87. retku 21. između Lukom i Bišćem stavi zarez. Na str. 90 u 97. bilješci ispravi riječ aprivitate u »a pravitate«. Na str. 137 u 17. retku stavi mjesto spavaoi spavaoni. Ostale tiskarske pogreške čitatelj će sam ispraviti.

Unutarnje uređenje i trgovina izići će u II. dijelu.

Slike u ovoj knjizi uzete su od g. L. Griesbach-a iz Zagreba.

Zagreb, 20. jula 1937.